

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Ժ.
2023

2. ՏԱՐԻ

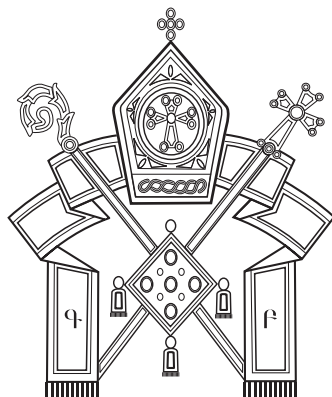
ԲԱՌՈՒՄ

ՊԼՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՐԱՆԻՐ
ԱՐԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ԱՆՅՐ ԱԹՈՒՄՅՈՒՆ ՄԻՔԱՆ ԷԶՐԻԱԾՈՒ

Հ. Կ. Կ. Կ.

2023

II. ԷԶՐԻԱԾՈՒ

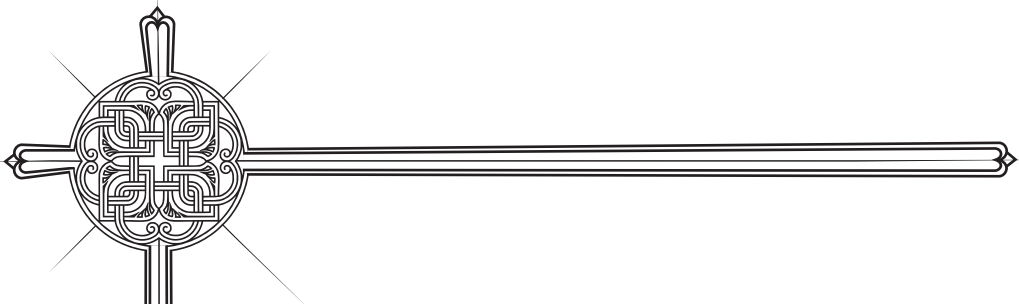

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

«ԷԶՄԻԱԾԻՆ»

կրօնագիտական եւ հայագիտական ամսագիր

Խմբագրական

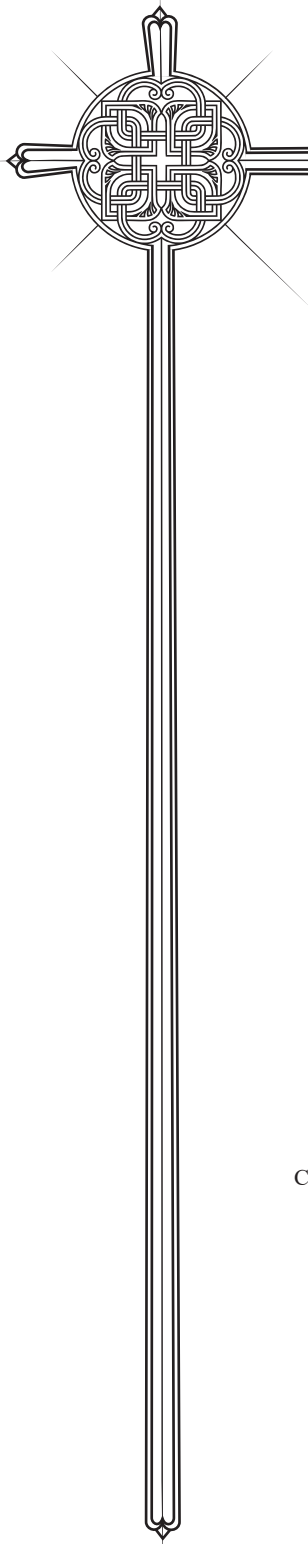
Գլխավոր խմբագիր՝ Գեորգ Մադոյեան

Լեզուատնական խմբագիր՝ Նարէ Սարգսեան

Տեխնիկական խմբագիր՝ Գոռ Գրիգորեան

Խմբագրական խորհուրդ՝ **Տ. Եզնիկ արք. Պետրոսեան,**
Տ. Չաքարիա ծ. վրդ. Բաղումեան,
Տ. Անդրէաս վրդ. Եզեկեան,
Գոհար Աւագեան,
Ազատ Բոգոեան,
Խաչիկ Բաֆֆի Գազեր
Վահէ Թորոսեան

“Etchmiadzin”

Journal of Religious and Armenological Studies

Editorial staff

Editor-in-Chief **Gevorg Madoyan**

Stylistic editor **Nare Sargsyan**

Technical editor **Gor Grigoryan**

Editorial Board **Archbishop Yeznik Petrosyan,
Proto-Archimandrite Zakaria Baghumyan,
Archimandrite Andreas Yezekyan,
Gohar Avagyan,
Azat Bozoyan,
Hacik Rafi Gazer
Vahe Torosyan**

«Эчмиадзин»

Религиоведческий и арменоведческий журнал

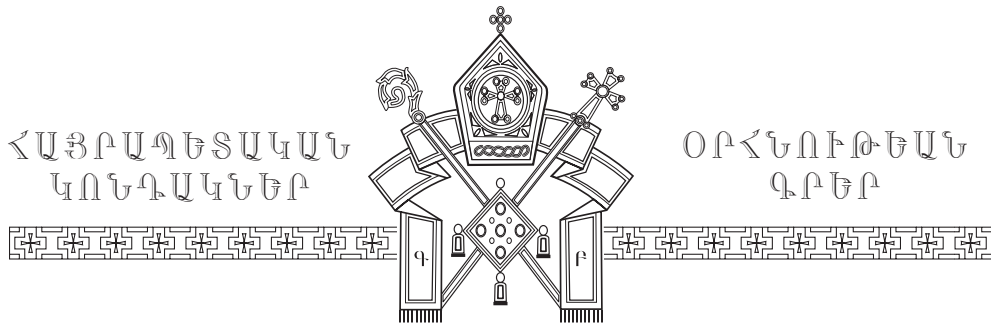
Редакционный состав

Главный редактор **Геворг Мадоян**

Стилистический редактор **Нарэ Саргсян**

Технический редактор **Гор Григорян**

Редакционный совет **Архиепископ Езник Петросян,
Протоархимандрит Закария Багумян,
Архимандрит Андреас Езекян,
Гоар Авакян,
Азат Бозоян,
Хачик Рафи Газер
Ваге Торосян**

**Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ՎԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԽՈՍՔԸ ՀԱՆՈՒՆ ԱՐՑԱՆԻ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԱՂՈԹՔԻ ԱՌԻԹՈՎ**

(Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1 հոկտեմբերի, 2023 թ.)

Սիրելի՛ բարեպաշտ ժողովուրդ,

Անսահման ցավով եւ խոր մտահոգությամբ են համակված բոլորիս հոգիները: Ծանր ու տագնապալի օրեր է ապրում ազգս հայոց: Այսօր, համախմբված Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում եւ հայոց եկեղեցիներում ի սփյուռս աշխարհի, աղոթք ենք բարձրացնում ի զորակցություն Արցախի մեր քույրերի ու եղբայրների, ուժքեր, ենթարկվելով սոսկալի տառապանքների ու անմարդկային զրկանքների, բռնել են գաղթի ճանապարհը: Հայաթափվում է Արցախ աշխարհը, վերստին որբանում սրբազան հողը հայոց:

Ազգային այս ողբերգության հանդիման ցավով ենք անդրադառնում, որ Ադրբեջանի զավթողական, ցեղասպանական գործողություններին աշխարհի անհամարժեք արձագանքը, Արցախի նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունը եւ մեր ժողովրդի երկպառակությունը հանգեցրեցին Արցախի կորստյանը:

Այսօր Հայաստանի Հանրապետությունն է նույն սպառնալիքի առջեւ. անթաքույց խոսվում է ինքնիշխանության եւ պետականության կորստի վտանգների մասին: Անվտանգային մարտահրավերները, տարածքային կորուստները, ակնհայտ հարկադրանքի ներքո խաղաղության հաստատման գործընթացում դրսևորվող շտապողականությունը, ինչպես եւ՝ հասարակության հետ իշխանության շփման կերպերը անվստահության մթնոլորտ են ձեւավորել եւ արդար ընդվզում առաջ բերել, ինչը ստեղծված բարդ կացության մեջ կարող է ցավալի վարգացումների առաջնորդել:

Մեր հորդորն է պետական այրերին՝ նոր բաժանարար գծերով, անկշռադատ խոսքերով ու արտահայտություններով ատելություն չսերմանել, չմասնատել եւ չտկարացնել ժողովրդին: Առկա հիմնախնդիրներին արժանապատիվ հանգուցալուծում ապահովելու, հայրենիքը վտանգաշատ այս կացությունից դուրս բերելու համար հարկ է գործել սթափ, ճիշտ գնահատել աշխարհաքաղաքական իրողությունները եւ օրեցօր խորացող ճգնաժամի մեջ ի գործ դնել մեր ազգի փորձագիտական ողջ ներուժն ու փորձառությունը՝ չառաջնորդելու համար մեր երկիրը նոր կորուստների, հատկապես նկատի առնելով թշնամու հավակնություններն ու ռազմատենչ հռետորաբանությունը: Արցախյան արյունալի պատկերը վկայությունն է այն իրողության, որ անզուսպ են թշնամու զավթողական ձգտումները, եւ խտրություն չի դրվում միջոցների ընտրության հարցում:

Մեր հորդորն ենք ուղղում նաեւ ազգային, կրոնական, հասարակական, քաղաքական կառույցներին միավորելու մեր ժողովրդին ներկա ծանր մարտահրավերների հանդիման եւ համախմբված գործելու՝ հանուն մեր երկրի ապագայի երաշխավորման:

Սիրելի ժողովուրդ, գոյաբանական սպառնալիքների առջեւ հրամայական է մեր համազգային միաբանությունն ու համախմբվածությունը, քանզի միասնականության մեջ է մեր զորությունը, միասնականության մեջ է գալիք աղետը կանխելու ուղին: Արդ, ապրենք ու գործենք սիրով, մեր կորուստների ցավը ձեռքբերումներ դարձնելու բարձր գիտակցությամբ, մեր կամքն ու ոգին վերածենք ազգային կյանքի իրական արթնության եւ հայրենիքի ու ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության միաբան ուժի, մեր կյանքով վկայենք ճշմարիտ նվիրումը հայրենիքին, ազգին եւ դարերով փայփայված մեր անկախ պետականությանը:

Սիրելիներ, առկա դժվարին պայմաններում մենք՝ որպես ժողովուրդ, դարձել ենք, առաքյալի խոսքի համաձայն, «ամեն կողմից ճնշված, բայց ոչ ընկճված, կարոտյալ, բայց ոչ հուսահատ, հալածված, բայց ոչ լքված, չարչարված, բայց ոչ մեռած» (Բ. Կորնթ. Դ. 8): Արդարեւ, մեր հավատը, հույսը, հայրենասիրությունն ու ազգանվիրումը երբեք հնարավոր չէ սպանել: Այդ իսկ պատճառով հանուն Արցախի համազգային աղոթքը մեզ համար անհուսույթյան աղոթք չէ, վշտի աղոթք չէ, տրտմության աղոթք չէ, այլ հույսի ու մխիթարության, վերհառնումի ու հարության աղոթք է: Համազգային այս աղոթքը թող գոտեպնդի մեզ, համախմբի

մեզ որպես Աստծու սեփական ժողովուրդ, ազգի ու հայրենյաց հզորացման մեկ եւ նույն տեսիլքով: Այս պահը մեզ համար նաեւ առիթ է անդրադարձ կատարելու մեր կյանքի ընթացքին՝ հեռացնելու համար մեզանից հայրենադավ երեւույթները, սրբազրելու սխալներն ու թերացումները, որպեսզի զորանանք որպես ազգ, պետություն ու Եկեղեցի: Մեր հայրենյաց անգին նշխարը՝ Արցախ աշխարհը, մերն է ու մեր սրտում է, եւ Արցախի հայապատկան լինելու գիտակցությունը երբեք չի տկարանա սերունդների մեջ:

Սիրելի բարեպաշտ զավակներ Մեր, միասնաբար աղոթենք Արցախի մեր ժողովուրդի համար եւ ամեն կարելիությամբ նեցուկ եւ սատար լինենք տարագիր մեր քույրերին ու եղբայրներին՝ մխիթարելով իրենց ցավի ու նեղությունների մեջ եւ իրենց կեցության ու կարիքների համար անհրաժեշտ հոգաժություն ցուցաբերենք:

Արցախցի սիրելի զավակներ, ձեզ հատուկ քաջարի ոգով ամուր ու տոկուն եղեք, հաստատուն մնացեք ձեր հավատի ու հույսի մեջ, շարունակեք ապրել ու արարել՝ չընկրկելով դժվարությունների առջեւ, եւ մշտաթուն պահեք ձեր սերը Արցախի եւ հայրենական ավանդների նկատմամբ: Համայն մեր ժողովուրդը եւ Եկեղեցին ձեզ հետ են եւ այս տառապալի օրերին պատրաստակամ հանձնառություններով զորակից ձեզ:

Համազգային աղոթքի այս օրը, ի զորակցություն Արցախի մեր զավակների, Հայաստանի մի շարք եկեղեցիներում զետեղված են սրբազան մասունքներ հավատացյալների երկրպագության եւ ջերմեռանդ աղոթքի համար: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին եկող ուխտավորներիդ համար դուրս է բերվել Քրիստոսամուկ Սուրբ Գեղարդը՝ որպես նշան մեր Տեր եւ Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի սոսկալի շարշարանքների եւ հաղթական Հառության: Սուրբ Գեղարդի զորությամբ մեր ժողովուրդը վերապրել է արհավիրքներ, կոտորածներ ու ցեղասպանություն, ամուր պահել հավատքը անհուսության մեջ, անհավատության մեջ վերածնել հույսը եւ բարու հանդեպ սերը դարձրել չարի դեմ պայքար:

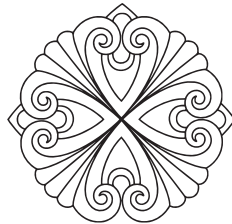
Այս վստահությամբ մեր աղոթքը վերառաքենք առ Աստված՝ ասելով. «Տեր Աստված, պարգեւիր մեզ Քո օրհնությունը եւ փրկիր վտանգներից ու փորձություններից: Տուր զորությունը չարի հարձակումներին դիմակայելու, հարվածներից վեր հառնելու: Մշտավառ պահիր մեր կյանքում հարության երկնահեղ լույսը եւ պահպանիր մեզ Քո Սուրբ Աջի հովանու ներքո: Քո խնամքի եւ օրհնության մեջ պահիր Քեզ միշտ հավատարիմ,

բռնագաղթի տառապանաց եւ նեղությունների ճանապարհով անցնող արցախցի մեր քույրերին ու եղբայրներին: Հանգստություն շնորհիր հայրենյաց պաշտպանության համար զոհվածների հոգիներին, ապաքինում՝ վիրավորներին ու նեղյալներին եւ ազատություն՝ գերեվարված մեր զավակներին: Բարերար եւ Ամենազոր Աստված, ավելացրու մեզանում հավատքը, հույսն ու սերը, որպեսզի ապրենք Քո կամքի համաձայն եւ մշտահունչ աղոթքով հայցենք խաղաղություն համայն աշխարհին ու մեր հայրենիքին, բարօրություն ու ապահովություն աշխարհասփյուռ մեր ժողովրդին՝ անդադար փառաբանելով Ամենասուրբ Երրորդությանդ»:

Թող Փրկիչ մեր Տիրոջ շնորհը, սերն ու խաղաղությունը լինեն մեզ հետ եւ ամենքի այսօր եւ միշտ եւ հավիտյանս, ամեն:

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՎԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՊԱՏԳԱՄԸ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

(Սուրբ Էջմիածին, 8 հոկտեմբերի, 2023 թ.)

Յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն:

«Նմանօ՛ղք ինձ եղեոմք, որպէս եւ
ես Քրիստոսի»

(Ա. Կորնթ. ԺԱ. 1):

Սիրելի՛ հավատաւոր զավակներ Մեր,

Ամենակալ Տիրոջ ողորմությամբ եւ բարեխնամ կամոք այսօր Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում կատարեցինք եպիսկոպոսական ձեռնադրություն եւ օծում՝ աղոթք վերառաքելով Աղրբեջանի ռազմական ոճրագործությունների եւ Արցախի հայաթափման պատճառով լրջագուշն մարտահրավերների դիմագրավող մեր հայրենիքի ու ժողովրդի համար: Միասին աղոթական վկաները եղանք առաքելահաստատ Սուրբ Եկեղեցու եպիսկոպոսական ձեռնադրության մեծ խորհրդի եւ սրտագինս խնդրեցինք Սուրբ Հոգու շնորհների հեղումը նորած եպիսկոպոսների վրա: Հայցեցինք սուրբ առաքյալների բարեխոսությունն առ Տերը, որ Ամենակալի պահպանությունն ու օրհնությունը հովանի լինեն ձեռնադրյալ Սրբազան Հայրերին, եւ միշտ անսասան ու պայծառ լինի մեր Սուրբ Եկեղեցին:

Բոլորիս հայցով ու աղոթքով եպիսկոպոսացյալ մեր եկեղեցականները երկնառաք շնորհներ ստացան՝ լինելու հոգեւոր տեսուչը հավատացյալների, Սուրբ Եկեղեցու ուղղափառ վարդապետության եւ սրբազան ավանդության պահպանողն ու փոխանցողը, նախանձախնդիր՝ մեր ժողովրդի աստվածասիրության ու հավատքի զորացման: Իր ծառայության մեջ եպիսկոպոսը կոչված է նմանվելու Քրիստոսին եւ իր վրա վերցնելու Տիրոջ քաղցր լուծը, իր հավատաւոր կյանքով ու գործերով օրինակ լինելու հավատացյալներին: «Նմանվե՛ք ինձ, ինչպես որ ես՝ Քրիստոսին», — պատվիրում է Սուրբ Պողոս առաքյալը: Տիրոջը նմանվելու կոչումն ու

ձգտումը Եկեղեցու սպասավորների համար ահունք են զորության՝ մշտարթուն քաջ հովիվ լինելու, հավատացյալներին Քրիստոսով փրկության առաջնորդելու: Այսպիսի հանձնառությամբ սպասավորության է հորդորում առաքյալը՝ ասելով. «Արածեցրե՛ք Աստծու այդ հոտը, որ ձեզ է հանձնված» (Ա. Պետ. Ե. 2):

Մեր պատմության ընթացքում այս գիտակցությամբ զորացյալ եպիսկոպոսների քաջեռանդ առաջնորդությամբ հայրենիքում եւ սփյուռքի տարբեր համայնքներում ու վանքերում զորացել է հայոց հոգեւոր կյանքը, զարգացել մշակույթն ու դպրութիւնը, անխաթար պահպանվել ազգային ինքնությունը: Մեր օրերում նույնպես՝ մեր Սուրբ Եկեղեցու եպիսկոպոսաց դասը, իրեն հանձնված հոտի հանդեպ պատասխանատվությամբ, անհոգնաբեկ ջանքեր է գործադրում, որպեսզի մեր ժողովուրդը հավատարիմ մնա մեր հայրերի սուրբ հավատքին եւ իր կյանքը խարսխի քրիստոնեական արժեքների վրա: Ներկայիս, երբ Արցախի հայաթափման հետեւանքով մեր ազգը գտնվում է լուրջ հիմնախնդիրների հանդիման, մեր Եկեղեցին՝ իր հոգեւոր դասով, կանգնած է լուրջ պատասխանատվության առջեւ՝ մարդասիրական օգնություն ցուցաբերելու Արցախից բռնի տեղահանվածներին եւ նրանց մխիթարելու իրենց ցավի ու նեղությունների մեջ:

Սիրելի՛ հավատավոր զավակներ, այսօր եպիսկոպոսության արժանացած մեր եկեղեցականներն իրենց գովելի սպասավորությամբ վաստակել են հավատավոր հայորդիների սերն ու հարգանքը: Գոհունակությամբ ենք անդրադառնում նորաօծ Սրբազանների տարիների եկեղեցանվեր ու ազգասեր գնահատելի ծառայությանը, Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքությունից, Թեմերից եւ համայնքներից Մեր բարեպաշտ հայորդիների բարի վկայություններին, ինչպես նաեւ փափագին՝ նրանց արժանացած տեսնելու եպիսկոպոսական բարձր ու պատասխանատու աստիճանին: Ուրախությամբ ձեզ ենք ներկայացնում եպիսկոպոսացյալ մեր սիրելի հոգեւոր հայրերին:

Տ. Օշական եպիսկոպոս Գյուլգյուլյանը ավարտել է Գեւորգյան Հոգեւոր ճեմարանը, այնուհետեւ հովվական ծառայությանը զուգահեռ իր ուսումնառությունը շարունակել Կանադայում, Շվեյցարիայում եւ Միացյալ Նահանգներում: Երկարամյա հովվական ծառայությունից բացի, Սրբազան Հայրը նաեւ իր նպաստն է բերել Կալկաթայի Հայոց մարդասիրական ճեմարանում՝ որպես տեսուչ: Տ. Օշական եպիսկոպոսը, իր ծառա-

յուլիսյան համար արժանանալով բարձր գնահատանքի, ընտրվել է Իրաքի Հայոց թեմի առաջնորդ:

Տ. Թեոդորոս եպիսկոպոս Զաքարյանը ավարտել է Երեւանի Ճարտարագիտական համալսարանը, այնուհետ ավարտել է Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքության Ընծայարանը եւ ձեռնադրվել կուսակրոն քահանա: Եղել է Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի տեսուչը, վարդապետական աստիճան ստանալուց հետո ստանձնել ժառանգավորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի տեսչի պաշտոնը: Վայելելով Սրբոց Հակոբյանց միաբանության անդամների եւ հավատացյալների վստահությունը՝ ընտրվել է Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքության տարբեր հանձնախմբերում: Ներկայիս Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքության Տնօրեն ժողովի ատենապետն է եւ Մարտիրոսյան թանգարանի տեսուչը: Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքի օրհնությունամբ եւ Տնօրեն ժողովի ընտրությունամբ առաջադրվել է եպիսկոպոսության թեկնածու:

Տ. Մեսրոպ եպիսկոպոս Պարսամյանը ավարտել է Սեւանի Վազգեսյան հոգեւոր դպրանոցը, այնուհետեւ սովորել է Սուրբ Էջմիածնի Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանում եւ Ստրասբուրգի Մարկ Բլոկ պետական համալսարանում: Իր ծառայությունն է բերել Մայր Աթոռում՝ որպէս գավազանակիր, փոխդիվանապետ, Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանի տեսուչ: Հովվական առաքելությամբ պաշտոնավարել է Բելգիայի, Ֆրանսիայի, Շվեյցարիայի եւ Միացյալ Նահանգների հայ համայնքներում: Արժանանալով թեմի հավատացելոց սիրուն եւ գնահատանքին՝ ընտրվել է ԱՄՆ Հայոց Արեւելյան թեմի առաջնորդ:

Տ. Կորյուն եպիսկոպոս Բաղդասարյանը ուսանել է Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքության ժառանգավորաց վարժարանում եւ Ընծայարանում, ձեռնադրվել կուսակրոն քահանա: Ուսումը շարունակել է Երուսաղեմի Եբրայական համալսարանում, հետագա տարիներին ավարտել նաեւ մագիստրատուրայի Կրթության կառավարում եւ Միջազգային հարաբերություններ բաժինները: Դասավանդել է Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքության Ընծայարանում, ստանձնել պատասխանատու տարբեր պաշտոններ՝ Սրբոց Հակոբյանց տպարանի տեսուչ, Դիվանապետ, Միջեկեղեցական հարաբերությունների վարիչ: Ներկայիս Տ. Կորյուն եպիսկոպոսը Պատրիարքության Կալվածոց տեսուչն է: Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքի օրհնությունամբ եւ Տնօրեն ժողովի ընտրությունամբ առաջադրվել է եպիսկոպոսության թեկնածու:

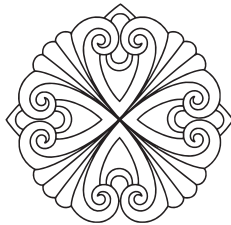
Տ. Կիրակոս եպիսկոպոս Դավթյանը սովորել է Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանում, որն ավարտելուց հետո ծառայել է Մայր Աթոռի «Գարեգին Ա.» աստվածաբանական-հայագիտական կենտրոնում: Այնուհետ ծառայության է կոչվել Վիրահայոց թեմում՝ որպես Բաթումի քաղաքի Սուրբ Փրկիչ եկեղեցու հոգեւոր հովիվ, ապա Ավստրալիայի եւ Նոր Զելանդիայի Հայոց թեմում՝ որպես Մելբուռնի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու հոգեւոր հովիվ: Ստանձնել է փոխառաջնորդի պարտականությունները Ռուսաստանի եւ Նոր Նախիջեւանի հայոց թեմում, Առաջնորդական տեղապահի պաշտոնը՝ Գեղարքունիքի թեմում: Ծառայել է Վիրահայոց թեմում որպես առաջնորդական տեղապահ, ապա ստանձնել Վիրահայոց թեմի առաջնորդի պաշտոնը:

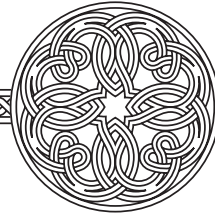
Բարեպաշտ հավատավոր զավակներ Մեր, Սրբալույս մյուռոնով նորած մեր Սրբազան Հայրերը Աստծու Սուրբ Խորանի առջեւ հայցեցին, որ Փրկիչ մեր Տերը զորացնի իրենց տերունապատվեր առաքելության մեջ, եւ ուխտեցին հավատարմորեն ու բոլորանվեր ջանքերով իրենց նվիրյալ ծառայությունը բերել Աստծուն, Եկեղեցուն ու ազգին՝ աստվածահաճո գործերով բարեզարդելու ազգային-եկեղեցական մեր անդաստանը: Սիրելի՛ Սրբազաններ, Մեր մաղթանքն ու աղոթքն է, որպեսզի ամրանաք Սուրբ Հոգու առատաբուխ շնորհներով, մեր երանելի Սուրբ Հայրերի նմանողությամբ պատրաստ լինեք վերցնելու ձեր խաչը եւ հետեւելու մեր Տիրոջ՝ միշտ հիշելով ավետարանական խոսքը. «Ում շատ է վստահված, նրանից ավելի շատ կպահանջեն» (Ղուկ. ԺԲ. 48): Մեր հորդորն ու պատգամն է, որ հաստատուն պահեք ձեր ուխտը, ծառայեք եւ գործեք մեր Տիրոջ եւ Փրկչի՝ Հիսուս Քրիստոսի օրինակով, որպեսզի ձեր սպասավորությամբ Քրիստոսի սերը զորանա հայոց կյանքում, եւ միասիրտ ու միակամ լինի մեր ժողովուրդը: Մեր նախնյաց պես արթուն պահապանը եղեք հոգեւոր եւ ազգային մեր արժեքների ու սրբությունների, առաջնորդեք մեր ժողովրդին աստվածապատվեր շավիղներով, հայրենիքի լուսավոր ու ապահով գալիքը կերտելու տեսլականով: Հայրենյաց համար այս բարդ շրջանում, երբ մեր ժողովուրդը եւ պետությունը ծանր փորձությունների միջով են անցնում, շարունակեք ձեր բարի ջանքերը՝ մեր ժողովրդի զավակներին քաջալերելու եւ գոտեպնդելու, ազգի կարողություններն ու հնարավորությունները նպատակաուղղելու հայրենիքի հիմնախնդիրների հաղթահարմանը, սփոփելու եւ ըստ ամենայնի սատարելու բռնագաղթյալ արցախցի մեր քույրերին ու եղբայրներին: Այսպիսի

հանձնառությունների ու ծառայասիրության մեջ պիտի դրսևորվեն առ Քրիստոս մեր հավատը եւ հայրենասիրությունը:

Աղոթքով առ Աստված՝ Տիրոջ մշտական աջակցությունը, կորով ու հարատեւ հաջողություններ ենք մաղթում ձեզ: Հայցում ենք, որ ձեր ծառայության ճանապարհը զարդարեք բարի իրագործումներով՝ ի փառս Աստծո, ի սեր ազգի եւ մեր Սուրբ Եկեղեցու: Թող Տերը միշտ անսասան պահի մեր Սուրբ Եկեղեցին եւ իր Սուրբ Աջի ամենախնամ հովանու ներքո խաղաղություն ու բարօրություն պարգևի մեր հայրենիքին եւ համայն աշխարհասփյուռ մեր ժողովրդին:

Տիրոջ շնորհը, սերը եւ ողորմությունը թող լինեն մեզ հետ եւ ամենքի այսօր եւ միշտ, ամեն:

Տ. ՕՇԱԿԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԻԼԳԻԼԵԱՆ
Իրաքի ձայնոց թեմի առաջնորդ

Տ. Օշական եպիսկոպոս Գիլգիլեան (աւագանի անունը Գեւորգ) ծնունել է 1960 թ. յունիսի 18-ին Բէյրութում:

1971–1977 թթ. սովորել է Բէյրութի Վահան Թէքէեանի անուան վարժարանում:

1977–1979 թթ. ուսանել է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքում:

1979–1986 թթ. ուսանել է Էջմիածնի Գեւորգեան հոգեւոր ճեմարանում:

1986–1987 թթ. երջանկայիշատակ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի օրօք եղել է Կաթողիկոսութեան քարտուղար:

1987 թ. փետրուարի 22-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, ձեռամբ Տ. Վազգէն արքեպիսկոպոս Քեշիշեանի ձեռնադրուել է կուսակրօն քահանայ՝ վերակոչուելով Տ. Օշական աբեղայ:

1987–1988 թթ. ծառայել է Կանադայի Բրիտանական Կօլումբիա նահանգի Վանկուվըր քաղաքում, որպէս հոգեւոր հովիւ:

1988 թ. պաշտպանել է «Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը» վերտառութեամբ վարդապետական թեզ եւ Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցում Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոս Պողոսապալեանից ստացել մասնաւոր վարդապետութեան աստիճան:

1989–1990 թթ. ուսումը շարունակել է Շուէյցարիայի Ժնև քաղաքի եւ Նիւ Եօրքի Կոլումբիայ համալսարանում:

1990—1993 թթ. ծառայել է ԱՄՆ Վիրջինիայ նահանգի Ռիչմոնդ քաղաքի Սուրբ Յակոբ եկեղեցում՝ իբրեւ հոգեւոր հովիւ, ապա ուսումը շարունակել Ռիչմոնդի Աստուածաբանական ճեմարանում եւ Վիրջինիայի համալսարանում:

1993 թ. նշանակուել է Նիւ Եօրքի Սուրբ Վարդան եկեղեցում՝ որպէս լուսարարապետ:

1994 թ. եղել է Ֆլօրիդայի Մայամի քաղաքի Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու հոգեւոր հովիւ:

Մայամիում ծառայութեան ընթացքում ձեռնամուխ է եղել գործող վարձակալած շէնքի փոխարէն Հարաւային Ֆլօրիդայիւմ նոր եկեղեցու կառուցման աշխատանքին, որի արդիւնքում 1995 թ. կառուցուել է Ֆլօրիդայի Սուրբ Մարիամ եկեղեցին:

1997 թ. եղել է Մասաչուսէթս նահանգի Չելմսֆորդ քաղաքի Սբ. Վարդանանց եկեղեցու հոգեւոր հովիւ:

2001 թ. գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Հայրապետի տնօրինութեամբ ընտրուել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինի 1700-ամեակի յանձնախմբի անդամ:

2002 թ. օժանդակել է Միացեալ Նահանգների Արեւելեան թեմի Նիւ Եօրքի զարգացման գրասենեակին, եւ իբրեւ այցելու հովիւ՝ ծառայել թեմի եկեղեցիներում:

2003 թ. Ինդիանայ նահանգի «Երրորդութիւն» աստուածաբանութեան ճեմարանում ստացել է Աստուածաբանութեան մագիստրոսի կոչում եւ կրօնական ուսուցման իրաւունքի վկայական:

2003—2009 թթ. նշանակուել է Հնդկաստանի Կալկաթա քաղաքի Սուրբ Նազարէթ եկեղեցու հովիւ, իսկ 2005-ին Հնդկաստանի հայկական բոլոր եկեղեցիների հովուութեան՝ համատեղութեամբ ստանձնել Հայկական մարդասիրական ճեմարանի կառավարիչի պարտականութիւնը: Պաշտօնավարման ընթացքում հիմնովին վերանորոգել է Պանկալի նահանգի բոլոր հայկական եկեղեցիները, Հայոց մարդասիրական ճեմարանի եւ Դաւիթեան աղջիկների դպրոցի շէնքերը:

2009—2022 թթ. նշանակուել է ԱՄՆ Փենսիլվէնիա նահանգի Սուրբ Սահակ եւ Սուրբ Մեսրոպ եկեղեցու հովիւ:

2022 թ. մայիսի 13-ին ընտրուել է Իրաքի Հայոց թեմի առաջնորդ:

2023 թ. հոկտեմբերի 8-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, ձեռամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռնադրուել է եպիսկոպոս:

Տ. ԹԵՌԴՈՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԶԱՔԱՐԵԱՆ

Տ. Թէոդորոս Եպիսկոպոս Զաքարեանը (աւագանի անունը Նորայր), ծնունել է 1969-ի դեկտեմբերի 14-ին, Երեւանում:

1976–1987 թթ. սկզբնական կրթութիւնն ստացել է Երեւանի թիւ 11 միջնակարգ դպրոցում:

1987-ին ընդունուել է Երեւանի Ճարտարագիտական համալսարանի ռադիօտեխնիկայի բաժին: Նոյն տարում զօրակոչուել է զինուորական ծառայութեան: 1990-ից շարունակել է կրթութիւնը:

1992 թ.-ին ընդունուել է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Ընծայարան:

1993 թ. օգոստոսի 14-ին ձեռամբ երջանկայիշատակ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի ձեռնադրուել է սարկաւագ:

1995-ին աւարտել է Ընծայարանի քառամեայ կրթութիւնը եւ ձեռնադրուել կուսակրօն եկեղեցական՝ վերակոչուելով Տ. Թէոդորոս Աբեղայ:

1996–2006 թթ. եղել է Սբ. Թարգմանչաց երկրորդական վարժարանի տեսուչ:

2005 թ. յունիսի 24-ին ի ձեռաց Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի ստացել է վարդապետական չորս աստիճաններ եւ լանջախաչ կրելու իրաւունք:

2006–2017 թթ. ապա 2020–2023 թթ. եղել է Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի տեսուչ:

2018-ից մինչ օրս Մարտիկեան Թանգարանի տեսուչն է:

2020 թ. սեպտեմբերի 26-ին ստացել է ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան, ձեռամբ՝ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի:

2023 թ. հոկտեմբերի 8-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, ձեռամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի՝ ձեռնադրուել է եպիսկոպոս:

Միաբանական ընդհանուր ժողովում տարբեր տարիների ընտրուել է նոյն ժողովի ատենապետ, ինչպէս նաեւ Ս. Աթոռի Տնօրէն ժողովի անդամ: Հանդիսանում է նաեւ Գանձատան յանձնախմբի անդամ:

Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱՐՍԱՍԵԱՆ ԱՄՆ ԱՐԵՆԵԼԵԱՆ Հայոց թեմի առաջնորդ

Տ. Մեսրոպ եպիսկոպոս Պարսամեանը (աւագանի անունը Արամ), ծնունել է Երեւանում, 1981 թ. մայիսի 15-ին:

1997–2002 թթ. սովորել է Սեւանի Վազգէնեան դպրանոցում:

2001 թ. դեկտեմբերի 25-ին ձեռնադրուել է սարկաւագ՝ ձեռամբ Տ. Միքայէլ արքեպիսկոպոս Աջապահեանի:

2003 թ. աւարտել է Գեորգեան Հոգեւոր ճեմարանը՝ ստանալով աստուածաբանութեան բակաւարի աստիճան:

2003 թ. օգոստոսի 31-ին, ձեռամբ Տ. Շահան արքեպիսկոպոս

Սվաշիեանի, ձեռնադրուել է կուսակրօն քահանայ:

2004 թ. եղել է Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գաւազանակիրը:

2004–2007 թթ. ուսանել է Ֆրանսիայի Ստրասբուրգի համալսարանում՝ ստանալով աստուածաբանութեան եւ կրօնական գիտութիւնների մագիստրոսի աստիճան:

2005 թ. սովորել է Դուբլինի (Իռլանդիա) Միջազգային ուսումնական կենտրոնում:

2007–2011 թթ. Գեորգեան հոգեւոր ճեմարանում դասաւանդել է Քրիստոնէական բարոյագիտութիւն առարկան: Միաժամանակ եղել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի փոխդիւանապետ: Այս շրջանում երկու հովուական կացութիւն է ունեցել Բրիւսէլում (Բելգիա) եւ Նիցցայում (Ֆրանսիա):

2011 թ. պաշտպանել է վարդապետական թեզ՝ «Լինել Աստուած»։ Մարդու աստուածացման եռաստիճան ճանապարհն ըստ Սուրբ Ներսէս Շնորհալու վարդապետութեան» եւ Օշականի Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցում, ձեռամբ Տ. Անուշաւան եպիսկոպոս ժամկոչեանի, ստացել մասնաւոր վարդապետական աստիճան։

Այնուհետեւ շարունակել է ծառայութիւնը Շուէյցարիայի Հայոց թեմում, որպէս առաջնորդական տեղապահ։

2012–2013 թթ. եղել է Ֆրանսիայի Հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ, իսկ յաջորդ տարի ծառայութեան է անցել Փարիզում՝ որպէս Ֆրանսիայի հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ։

2007–2014 թթ. եղել է Եւրոպական եկեղեցիների խորհրդաժողովի «Եկեղեցի եւ հասարակութիւն» յանձնաժողովի անդամ։

2015–2017 թթ. ԱՄՆ-ում ստանձնել է ԻԼԻ-ի Բելվիլ քաղաքի Սուրբ Շողակաթ եկեղեցու հովուութիւնը։

2017 թ. պաշտօնավարել է Նիւ Եօքքի թեմական կենտրոնում՝ որպէս նախարարութիւնների տնօրէն։

2018 թ. նշանակուել է Սուրբ Վարդան Հայոց եկեղեցու առաջնորդական փոխանորդ։

2020 թ. աշնանը, Գարեգին Երկրորդ Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ, նշանակուել է Գեւորգեան հոգեւոր ճեմարանի տեսուչ։

2021 թ. ծառայութեան է կոչուել ԱՄՆ Արեւելեան Հայոց թեմում որպէս նախարարութիւնների տնօրէն։

2022 թ. մայիսի 6-ին, Նիւ Եօքքում, 120-րդ թեմական ժողովի ժամանակ ընտրուել է ԱՄՆ Արեւելեան Հայոց թեմի առաջնորդ։

2022 թ. մայիսի 17-ին Գարեգին Բ. Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հաստատումից յետոյ Մեսրոպ վարդապետ Պարսամեանը ստանձնել է 13-րդ թեմակալ առաջնորդի պաշտօնը։

2023 թ. ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ նշանակուել է Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի անդամ։

2023 թ. հոկտեմբերի 8-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, ձեռամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի՝ ձեռնադրուել է եպիսկոպոս։

Հեղինակ է մի շարք Ուսումնասիրութիւնների եւ հրատարակութիւնների՝

«Առ եւ Ի նախդիրների իմաստային առումներն ըստ Եղիշէի «վասն Վարդանայ եւ Հայոց Պատերազմին» մատեանի», Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2003,

«Յանուն Մշակոյթի Աստուածաբանութեան. Հաւատքի լոյսը եւ Յայտնութեան կերպարը Հանս Ուրս վօն Բալթագարի «Փառքը եւ Խաչը» շարքում», Ստրասբուրգ, 2007,

«Լինել Աստուած. Մարդու աստուածացման եռաստիճանն ճանապարհն ըստ Սուրբ Ներսէս Շնորհալու վարդապետութեան», (Վարդապետական Աւարտանաո, 2011). հրատ. Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2015, Բ. հրատ., Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2023

«Լոյս եւ յոյս. Հոգեւոր խորհրդածութիւններ», Երեւան, 2021

Տ. ԿՈՐԻՒՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱՂՎԱՍԱՐԵԱՆ

Տ. Կորին եպիսկոպոս Բաղդասարեանը (աւագանի անունը Յովնան), ծնունդ է 1980 թ. յունիսի 26-ին, Աշտարակի շրջանի Սասունիկ գիւղում:

Նախնական կրթութիւնն ստացել է գիւղի Գեորգ Զառէի անուան միջնակարգ դպրոցում եւ Աշտարակի Մխիթար Սեբաստացու անուան գիմնազիայում:

1995-ին ընդունուել է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Ժառանգաւորաց վարժարան, ապա Ընծայարան:

2000-ի օգոստոսի 4-ին ձեռնադրուել է սարկաւագ:

2003-ի սեպտեմբերի 28-ին ձեռնադրուել է կուսակրօն քահանայ՝ ձեռամբ երջանկայիշատակ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի:

2004—2009 թթ. սովորել է Երուսաղէմի Եբրայական համալսարանում՝ Մանկավարժութեան, սոցիոլոգիայի եւ հասարակական մարդաբանութեան բաժիններում:

2005-ին եղել է Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի քարտուղարը:

2008—2023 թթ. ընծայարանում դասաւանդել է Սոցիոլոգիա, Հայ եկեղեցու եւ Երուսաղէմի պատմութիւն առարկաները:

2009-ին եղել է Սրբոց Յակոբեանց տպարանի տեսուչ:

2010-ի մայիսի 22-ին, ի ձեռաց օրուայ լուսարարապետ Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեանի՝ ստացել է վարդապետական մասնաւոր չորս աստիճաններ:

2010–2013 թթ. ուսանել եւ գերազանցութեամբ աւարտել է Երուսաղէմի Եբրայական համալսարանի Կրթութեան կառավարում բաժնի մագիստրատուրան:

2012-ին եղել է Կալուածոց գրասենեակի փոխտեսուչ:

2013–2015 թթ. տարիներին ուսանել եւ գերազանցութեամբ աւարտել է Երուսաղէմի Եբրայական համալսարանի Միջազգային յարաբերութիւններ բաժնի մագիստրատուրան:

2014 թ.-ից մինչեւ օրս Միաբանական ընդհանուր ժողովում մի քանի անգամ ընտրուել է Տնօրէն ժողովի անդամ:

2014-ին ստացել է Ֆրանսիայի Արարատ Գիտութիւնների Միջազգային Ակադեմիայի պատուաւոր անդամի կոչում:

2015-ին տնօրէն ժողովում նշանակուել է Սուրբ Տեղեաց քարտուղար:

2016–2023 թթ. եղել է Սուրբ Աթոռի Դիւանապետ եւ Միջեկեղեցական յարաբերութիւնների վարիչ:

2018-ին նշանակուել է Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդում Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան ներկայացուցիչ:

2019-ին նշանակուել է Պաղեստինի աստուածաշնչային ընկերութիւնում Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան ներկայացուցիչ:

2023 թ. յունուարի 13-ին նշանակուել է Սուրբ Աթոռի Կալուածոց տեսուչ:

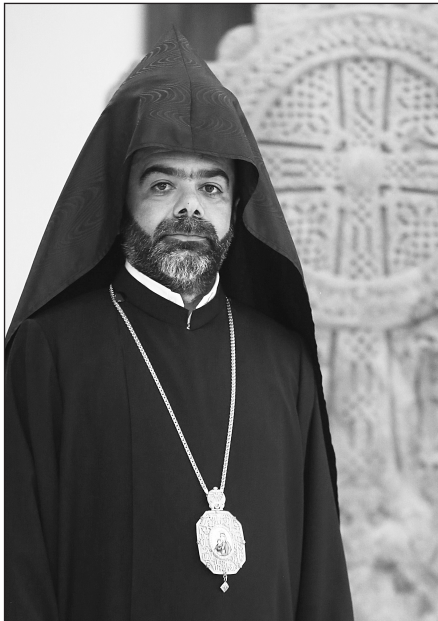
2023 թ. մարտի 24-ին ստացել է Ծայրագոյն Վարդապետութեան 10 աստիճաններ, ձեռամբ՝ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի:

2023 թ. հոկտեմբերի 8-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, ձեռամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի՝ ձեռնադրուել է եպիսկոպոս:

Հեղինակ է երեք գրքի:

Տ. ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՂԱԽԹԵԱՆ Վիրահայոց թեմի առաջնորդ

Տէր Կիրակոս եպիսկոպոս Դաւթեանը (աւագանի անունը՝ Գեւորգ) ծնունել է 1982 թ. մայիսի 20-ին Թբիլիսիում (Վրաստան):

1988—1999 թթ. սովորել եւ աւարտել է Թբիլիսիի թիւ 104 միջնակարգ դպրոցը:

1999—2005 թթ. սովորել եւ աւարտել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գեորգեան հոգեւոր ճեմարանը:

2005 թ. դեկտեմբերի 26-ին, ձեռամբ Գերշ. Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոս Պողոսեանի՝ ձեռնադրուել է սարկաւազ, եւ ծառայութեան է կոչուել Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գարեգին Ա աստուածաբանական

կենտրոնում՝ որպէս գործավար-քարտուղար:

2006 թ. յունուարի 11-ին պաշտպանել է աւարտաճառ «ղրուագներ 6—7-րդ դարերի հայ-վրացական եկեղեցական փոխյարաբերութիւնների պատմութիւնից» թեմայով:

2006 թ. փետրուարի 5-ին, ձեռամբ Տ. Եղնիկ արքեպիսկոպոս Պետրոսեանի, ձեռնադրուել է կուսակրօն քահանայ՝ վերակոչուելով Կիրակոս արեղայ:

2006 թ. մարտի 23-ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ ծառայութեան է կոչուել Վիրահայոց թեմում:

2006 թ. ապրիլի 1-ին Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Տ. Վազգէն եպս. Միրզախանեանի հրամանագրով նշանակուել է Բաթումիի Սուրբ Փրկիչ եկեղեցու եւ Աջարիայի հայութեան հոգեւոր հովիւ:

2008—2012 թթ. սպասաւորել է Աւստրալիայի եւ Նոր Զելանդիայի հայոց թեմում՝ որպէս Մեղբունի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու հոգեւոր հովիւ:

2013—2015 թթ. որպէս փոխառաջնորդ ծառայել է Ռուսաստանի եւ Նոր Նախիջեւանի հայոց թեմում:

2015—2019 թթ. ծառայել է Գեղարքունիքի թեմում՝ իբրեւ առաջնորդական տեղապահ:

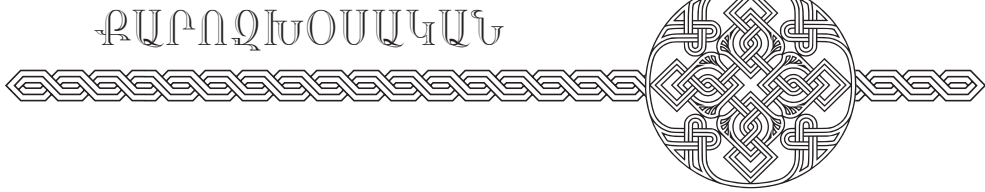
2015 թ. Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնութեամբ, բարեյաջող պաշտպանելով «հայկական եւ ուսական եկեղեցական տօների ժողովրդական արարողութիւնների համեմատական քննութիւնը վերտառութեամբ վարդապետական թեզը, ստացել է մասնաւոր վարդապետութեան աստիճան:

2019 թ. յունիս 15-ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ, ազատուելով Գեղարքունիքի թեմի առաջնորդական տեղապահի պաշտօնից, ծառայութեան է կոչուել Վիրահայոց թեմում՝ որպէս առաջնորդական տեղապահ:

2022 թ. յունիսի 1-ից Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ նշանակուել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդ:

2023 թ. հոկտեմբերի 8-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, ձեռամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռնադրուել է եպիսկոպոս:

**Տ. ԶԱՔԱՐԻԱ ՍԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՂՈՒՄՅԱՆԻ ՔԱՐՈԶԸ՝
ԽՈՍՎԱԾ ԵՐԵԽԱՆԻ ԶՈՐԱՎՈՐ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒՄ
Ս. ԱՆԱՆԻԱ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՕՐԸ**

(17 հոկտեմբերի, 2023 թ.)

Յաճու՜ն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն.

«Ահաւասիկ եմ, Տէր»

(Գործք Թ. 10):

Սիրելի՛ բարեպաշտ հավատացյալներ,

Այսօր Հայոց Եկեղեցում մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի 72 աշակերտներից Ս. Անանիա առաքյալի հիշատակության օրն է, երբ կրկին ուխտավորաբար աղոթքի ենք կանգնած Երեւանի Զորավոր Ս. Աստվածածին Եկեղեցում, որի հարեւանությանմբ կառուցված դամբարան-մատուռում են ամփոփված համաքրիստոնեական այս սրբի մասունքները: Մայրաքաղաքի կենտրոնում շենքերով շրջապատված այս սրբատեղին դարձել է յուրօրինակ նվիրական վայր, երբ ցանկացած պահի եւ ժամի կարող ենք գալ, աղոթել, մեր սիրտը բացել Աստծու առաջ, հայցել Ս. Անանիայի բարեխոսությունը եւ հոգեպես մխիթարված ու լիցքավորված տուն վերադառնալ: Այստեղ ժամանակն ասես կանգ է առել, իսկ լուծյան մեջ Աստված խոսում է մեզ հետ՝ կտրելով քաղաքի աղմուկից, աշխարհային թոհուրեոհից ու մարդկանցից: Անբացատրելի զգացողություն են ապրում մանավանդ երեկոյան ուշ ժամերին, երբ դրսում մութ է, եւ համատարած լուծյուն, կարող ես իջնել մատուռ-դամբարանի լուսավոր աստիճաններով, որոնք քեզ երկրից երկինք են առաջնորդում եւ աղոթքի մղում:

Դարերի ընթացքում ինքնաքննության եւ մտահայեցողության այս սրբավայրում շատերն են աղոթել եւ բժշկվել, շատերին է օգնության

հասել երանելի սուրբն աստվածճանաչողության ճանապարհին կամ նրանց կյանքի դժվար պահերին: Այն եղել է մնում է մարդու եւ Աստծու յուրատեսակ հանդիպատեղի երեւանցիների եւ նաեւ ինձ համար, ուր հաճախ եմ գալիս՝ զորանալու, մխիթարվելու եւ պարզապես Աստծու հետ խոսելու համար: Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու տեղանքն ամենքիս հիշեցնում է նաեւ լուսավոր այն ժամանակների մասին, երբ Ս. Անանիայի անապատում ծաղկում էր հոգեւոր-մշակութային կյանքը, իսկ մեր Եկեղեցու նվիրյալ եկեղեցականները մարդկանց կրթում եւ դաստիարակում էին Աստծու խոսքով, սուրբ հայրերի խրատներով: Հազար փառք Տիրոջը, որ այսօր էլ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու ժրաշան հոգեւորականների ու տարիների ընթացքում ձեւավորված նախանձախնդիր համայնքի շնորհիվ ծաղկում է հոգեմտավոր կյանքը, իսկ նրա լուսե խորանից շարունակում բաշխվել Տիրոջ կենդանարար մարմինն ու արյունը: Այս ոգեղինության ու հոգեւոր վերարթնության պատճառը նաեւ Ս. Անանիայի մասունքներից հանապազ ճառագող լույսն ու օրհնությունն են, որոնք դիպչում են ամեն մարդու սրտին եւ հրաշքներ գործում: Օրհնյալ այս օրը պատեհ առիթ է նաեւ մեզանից յուրաքանչյուրի համար՝ անդրադառնալու Ս. Անանիայի կյանքին ու վերստին թերթելու Ս. Գրքի էջերը:

Հրաշագործ այս սուրբը Ս. Պետրոս եւ Ս. Անդրեաս առաքյալների աշակերտն ու գործակիցն էր, որին Կեփաս-Պետրոսը Դամասկոսի եպիսկոպոս ձեռնադրեց: Ըստ վարքագրական աղբյուրների՝ նա «մարմնով փառահեղ էր, սրտով՝ շատ հեզ ու հանդարտ, Աստծու Հոգով լի, խոսքերում՝ ճոխ, գործերում՝ զվարթ»: Ս. Անանիային Տերը հատուկ առաքելություն էր վերապահել: «Գործք առաքելոց»-ը պատմում է, որ նրան տեսիլքում հայտնվում է Հիսուս եւ ձայն տալիս, ինչին ի պատասխան՝ Ս. Անանիան անվարան ասում է. «Այստեղ եմ, Տէր»: Հիսուս պատվիրում է նրան գնալ «Ուղիղ» կոչվող փողոցով եւ գտնել այն տունը, որտեղ աղոթում էր Սողոմոն՝ ապագա Ս. Պողոս առաքյալը: Ս. Անանիան քաջատեղյակ էր եկեղեցահալած Սողոմոնի կյանքի մանրամասներին, ուստի հասկանալի է նրա պահվածքը, ավելի ճիշտ՝ զգուշավորությունը. ինչպես օգնել մեկին, որն ամեն կերպ խոչընդոտում է քրիստոնյաներին, նրանց համար զանազան խնդիրներ ստեղծում... Անսալով Հիսուսին՝ Ս. Անանիան հասնում է Տիրոջ մատնանշած վայրը, ձեռքը դնում Սավուղի վրա՝ ասելով. «Սավուղ, եղբայր»: Սա է իրական քրիստոնեական սերը, երբ անձանոթին, այս

դեպքում՝ հարազատներիդ եւ Եկեղեցուդ հալածողին, ոչ ավել, ոչ պակաս կարողանում ես «եղբայր» կոչել: Այստեղ է Քրիստոսի եւ քրիստոնեության զորությունը, որ միավորող, նախապաշարմունքները քանդող հատկություն ունի: Եւ, ինչպես նույն «Գործք»-ում է ասվում, այդ ժամանակ բացվում են Սողոսի աչքերը, եւ նա մկրտվում է Ս. Անանիայի ձեռքով: Ուրեմն՝ այսօր հիշատակն է մի սրբի ու Քրիստոսի վկայի, որ ոչ միայն տեսիլքում ազատ խոսում եւ շփվում էր Հիսուսի հետ, այլեւ նրա, որ քրիստոնյա դարձրեց 13-րդ առաքյալին: Հետագայում Ս. Անանիա առաքյալը, շուրանալով Հիսուսին եւ մինչեւ կյանքի վերջին շունչը հավատարիմ լինելով Նրան, նահատակության պսակին արժանացավ:

Սիրելի՛ ուխտավորներ, այսօրվա սուրբգրային պատմությունը կանչի մասին է: Ինչպես Աստված մարդկության պատմության ընթացքում կանչեց, կարեւոր առաքելության համար ընտրեց Իրեն հավատարիմներին՝ այդ թվում նաեւ Ս. Անանիա եւ Ս. Պողոս առաքյալներին, այնպես էլ Տերն ամեն օր կանչում է մեզ տարբեր ձեւերով, երբեմն նաեւ՝ մարդկանց միջոցով, մեր սրտի դռները բախում՝ ամենքիս ավելի ուժեղ, հուսառատ, մեղքերից ձերբազատված ու մաքուր տեսնելու անհազ ցանկությամբ: Ամեն մարդու աստվածճանաչողության ուժգին կանչն ու ձգտումը տարբեր են: Երբեմն այդ կանչը լսում ենք եւ փորձում մեր կյանքը շտկել, վերափոխվել, ընդառաջ գնալ Տիրոջը, երբեմն էլ այն կորչում է կյանքի ամենօրյա հոգսերի եւ դժվարությունների խառնարանում: Բայց որպես սիրող եւ գթած Հայր՝ Աստված շարունակում է անընդհատ կանչել ու կանչել, քանի որ ուզում է մեզ փրկված տեսնել՝ նյութականից ձերբազատված, հոգեպես զորացած եւ մշտաթյուն, որպեսզի Տիրոջ կանչելու ժամանակ Ս. Անանիայի նման անվախ կարողանանք ասել. «Այստեղ եմ, Տէր»: Ասել է թե՛ պատրաստ ենք պատասխանատվություն ստանձնելու եւ առաքելությանդ մեկ մասնիկը եւ Եկեղեցու գործուն անդամը դառնալուն՝ մեր կենցաղավարությամբ ամեն վայրկյան վկայելով մեր հանդեպ տածած անմնացորդ սիրուդ եւ անբավ ողորմությանդ մասին:

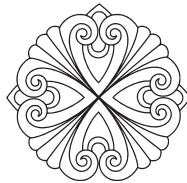
Քրիստոնյայի կանչն սկսվում է Ս. Մկրտության խորհրդով, որը մեր հավատքի ճանապարհի սկիզբն է, երբ ուխտում ենք նոր կյանք սկսել Քրիստոսով՝ այս կյանքում ամեն ջանք գործադրելով հավիտենականին արժանանալու համար: Աստծու կանչին անսալն ու հավատարմությունն այլակերպում են մեզ, ավելի լավը դարձնում, եւ ամենակարեւո-

րը՝ հույս տալիս դժվարություններն ու մարտահրավերները հաղթահարելու եւ ամեն տեսակի պատերազմներից հաղթանակած դուրս գալու համար: Եկեք անկեղծ լինենք եւ ամեն մեկս մեզ հարց տանք ու վերհիշենք, թե մեր կյանքում քանի՜ անգամ է Աստված կանչել մեզ, մեր ձեռքից ամուր բռնել, փորձել հեռու պահել մեղքերից ու վատ արարքներից: Իսկ ի՞նչ ենք արել մենք նման իրավիճակներում: Հաճախ քաջ գիտակցելով Աստծու կանչի կարեւորությունը եւ պահի լրջությունը՝ անգամ անդրադարձ չենք կատարել, ուժ չենք կարողացել գտնել մեր մեջ՝ ո՛չ ասելու մեղքին, մեզ պատուհասած մոլություններին ու սխալներին՝ մտածելով, որ դեռ ժամանակ կունենանք ապաշխարելու, դարձի գալու համար, մի քիչ էլ կյանք անենք, վայելենք այս աշխարհը: Մինչդեռ առաքյալն ասում է. «Ահա հիմա է ընդունելի ժամանակը, ահա հիմա է փրկության օրը» (Բ. Կորնթ. Զ. 2): Անսանք առաքելական խոսքին, մեզ տրված ժամանակն իմաստավորված եւ ճիշտ գործածենք՝ բարություն, սիրով, համբերատարությամբ աշխարհն ավելի լավը դարձնելով, իսկ կյանքի գույները՝ երփներանգ ու վառ, որոնք կվկայեն քրիստոնեական ամուր հավատի եւ անխախտ հույսի մասին:

Քրիստոնյա՛ եղբայրներ եւ քույրեր, այսօր Աստված բոլորիս խորհրդավոր այս եկեղեցին է կանչել՝ կրկին համախմբվելու Ս. Հաղորդության բաժակի շուրջ, Իրեն փառաբանելու եւ հարության հույսով զորանալու: Ամեն անգամ այդ կանչն զգալիս կամ լսելիս անպայման եկեղեցի գնացե՛ք, հայոց Նոյան տապանի մեջ մտե՛ք, որպեսզի հոգու փրկություն ունենաք: Միշտ հիշե՛ք, որ մեր եկեղեցիները պարզապես աղոթքի տուն կամ մոմավառության վայրեր չեն եղել եւ այսօր էլ այդպիսին չեն, այլ վերածվել են կրթագաստիարակչական դարբնոցների, լույսի եւ հույսի շտեմարանների: Իրականում հենց Հայոց Եկեղեցում է բացահայտվում եւ ամբողջանում ազգային-քրիստոնեական մեր ինքնությունը, ու առավել ընդգծվում հայկականության դրոշմը, որի անդամստանում ստեղծված հոգեւոր հարուստ ժառանգությունն էլ ապահովում է ծագումնաբանական կապը մեր նախնիների հետ: Անհրաժեշտ փաստ է, որ հաղթանակներ ենք տարել եւ հաջողություններ արձանագրել այն ժամանակ, երբ ունեցել ենք ուժեղ եւ առողջ ինքնություն, հստակ ծրագիր եւ ռազմավարություն, իսկ դրանց տկարացումը կամ իսպառ բացակայությունը հանգեցրել են ողբերգությունների եւ կորուստների: Բայց մենք իրավունք չունենք ընկճվելու, ինքնամոփոփվելու եւ հուսահատվե-

լու նույնիսկ անելանելի թվացող այս իրավիճակում, քանզի Քրիստոսի անհաղթ բանակից ենք եւ հարուխան իրականությամբ գոտեպնդված: Վստահաբար, քրիստոնեական լավատեսությամբ, ամենօրյա աշխատանքով ու նպատակասլացությամբ ամեն ինչ էլ ժամանակի ընթացքում հաղթահարելու ենք: Մեզ մնում է ուժեղ լինել, ապրել ու ապրեցնել՝ հայցելով Աստծու օգնականությունն ու բյուրավոր սրբերի բարեխոսությունը մեր ազգի համար:

Թող Ս. Անանիա առաքյալի բարեխոսությունը մշտապես մեզ հետ լինի, իսկ Աստծու կանչը հասնի ամենքիս, ամեն:

Տ. ԽՈՐԵՆ ԱՎԱԳ ՔԱՅԱՆԱ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՔԱՐՈՉԸ՝ ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՎԱՆՔՈՒՄ ՄԱՏՈՒՅՎԱԾ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ

(22 հոկտեմբեր, 2023 թ.)

Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն:

«Ո՞չ սա է որդին Յովսէփայ»
(Ղուկ. Դ. 23):

Այսօր Սուրբ Պատարագի ընթացքում ընթերցվեց Ղուկասի Աետարանի 4-րդ գլխից մի հատված, որտեղ նկարագրվում է Տեր Հիսուս Քրիստոսի փրկչական առաքելության մեկնարկը: Այն սկսվում է անապատում սատանայի կողմից փորձույթուններով, Տիրոջ առաջին հրապարակային խոսքով եւ Նրա դեմ առաջին անգամ ի հայտ եկած անհանդուրժողականությամբ:

Անապատում փորձույթունից հետո հոգով զորացած, ինչպես ասում է ավետարանիչը, Հիսուս գալիս է Իր հարազատ քաղաք՝ Նազարեթ, եւ մտնում ժողովարան: Այստեղ Նրան տալիս են Եսայի մարգարեի գիրքը՝ ընթերցելու համար: Հիսուս փնտրում, գտնում է մի հատված եւ բարձրաձայն ընթերցում. «Տիրոջ Հոգին ինձ վրայ է. դրա համար իսկ օծեց ինձ, ինձ ուղարկեց աղքատներին աւետարանելու, սրտով բեկեալներին բժշկելու, գերիներին ազատում քարոզելու եւ կոյրերին՝ տեսողութիւն, կեղեքուածներին ազատ արձակելու, Տիրոջն ընդունելի տարին հռչակելու» (Ղուկ. Դ. 18): Ընթերցումից հետո տեսնելով, որ բոլորի աչքերը սեւեռվեցին Իր վրա մի տարօրինակ հետաքրքրութեամբ, շարունակում է՝ ասելով. «Այս գրվածքները կատարվեցին այսօր, երբ լսում էիք ձեր ականջներով»:

Հրեաները հավատում էին, որ Մեսիայի գալու ժամանակը պիտի լինի Տիրոջ տարին: Փաստորեն պարզ ու հասկանալի բառերով Տեր Հիսուս Քրիստոս հռչակում է Եսայու մարգարեության իրականացումն Իր անձի միջոցով՝ հայտնապես վկայելով Իր մեսիական առաքելության մասին:

Ավետարանիչը նկարագրում է նաեւ Քրիստոսի այս խոսքերի թողած տպավորությունը մարդկանց վրա, որոնք զարմացել էին Նրա իմաստությունից. «Միթե սա Հովսեփի որդին չէ» (Ղուկ. Դ. 23): Այսինքն՝ նրանք թերահավատորեն ընդունեցին Քրիստոսի մեկնաբանությունները Եսայի մարգարեի հիշյալ խոսքերի մասին, որովհետեւ Քրիստոս իրենց ճանաչած հյուսն Հովսեփի որդին էր, ինչպե՞ս Նա կարող էր լինել Մեսիան:

«Մարգարեն իր գավառում պատիվ չունի»,— ասաց Քրիստոս եւ նրանց հիշեցրեց հինկտակարանային երկու իրադարձություն Եղիա եւ Եղիսե մարգարեների օրերից, երբ դժվարությունների ու փորձությունների մեջ Աստծու օրհնությանն արժանացան այլազգի հեթանոսները, որոնց հրեաներն արհամարհանքով էին վերաբերվում, մինչդեռ իրենցից ոչ մեկը նման շնորհ չգտավ: Երբ այս լսեցին Նազարեթի բնակիչները, լցվեցին բարկությանմբ, Քրիստոսին դուրս հանեցին իրենց քաղաքից եւ լեռան դարավանդը տարան, որպեսզի գահավեժ անեն: Բայց Քրիստոս, նրանց միջով անցնելով, գնաց այնտեղից:

Ավետարանի այս հատվածը մեր ուշադրությունը հրավիրում է Քրիստոսի խոսքերին ունկնդիր լինելու եւ այդ խոսքերն ընդունելու կարեւորության վրա: Այստեղ մարդիկ վտարեցին Քրիստոսին իրենց քաղաքից: Նրանք չցանկացան լսել եւ տեսնել, որ, իրոք, եկել է նոր ժամանակը՝ Տիրոջ ընդունելի տարին, երբ պիտի տեսնեն կույրերը, պիտի լսեն խուլները, պիտի մխիթարվեն վշտացյալները, եւ ազատվեն գերյալները: Նրանք համարեցին, որ Քրիստոսի խոսքերն անարգանք են իրենց հավատքին, իրենց սկզբունքներին, իրենց իմացածին եւ առհասարակ իրենց կյանքի կանոններին ու նպատակներին: Նազարեթի բնակիչները ոչ միայն չցանկացան մոտենալ Քրիստոսին, այլեւ Նրան իսպառ հեռացրեցին իրենցից:

Այս պատմությունը, ցավոք, միայն Նազարեթին չի վերաբերում: Ժողովարանի այս իրադարձության շարունակությունն են կազմում փարիսեցիների ու դպիրների վերաբերմունքը Հիսուսի քարոզչությանը, Հուդայի համբույրը, աշակերտների ուրացումները, Քրիստոսի դատավարությունն ու խաչելությունը, նրան ձաղկելն ու ապտակելը, Նրա ծառավ շուրթերին քացախով թրջոց դնելը: Այս պատմության շարունակությունն են հավատացյալների հալածանքները, սրբոց նահատակությունները, Քրիստոսի Եկեղեցու առջեւ ծառացած խոչընդոտներն անցյալում եւ այսօր: Մարդիկ պատրաստ չեն լսելու Քրիստոսին, առավել եւս՝ Նրա խոսքերով ապրելու եւ գործելու:

Սա պատմություն է նաեւ յուրաքանչյուրիս մասին, մեր հավատի, կյանքի ու կենցաղի, մեր կուրուծյան, մեղքերից գերուծյան, հոգիների ամլուծյան մասին: Սա, մեծ հաշվով, նաեւ այսօրվա աշխարհի արտացոլումն է: Քրիստոս հեռացվում է մեր քաղաքներից ու բնակավայրերից, մինչդեռ դրանցում ծաղկում են մեղքն ու մեղսագործությունը, մոռացվում են Ավետարանի պարզ ու հստակ պատգամները, դրանց փոխարեն ստեղծվում են բարոյական ու քաղաքակրթական անհասկանալի կանոններ, ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն քաջալերվում են կեղծ արժեքներն ու մոլորությունները, որոնք ամենեւին էլ ներդաշնակ չեն իրական քրիստոնեության հետ, հաճախ նույնիսկ հակառակ են Սուրբ Գրքին, որի գոյությունն իսկ երբեմն մոռացության է տրվում:

Ինչ է կատարվում առանց Քրիստոսի ապրող աշխարհում: Այդ աշխարհում բավարար չափով տեղ չունեն կարեկցանքն ու սրտացավությունը, արդարությունն ու սերը, բարությունն ու անկեղծությունը: Իսկ թե ինչն է իշխում այդ ամենի փոխարեն, ամենքիս է տեսանելի: Աշխարհը հրճվում է ձեռով ու ձեւականությամբ, խաբեության, նյութասիրության, փառամոլության ու անառակության մոլուցքով, կեղծիքներով ու խարդավանքներով: Եւ ամենուր ականատես ենք լինում մարդկային մեղքի հետեւանքներին՝ կորուստներ եւ ավերածություններ, տրտմություն եւ անամոքելի վիշտ ու այսպես շարունակ:

Եւ այսպես վատնվում է Տիրոջ ընդունելի, Քրիստոսի հարության լույսով պսակված եւ Նրա աստվածային սիրով օծված ժամանակը: Վատնվում է մեզ շնորհված՝ ապաշխարության, թողության, հաշտության ու համերաշխության ժամանակը: Այնինչ մենք մեր հոգիներն ամայացնում ենք Նազարեթի հրեաների պես, որոնք մերժեցին իրական Մեսիային եւ շարունակեցին իրենց անլույս կյանքը:

Խորհրդանշական պատկեր է Քրիստոսի հարազատ քաղաքի բնակիչների՝ Փրկչին իրենց քաղաքից դուրս հանելու պատկերը: Սրանով նրանք վանեցին Աստծու շնորհը եւ մերժեցին փրկության հրավերը: Եւ դարի հայրերից Օգոստինոս երանելին իր աշխատություններից մեկում խոսում է Աստծու քաղաքի մասին: Նշանավոր աստվածաբանը մարդկության պատմությունը ներկայացնում է իբրեւ երկու համայնքների՝ «երկրային քաղաքի» եւ «Աստծու քաղաքի» պատմություն, որը նաեւ արտահայտում է պայքարն Աստծու եւ սատանայի միջեւ: Եւ ըստ նրա ճշմարիտ բնորոշման՝ բնակիչների մեղքերն ու ապականված բնությունն են որո-

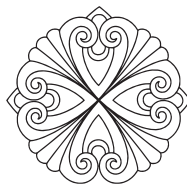
շում՝ մարդը վերին, այսինքն՝ Աստծու քաղաքի, թե՛ ստորին՝ երկրային քաղաքի բնակիչ է, եւ այդ քաղաքն Աստծոնն է, թե՛ սատանայինը:

Բայց Քրիստոսով, ինչպես եւ Ինքն ասաց, ամենուր հռչակվել է փրկության ժամանակը՝ Տիրոջ ընդունելի տարին: Քրիստոս Իր առաքյալների միջոցով նաեւ մեր երկիր այցելեց, հետո Ինքը երկնքից իջավ Սուրբ Էջմիածին՝ մեր ժողովրդին նույնպես պատմելու, որ Տիրոջ Հոգին Իր վրա է, որ եկել է մեզ ավետարանելու, սրտով բեկյալներին բժշկելու, գերիններին ազատում քարոզելու եւ կույրերին՝ տեսողություն, հայոց ժամանակագրության մեջ եւս հռչակելու Տիրոջն ընդունելի տարին, որ չմոլորվենք այս աշխարհի մթին կիրճերում ու չընկղմվենք ճահիճների մեջ, որ մեղքերը կոծկելու համար նոր ու ավելի մեծ մեղքեր չգործենք, որ խավարը լույս չհամարենք, որ չուշանանք ապաշխարությունից:

Իբրեւ Հայ Եկեղեցու մյուսուսանադրոշմ զավակներ եւ նրա ուղղափառ վարդապետությունը կրողներ՝ մենք մեր կյանքը, մեր միջավայրը, մեր ընտանիքները եւ մեր երկիրն առհասարակ կոչված ենք դարձնելու Աստծու քաղաք: Որպեսզի Տերն օրհնի մեզ՝ որպես Իր հավատարիմ հոտի, եւ զորակից լինի՝ հաղթահարելու մեր օրերի այսչափ կորուստները, տագնապներն ու փորձությունները եւ այսքան դառնությունների մեջ շնորհի հույս ու լավատեսություն:

Սուրբ Պատարագի այս նվիրական պահին, Բարձրյալի շնորհով զորացած, բացենք մեր հոգիները Քրիստոսի առջեւ եւ ընդունենք մեզ հետ խոսող Փրկչին անկեղծ սրտից բխած փառաբանությամբ, ինչպես առաքյալը բացականչեց. «Տեր իմ եւ Աստված իմ»: Եւ դառնանք զործակից Քրիստոսին՝ հանուն մեր հոգիների փրկության:

Թող Աստծու սերն ու շնորհը եւ առատ ողորմությունը ամենքիս հետ լինեն այժմ եւ միշտ եւ հավիտյանս հավիտենից ամէն:

Տ. ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ՔԱՐՈԶԸ՝ ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՎԱՆՔՈՒՄ ՄԱՏՈՒՑՎԱԾ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ

(29 հոկտեմբերի, 2023 թ.)

Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն:

«Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հօր, սուրբ եւ անմահ,
որ խաչեցար վասն մեզ, ողորմեա մեզ»

(ժամագիրք):

Սիրելի՛ հավատացյալներ,

Քրիստոսից առաջ եւ Քրիստոսից հետո տասնյակ հազարավոր մարդիկ են խաչվել, բայց այդ խաչվածներից եւ ոչ մեկի խաչը մեզ համար սուրբ եւ կենդանարար, եւս առավել՝ փրկարար չի եղել: Եւ մարդկության ողջ պատմության մեջ Աստծու Որդին, Ով դարձավ Մարդու Որդի, հազարավոր մարդկանց նման խաչին գամվեց, այդ մարդկանց պես թաղվեց, նրանց նման մնաց գերեզմանի մեջ, սակայն Նա չմնաց այնտեղ հավերժ: Որպես Աստված Հիսուս հարության առավ եւ Իր հարությանմբ փոխեց մարդկային կյանքի ընթացքը՝ մարդկությանը վերադարձնելով այն, ինչից որ մենք զրկվել էինք: Եւ որովհետեւ այս խաչին միեղեն Գամվածին մեր Սուրբ Եկեղեցին՝ Հայոց Եկեղեցին, անվարան դավանում եւ ասում է՝ Աստված է, այդ իսկ պատճառով այդ փայտե նշանը՝ խաչը, դարձավ Կենաց ծառ, դարձավ Նշան կենաց, դարձավ հրաշագործ: Եւ Սուրբ Աստծու, Սուրբ եւ հզոր, Սուրբ եւ անմահ Քրիստոս Աստծու Սուրբ Եկեղեցին երկրպագեց այդ Սուրբ Նշանին, այդ Սուրբ Նշանի միջոցով հրաշքներ գործեց, այսօր էլ գործում է եւ գործելու է ցկատարած աշխարհի:

Ահա, սիրելիներ, այս աստվածային Սուրբ Նշանը, այս Կենաց ծառը Քրիստոսի համբարձումից հետո մոռացության էր մատնվել: Եւ ես հավատում եմ (ընթերցելով մեր Սուրբ Եկեղեցու հայրերի գրվածքներն ու մեկնությունները՝ այդ համոզմանն եմ հանգել), որ, արդարեւ, աստվածային նախախնամության շնորհիվ էր, որ այդ խաչը որոշ ժամանակ ծածկ-

վել էր, սքողվել, եւ միայն քրիստոնեութեան հաղթանակի արշալույսին պիտի բացվեր՝ որպէս կյանքի աղբյուր բխելով ու ոռոգելով Սուրբ Եկեղեցին: Իսկ, ահա, այդ ծածկված գանձը բացելու շնորհն աստվածային նախախնամութիւնը պարգեւում է մի ազնվական տիկնոջ, մի Թագուհու, որ Կոստանդիանոս կայսեր մայրն էր: Բոլորդ, վստահաբար, գիտեք այդ պատմութիւնը: Հեղինե կայսրուհին 326/327 թվականին Երուսաղեմ է գալիս եւ փնտրում Տերունի խաչափայտը: Որոնումներն ուղեկցվում են մեծ դժվարութիւններով, եւ ի վերջո մի մի հրեայի մատնացուցութեամբ գտնվում են Գողգոթայի խաչերը: Եւ, արդ, ինչպէս հասկանալ, թե որն է Սուրբ Աստծու, Սուրբ եւ հզոր, Սուրբ եւ անմահ Քրիստոս Աստծու արչամբ կենագործված ու կենսավետ դարձած խաչափայտը: Եւ, ինչպէս այսօրվա տոնի՝ Գլուտ խաչի տոնի պատմութիւնն է վկայում, Մակարիոս եպիսկոպոսը՝ Երուսաղեմի պատրիարքը, աղոթք է անում եւ Սուրբ Աստծու զորութեամբ հրաշքով բացահայտվում է քրիստոնեական Եկեղեցու համար, թե որն է Տերունի խաչափայտը: Եւ այդ օրվանից ի վեր խաչափայտը դառնում է քրիստոնյաների համար ցանկալի ու տենչալի մի մասունք, նշխար եւ կենդանութեան աղբյուր: Ուստի ժամանակի ընթացքին խաչափայտը սփռվում է քրիստոնեական ողջ աշխարհով մեկ: Այս Սուրբ Նշանը բաժին է հասնում նաեւ մեզ՝ հայերիս, եւ տարվա ընթացքում՝ Սուրբ Խաչի տոներին եւ տարբեր առիթներով, Սուրբ Էջմիածնից, Հայոց Հայրապետի օրհնութեամբ, կյանքի այդ աղբյուրը, այդ փոքրիկ մասը, տարվում է թեմեր ու եկեղեցիներ՝ ի մխիթարութիւն մեր Եկեղեցու զավակների: Ինչպէս որ այդ օրերին քրիստոնյաներն ու դարձապարած հեթանոսները, խռնվելով Սուրբ Խաչի առջեւ, խնդրում էին, որ Մակարիոս եպիսկոպոսը վեր բարձրացնի, որպէսզի բոլորը տեսնելով մխիթարվեն եւ իրենց հավատքի հպումով ստանան իրենց սրտի ակնկալիքը, այդպէս էլ մենք՝ այսօրվա քրիստոնյաներս, մեր հայացքն ուղղում ենք Սուրբ Խաչին, մեր Սուրբ Եկեղեցու Սուրբ Սեղանների խաչերին, մեր տաճարների գմբեթները պսակած խաչերին, մեր երկրով մեկ սփռված գեղակերտ խաչքարերին եւ մեր հոգու աչքերով տեսնում ենք Քրիստոսին: «... Երբ խաչ ես տեսնում, - վկայում է Սուրբ Ներսէս Շնորհալի Հայրապետը, — իմացիր եւ հավատա, որ նրա վրա բազմած Քրիստոսին ես տեսնում»:

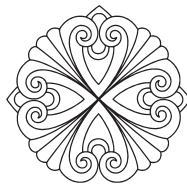
Այո, սիրելի հավատացյալներ, խաչը եւ Աստված նույնական են, ահա ինչու մենք՝ քրիստոնյաներս, խաչը պաշտում ենք, կրում ենք մեր պա-

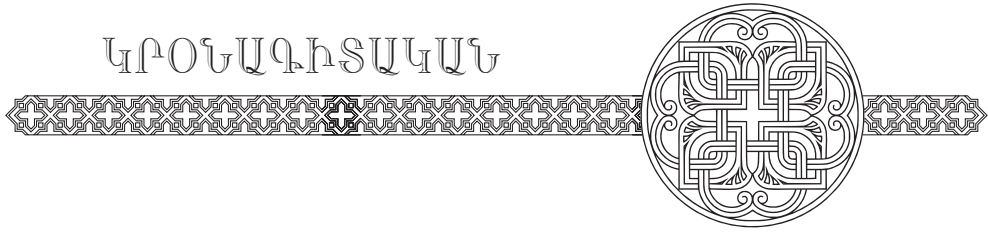
րանոցներին, խաչի նշանն ենք դրոշմում մեր անձերին՝ այդ ամենի մեջ տեսնելով Հիսուս Քրիստոսին՝ Սուրբ Աստծուն, Սուրբ եւ հզոր, Սուրբ եւ անմահ Քրիստոս Աստծուն: Քանզի նա, իր արյունը հեղելով այս Սուրբ նշանի վրա, այն մեզ տվեց որպես մխիթարություն, իբրեւ շնորհաց մի աղբյուր եւ հրաշագործ մի նշան, որ գոհացում պետք է տար մեր հոգու եւ մարմնի կարիքներին:

Սիրելի հավատացյալներ, խաչը մեզ համար պաշտելի նշան է, խաչը մեզ համար արդարություն է, խաչը մեզ համար ճշմարտություն է, խաչը մեզ համար կյանք է եւ խաչը մեզ համար ճանապարհ է: Այդ իսկ պատճառով մենք, Տիրոջ խոսքի համաձայն, յուրաքանչյուրս կրում ենք մեր խաչը, եւ այդ խաչը կրելով, փորձում ենք նմանվել մեր Փրկչին՝ գնալով մեր կյանքի Գողգոթայով՝ այն վստահությամբ ու հավատքով, որ Գողգոթային հաջորդելու է հարությունը: Սակայն մենք՝ հայ քրիստոնյաներիս, վիճակված չէ կրել միայն մեր անձնական խաչը, քանզի մեկ այլ կոչում ունենք այս արեւի ներքո. մենք պետք է կրենք նաեւ մեր հավաքական անհատականության, մեր ազգային խաչը եւ երբեք ու երբեք չպիտի հրաժարվենք այդ սուրբ խաչից: Որքան էլ այդ խաչը ծանր է, որքան էլ այդ խաչի ճանապարհը դժվարին է, նեղություններով ու փորձություններով լեցուն, մեզանից ամեն մեկը սուրբ պարտականություն ունի՝ այդ խաչը սիրով, խոնարհությամբ եւ պատվով կրելու: Հավատացեք, որովհետեւ մեզանից յուրաքանչյուրից է կախված մեր ազգի խաչը մինչեւ հարության այդ լույս բարձունք տանելը: Մեր հավատքով եւ մեր անձնագոհության մեր ազգի խաչը հասնելու հաղթական հարության բարձունքին: Այս օրերին, անցնող ամիսներին, տարիներին մենք վերստին տառապանք կրեցինք, վերստին հարվածներ ստացանք եւ ծանր կորուստներ ունեցանք: Եւ սակայն մենք մեր հոգու խորքում չտրտնջացինք, չընդվզեցինք, այլ փորձեցինք ընկղմվել մեր հոգու խորանների մեջ, այնտեղ ծունկի գալ, եւ ինչպե՞ս ու Հարուցյալ Աստծու հետ անկեղծ զրուցելով, հասկանալ, թե ինչո՞ւ այս ամենը տեղի ունեցավ: Ինչն է այս ամենի պատգամը մեզ, որտեղ ենք թերացել, որ այս ամենը եկավ մեզ վրա, եւ արդյո՞ք մենք ունենք ուժը՝ այդ ամենը հաղթահարելու եւ մեր հաղթանակը պատվով կնքելու: Յուրաքանչյուրդ, հավանաբար, ձեր հոգում այս հարցի պատասխանները կարող եք գտնել: Այս պահին ես իմ վկայությունն եմ բերում ձեզ՝ հավատալով Սուրբ Խաչի զորությանը, խաչի մեջ տեսնելով հաղթանակած եւ հարուցյալ Քրիստոսին՝ Սուրբ Աստծուն, Սուրբ եւ

հզոր, Սուրբ եւ անմահ մեր Տիրոջը: Արդարեւ, հավատում եմ, որ մենք այս ամենը հաղթահարելու ենք, շտկելու ենք եւ ավելիով վերադարձնելու ենք: Մեծ Հայաստանի տեսիլքն ունայնություն չէ, այլ իրականություն, եւ պայմանավորված է մեզանից յուրաքանչյուրով, թե մենք ինչպես կապրենք, ինչպես կգործենք, ինչպես կշենացնենք եւ կհզորացնենք մեր երկիրը: Մանավանդ, որ մենք պարտք ունենք մեր մեծ եւ նահատակ նախնիների առջեւ, մենք պարտք ունենք նաեւ մերօրյա նահատակների առջեւ՝ Հայաստանն անսասան պահելու եւ Հայոց խաչը միշտ վեր պարզած պահելու, որպեսզի մեր թշնամին, լինի հոգեւոր կամ մարմնավոր, նյութական կամ աննյութական, այդ խաչի զորության եւ լուսի առջեւ ի չիք դառնա, խոնարհվի, ծնկի գա հաղթված: Թող Սուրբ Խաչի զորությունը մեզ ապավեն ու պահպան լինի մեր կյանքի բոլոր օրերին:

Սիրելի հավատացյալներ, այս պահին Հայոց Հայրապետի նախագահությամբ հոգեհանգստյան կարգ պիտի կատարվի՝ ի հիշատակ արցախյան վերջին ողբերգական դեպքերի ժամանակ մեր նահատակ, մահացած եղբայրների եւ քույրերի: Աղոթենք միասին, որպեսզի Սուրբ Աստված Իր անհուն ողորմությունը տարածի նրանց վրա, երկնային Իր լուսեղեն հարկերում ընդունի նրանց եւ Իր աստվածային անսահման սիրով, որ ճառագում է նաեւ Իր Սուրբ Խաչից, արժանի դարձնի նրանց Երկնքի Արքայությանը. ամեն:

ԹԵՈՓԻԼՈՍ ԱՆՏԻՈՔԱՑԻ

ԱՌ ԱՎՏՈԼԵԿՈՍ

Սկիզբը՝ 2022 Շ., ԺԱ. և 2023 Շ.

ԳԻՐՔ ԵՐՐՈՐԴ

Ա. Թեոփիլոսն Ավտոլիկոսին ողջութունն է մաղթում: Քանի որ մատենագիրները սիրում են հանուն սին փառքի բյուրավոր գրքեր գրել՝ ումանք՝ աստվածությունների, պատերազմների կամ ժամանակների մասին, այլք՝ անիմաստ առասպելների ու այլ կարգի շնչին բաների, որոնցով ցայսօր դու էլ ես տարված եւ չես էլ հոգնում նման շարժարանքներից, իսկ ինձ հանդիպելիս բարբառանք համարում ճշմարտության խոսքը եւ կարծում ես, որ մեր գրվածքները ժամանակագրորեն նորաթուխ են, ուստի առանց սրտնեղելու, Աստծու օգնությամբ, ցույց կտամ քեզ մեր գրքերի հնամենիությունը՝ կարճ շարադրանքով, ինչ է թե չզլանաս այն կարգալու տեսնես ձեր մոգոնող մատենագիրների դատարկաբանությունը:

Բ. Հարկ է, որ հեղինակներն ականատեսները լինեին այն ամենի, ինչ պնդում են կամ դրանց մասին հավաստի տեղեկությունները ականատեսներից քաղած լինեին: Արդ, ոչ արժանահավատ բաների մասին գրողներն ինչ-որ առումով ջուր ծեծողներ են: Ինչ օգուտ այն բանից, որ Հոմերոսը նկարագրել է Տրոյական պատերազմն ու այնքան մարդու մոլորության մեջ գցել, կամ որ Հեսիոդոսը կազմել է իր իսկ կողմից այսպես հորջորջված աստվածների ծննդաբանությունները, կամ որ Օրփեոսը թվարկել է երեք հարյուր վաթսուհինգ աստվածություն, որոնցից հենց ինքն էլ իր կյանքի մայրամուտին հրաժարվել է՝ իր «Կտակներ»-ում խոստովանելով, որ Աստված մի է: Ինչի՞ հասան Արատոսը կամ նրա նմանները՝ հանգամանորեն նկարագրելով համաշխարհային երկնային ոլորտը՝ բացի անարժանաբար վաստակած մարդկային փառքից: Ինչ ճշմարիտ բան ասացին նրանք: Կամ ի՞նչ օգուտ բերեցին Եւրիպիդեսին, Սոփոկլես-

սին եւ այլ ողբերգուների իրենց իսկ ողբերգությունները, կամ Մենանդրոսին, Արիստոփանեսին եւ մյուս կատակերգուներին՝ իրենց կատակերգությունները, կամ Հերոդոտոսին եւ Թուկիդիտեսին՝ իրենց պատմությունները, Պլուտարքոսին՝ սրբարանն ու Հերկուլեսյան սյուները¹, Դիոգենեսին՝ կինիկ փիլիսոփայությունը, Հպիկուրին՝ նախախնամությունը հերքող իր իսկ ուսմունքը, Հմպեդոկլեսին՝ աստվածամերժությունը, կամ Սոկրատեսին՝ շան, սագի, Պլատոնի կայծակնահար Ասկլեպիոսի եւ աստվածների անուններով երգվելը, որոնց նա աղոթում էր: Եւ ինչո՞ւ նա կամավոր մահ ընդունեց եւ հետմահու ի՞նչ պարգեւ ստանալու ակնկալիք ուներ: Ի՞նչ օգուտ տվեցին փիլիսոփա Պլատոնին եւ մյուս փիլիսոփաներին իրենց իսկ ուսմունքները, ընդ որում՝ նրանք այնքան շատ են, որ հականե-հանվանե չեմ կարող բոլորին թվարկել: Այս մասին խոսում եմ, որպեսզի ցույց տամ նրանց անօգուտ եւ անաստված մտայնությունը:

Գ. Բանն այն է, որ ի սեր սին եւ ունայն փառքի՝ ո՛չ իրենք բոլորը ճանաչեցին ճշմարտությունը, ո՛չ էլ այլոց բերեցին առ ճշմարտություն: Արդ, նրանց արտահայտած մտքերը դիմակազերծում են իրենց, քանի որ նրանց ասածները հակասում էին մեկմեկու, ընդ որում՝ նրանցից շատերը հրաժարվում էին սեփական դրույթներից. նրանք ոչ միայն հերքում էին իրար, այլեւ նրանցից ոմանք ձաղկում էին իրենց իսկ ուսմունքները, այնպես որ նրանց փառքը շուռ էր գալիս անպատվության եւ հիմարության, որովհետեւ խոհեմ մարդիկ դատափետում էին նրանց: Իրականում խոսում էին աստվածներից, այնուհետեւ անաստվածություն ուսուցանում, խոսում էին աշխարհի արարումից, իսկ վերջում պնդում, որ ամեն ինչ ինքնին գոյություն ունի, խոսում էին Նախախնամությունից, իսկ հետո նաեւ սովորեցնում, որ աշխարհն առանց դրա գոյություն ունի: Եւ ի՞նչ: Բարոյականության մասին գրելուն ձեռնամուխ լինելիս մի՞թե չէին ուսուցանում անառակություն, շնություն ու պոռնկություն եւ ամենազազրելի հանցանքները գործել: Իսկ իրենց աստվածների մասին էլ քարոզում էին, որ նրանք են առաջինը զազրելի խառնակություններ արել եւ նողկալի խորտիկներ կերել: Արդ, ո՞վ չի գովերգում իր իսկ երեխաներին խժռող Քրոնոսին կամ Մետիսին կուլ տված Զեւսին, որն աստվածների համար մեղսալից խնջույքներ էր կազմակերպում (հընթացս որոնց,

¹ Ինչպես հայտնի է, Պլուտարքոսը Եգիպտոսում այցելել է մեհյան եւ ծանոթացել աստվածների ուսմունքին. նաեւ տեսել է Հերկուլեսյան սյուները, որոնք այլ խորհրդավոր նշանակություն եւս ունեն:

ասում են, նրանց սպասավորում էր կաղ դարբին Հեփեստոսը), եւ նրա քույր Հերային, որը ոչ միայն Զեւսի կինը դարձավ, այլեւ իր պիղծ շուրթերով անում էր այն, ինչ ասելն իսկ ամոթ է:

Իսկ Զեւսի մյուս գործերի մասին, որոնք գովերգում են ձեր բանաստեղծները, դու ինքդ էլ, իհարկե, տեղյակ ես: Արդյոք արժե՞, որ ես վերապատմեմ Պոսեյդոնի, Ապոլլոնի, Դիոնիսոսի, Հերակլեսի, բղջախոհ Աթենասի եւ անամոթ Ափրոդիտեի գործերը, որոնց մասին հանգամանորեն խոսել եմ մեկ այլ գրքում²:

Դ. Նմանօրինակ հերքումներ անելու կարիքը չէի զգա, եթե շտեմներ, որ տակավին երկմտում ես ճշմարտության վարդապետության հարցում: Պատճառն այն է, որ դու, լինելով բավական խոհեմամիտ, սիրահոժար հանդուրժում ես հիմարներին. այլապես ինքդ քեզ թույլ չէիր տա տարվել անմիտ մարդկանց սին խոսքերով եւ չէիր հավատա այն արմատավորված ասեկոսներին, որոնք տարածում են անաստված մարդիկ՝ մեզ զրպարտելով այն բանում, որ իբրեւ թե մենք՝ աստվածապաշտներս եւ քրիստոնյա կոչվողներս, բոլորի համար ընդհանուր կանաչք ունենք եւ ապրում ենք անօրեն, խառնակ կյանքով, մինչեւ իսկ զուգավորվում ենք հարազատ քույրերի հետ, եւ, որ ամենից անաստված եւ անմարդկային բանն է, մարդկային միս ենք ուտում: Բացի այդ՝ ասում են, որ մեր ուսմունքը վերջերս ի հայտ եկավ, որ մենք ի հաստատումն մեր իսկ դավանած ճշմարտությանը եւ մեր ուսմունքին՝ ասելու բան չունենք, եւ որ մեր ուսմունքն անհեթեթություն է: Ես խիստ զարմանում եմ, որ դու, քննասեր եւ ամենայն առարկայի ուսումնասիրության մեջ քննախույզ լինելով, դույզն-ինչ չես ջանում մեզ լսել: Քանզի գիտեմ, եթե հնար ունենաս, չես զլանա գիշերը եւս գրադարաններում անցկացնելու:

Ե. Քանի որ բյուրավոր գրքեր ես ընթերցել, ապա ի՞նչ ես մտածում Զենոնի, Դիոգենեսի եւ Կլեանթոսի գրքերում արծարծված կարծիքների մասին, որոնք ուսուցանում են, որ կարելի է մարդկային միս ուտել, որ երեխաները կարող են եփել եւ խժռել իրենց հարազատ հայրերին, եւ եթե որեւէ մեկը չկամենա ճաշակել կամ դեն նետի նողկալի կերակուրից մի պատառ, կարող են իրեն եւս խժռել: Դրանից վեր՝ առավել անաստված Դիոգենեսի ձայնը երեխաներին սովորեցնում է զոհաբերել իրենց հայրերին ու խժռել: Եւ ի՞նչ: Մի՞թե պատմիչ Հերոդոտոսը չի պատմում, որ

² Տե՛ս Առ Ավտոլիկոս, գր. Ա.:

Կամբջուսեանը³, սպանելով Հարպագոսի որդիներին, նրանց որպես սնունդ հրամցրեց իրենց հորը: Նույն կերպ էլ հնդիկների մասին է պատմում, որ նրանց հայրերին խժռում էին հարազատ երեխաները: Ո՛հ, ինչ անաստված է ուսմունքը նրանց, ովքեր գրում կամ ավելի շուտ՝ սովորեցնում էին այդ բանը. ո՛հ, ինչ սրբապղծություն եւ անաստվածություն է բնորոշ նրանց. ո՛հ, ինչ [սարսափելի է] այդքան հանգամանորեն իմաստակողների եւ իմաստություն քարոզողների բանականությունը: Արդ, այս ամենը սովորեցնողներն են, որ աշխարհով մեկ սրբապղծություն սփռեցին:

Զ. Իսկ ապօրինի խառնակությունների հետ համաձայն է ձեր փիլիսոփաների գրեթե ամբողջովին մոլորված երգչախումբը: Եւ նրանցից առաջինը Պլատոնն է՝ իր փիլիսոփայությամբ նրանցից ամենապատվարժանը. սա իր՝ քաղաքականության մասին աշխատասիրության առաջին գրքում⁴ ընդգծված կերպով ասես օրինականացնում է, որ բոլորը պիտի ընդհանուր կանայք ունենան՝ առաջնորդվելով Զեւսի օրինակով եւ կրեոացիների օրենսդրով⁵: Եւ դա հիմնավորում է այն հանգամանքով, որ իբրեւ թե այդու մեծանում է որդեծնությունը, եւ որ իբրեւ թե չարչարանքներով ուժասպառ եղողներն այդօրինակ շփումներով սփոփանք են գտնում: Էպիկուրը եւս, անաստվածության ուսմունքից բացի, խորհուրդ է տալիս զուգավորվել մայրերի եւ քույրերի հետ՝ հակառակ դա արգելող օրենքներին: Սուրենը հստակ օրենք էր հաստատել առ այն, որ երեխաներն օրինավոր ամուսնությունից ծնվեն, այլ ոչ թե պոռնկությունից, որպեսզի որեւէ մեկը որպես հայր չպատվեր նրան, ով իր հայրը չէ, կամ անգիտությամբ չանարգեր իր իրական հորը: Հույների եւ հռոմեացիների այլ օրենքներ եւս թույլ չէին տալիս այդ բանը: Որեմն ինչո՞ւ են էպիկուրն ու ստոիկները սովորեցնում խառնակվել քույրերի եւ այրերի հետ եւ այդօրինակ ուսմունքներով հագեցնում գրադարանները, որպեսզի այս կերպ մանկանց սովորեցնեն ապօրինի միությունների: Էլ ի՞նչ իմաստ ունի, որ ես շարունակեմ այս մասին խոսել, երբ նրանք իրենց, այսպես կոչված, աստվածությունների օրինակով էին նման բաներ քարոզում:

³ Այստեղ սխալմամբ Աստվածաբանի փոխարեն դրված է Կամբջուսեանի անունը. (ՀԵՐՈՒՈՏՈՍ, Պատմություն, Ա. 119), որտեղ, ընդ որում, հիշատակված է Հարպագոսի միայն մեկ որդին:

⁴ Հարկ է կարդալ՝ հինգերորդ գրքում:

⁵ Խոսքը Մինոսի մասին է:

է. Աստվածների գոյությունն ընդունողները հետագայում նրանց առ ոչինչ էին համարում: Այսպես՝ ոմանք ասում էին, որ դրանք հյուլեններից են կազմված, այլք՝ որ հյուլենների են վերածվում, եւ որ աստվածների գոյությունն ավելին չէ, քան մարդկանց գորությունը: Պնդելով, որ աստվածներ գոյություն ունեն՝ Պլատոնն աներկբայորեն դրանց նյութից առաջացած էր համարում: Պյութագորասը, որը տեւական ժամանակ զբաղվում էր աստվածների շուրջ հետազոտություններ կատարելով եւ նույնքան էլ աշխարհով մեկ ճամփորդելով, վերջապես դրանց որպես բնություն է սահմանում եւ ասում, որ այդ ամենը պատահականորեն է կատարվում, որ աստվածները մարդկանց մասին ամենեւին հոգ չեն տանում: Չեմ հիշատակում այն, թե ինչպես էր Կլիտոմաքոսը՝ ակադեմիկոսը, համարձակվում հերքել Աստծու կեցությունը: Արդյոք նույն բանը չէ՞ն սովորեցնում Կրիտիոսն ու Պրոտագորաս Աբդերցին՝ ասելով. «Եթե նույնիսկ աստվածներ գոյություն ունեն, ես չեմ կարող նրանց մասին ո՛չ խոսել, ո՛չ էլ ցույց տալ, որովհետեւ շատ բան է դրան խոչընդոտում»: Ավելորդ է խոսել էվհեմերոսի ծայրահեղ անաստվածության մասին: Համարձակվելով շատ բան խոսել աստվածություններից՝ ի վերջո սկսեց պնդել, որ բնավ աստվածներ չկան, որ ամեն ինչ պատահականորեն է կատարվում: Պլատոնը, որն այնքան շատ է խոսում Աստծու միասնության (իմա՝ միակություն, միեղինություն) եւ մարդու հոգու մասին՝ հավաստիացնելով, որ հոգին անմահ է, այդ ամենից հետո արդյոք չի՞ հակասում ինքն իրեն, երբ ասում է, որ ոմանց հոգիները վերաբնակվում են ուրիշ մարդկանց մեջ, իսկ ոմանց հոգիները՝ անբան կենդանիների: Արդյոք հաշս խոհեմ մարդկանց այս ուսմունքը սարսափելի եւ անիրավ չէ՞, այսինքն՝ նա, ով մարդ է եղել, հետո գալ կամ շուն, կամ ավանակ, կամ էլ ինչ-որ մի այլ անբան կենդանի կդառնա: Նման բարբաջանք դուրս է տալիս նաեւ Պյութագորասը, որը բացի այդ՝ հերքում է նաեւ Նախախնամությունը: Սրանցից ո՞ր մեկին հավատանք՝ կատակերգու դերասան Ֆիլիմոնին, որն ասում է. «Աստծուն պաշտողները փրկության մեծ հույս ունեն»⁶, թե՛ վերոհիշյալ անձանց՝ էվհեմերոսին, էպիկուրին, Պյութագորասին եւ այլոց, ովքեր հերքում են աստվածապաշտությունն ու Նախախնամությունը: Արիստոնն Աստծու եւ Նախախնամության մասին խոսք ունի. «Հուսադրվիր. Աստված սովորաբար օգնում է բոլոր արժանավորներին եւ առավել-

⁶ Այս չափածո տողը մեջբերել է Ս. Եպիփան Կիպրացին իր «Անկյուրատոս» («Խարիսիս») երկում (տես գլ. 106):

լապես նրանց: Եթե ապրողների համար հարկ եղած ձևով ոչ մի հատուցում չկա, ապա ի՞նչ օգուտ բարեպաշտությունից»⁷:

«Ընդունենք, որ այդպես է, բայց ես հաճախ տեսնում եմ, որ բարեպաշտ կյանքով ապրել ցանկացողները դժբախտությունների են մատնվում, իսկ նրանք, ովքեր իրենց շահից բացի՝ ուրիշ որեւիցե բան չեն տեսնում, գտնվում են ավելի պատվարժան վիճակում, քան մենք»⁸:

«Այս իրական կյանքում հարկ է հեռուն նայել ու բոլորի վախճանին սպասել: Արդ, ոչ թե դիպվածը չէ, որ կառավարում է բոլորին, ինչպես կյանքի հարցում անօգտակար եւ ամբարիշտ կերպով մտածում են ոմանք. այսպիսի կարծիք սատարում են վատ մարդիկ՝ ի պաշտպանություն իրենց անառակաբարո կյանքի: Բայց բարեպաշտ ապրողները վարձք կստանան, իսկ անօրենները՝ արժանի պատիժ: Արդ, ոչինչ չի լինում առանց Նախախնամության»⁹:

Ինչ վերաբերում է Աստծու եւ Նախախնամության վերաբերյալ այլոց եւ գրեթե մեծամասնության կարծիքներին, ապա դյուրին է նկատել, թե ինչ համահունչ էին մեկը մյուսին նրանք խոսում. ոմանք բոլորովին հերքում էին Աստծու եւ Նախախնամության գոյությունը, այլք խոստովանում էին Աստծու գոյությունն ու պնդում, որ ամեն ինչ կառավարում է Նախախնամությունը: Ուստի խոհեմ ընթերցողը կամ ունկնդիրը պիտի մեծ ուշադրություն դարձնի նրանցից յուրաքանչյուրի խոսքին, ինչպես ասել է Սիմիլիսը. «Պոետները սովորաբար, լավը լինեն թե վատը, միանման են խոսում, իսկ մենք պիտի քննենք»¹⁰: Այսպես ուրեմն՝ նա, ով քննադատաբար է ուսումնասիրում փիլիսոփաների եւ բանաստեղծների կարծիքները, պիտի ուշիուշով վերաբերվի եւ քննի այն, ինչ նրանք ասում են: Ֆիլիմոնը նաեւ ասում է. «Ձանձրալի է, երբ նստած [լսում] է ունկնդիրն անհասկացող՝ իր հիմարության պատճառով զերծ դատողությունից»¹¹:

Ը. Հերքելով աստվածների գոյությունը՝ հենց իրենք էլ հետագայում ընդունում են դրանց եւ ասում, որ աստվածներն անօրեն գործեր են

⁷ Ապա սկսում է խոսել մեկ ուրիշ անձ, որը վիճարկում է Աստծու նախախնամությունը:

⁸ Այստեղից կրկին սկսվում է առաջին անձի խոսքը՝ ի պաշտպանություն Նախախնամության:

⁹ Տե՛ս A. MEINEKE, Fragmenta Comicorum Graecorum, Bd. 1—5, Berlin 1839—1857:

¹⁰ Ըստ Մեյնեկեի կարծիքի՝ Սիմիլիսն ապրել է Օգոստոսի ժամանակներից փոքր-ինչ առաջ, իսկ Տարպեոսի մասին նրա մի քանի չափածո տողերը պահպանել է Պլուտարքոսն իր Հոմոմուլոսի կենսագրության մեջ (էջ 17):

¹¹ Տե՛ս A. MEINEKE, Fragmenta Comicorum Graecorum, Bd. 4:

կատարում: Առաջին՝ ձեր պոետները լիաձայն գովերգում են Ձեւսի մեծ շարագործությունները: Քրիստիպոսը՝ ավեղցփեղ ճամարտակողը, միթե պարզիպարզո ցույց չի տալիս Հռեայի ապօրինի խառնակությունը Ձեւսի հետ: Կարիք կա թվարկելու, այսպես կոչված, անառակությունն աստվածների մոր, կամ մարդկային արյան ծարավի լատիարոսյան Ձեւսի¹², կամ ամորձատված Ատտիսի, կամ էլ Ողբերգակ կոչվող Ձեւսի, որը, ինչպես ասում են, այրել էր ձեռքը, իսկ ներկայումս հոռմեացիներն աստվածություն են համարում: Լուծություն եմ պահպանում Անտինոյոսի եւ այլոց մասին, որոնց աստվածներ են կոչում, քանզի այն, ինչ պատմվում է նրանց մասին, խոհեմ մարդկանց ծիծաղն է առաջացնում: Այսպիսով՝ ձեր փրկիստիաներն իրենց իսկ ուսմունքներով վարկաբեկում են իրենք իրենց՝ կամ անաստվածության, կամ ապօրինի կենակցության առումով, նրանց ձեռամբ գրված ստեղծագործություններն էլ են վկայում մեզ, որ մարդիկ կարող են մարդկային միա ուտել, եւ որ նրանց երկերում աստվածներ հորջորջվածներն առաջինն էին այդպիսի շարագործություններ կատարելու մեջ:

Թ. Մենք նաեւ խոստովանում ենք Աստծուն, բայց՝ իբրեւ Մի, Հաստիչ, Արարիչ եւ բովանդակ աշխարհը Կարգավորող, գիտենք, որ ամեն ինչ կառավարվում է Նախախնամությամբ, բայց միմիայն Նրա՝ նախախնամությամբ, սուրբ օրենքին էլ հասու եղանք, որի օրենսդիրը ճշմարիտ Աստված է, Որն էլ սովորեցնում է մեզ արդար վարվել, լինել բարեպաշտ ու բարիք գործել: Բարեպաշտության մասին Նա ասում է. «Ինձանից բացի՝ այլ աստվածներ չպիտի լինեն քեզ համար: Վերեւում՝ երկնքում, ներքեւում՝ երկրի վրա, եւ երկրի խորքի ջրերի մեջ եղած որեւէ բանի նմանությամբ քեզ կուռքեր չպիտի կերտես: Զպիտի երկրպագես ու չպիտի պաշտես դրանց, որովհետեւ Ես եմ քո Տեր Աստվածը»¹³: Իսկ բարիք գործելու մասին ասաց. «Պատվիր քո հորն ու մորը, որպեսզի բարիք գտնես, երկար ապրես այն երկրի վրա, որը Տեր Աստված տալու է քեզ»: Իսկ արդարության վերաբերյալ ասում է. «Մի՛ շնացիր, մի՛ սպանիր, մի՛ գողացիր, մերձավորիդ դեմ սուտ վկայություն մի՛ տուր, մերձավորիդ կնոջը մի՛ ցանկացիր, ո՛չ նրա տան վրա, ո՛չ նրա ագարակի վրա, ո՛չ նրա ծառա-

¹² Լատիարոսյան Ձեւսի արյունահեղ պաշտամունքի մասին հիշատակել են նաեւ Հուստինոս Վկան («Բ.Ջատագովություն», գլ. ԺԲ.), Տատիանոսը («Ընդդեմ հույների», գլ. ԻԹ.) եւ այլք:

¹³ Հմմտ. Եւք Ի. 3—17:

յի վրա, ո՛չ նրա աղախնու վրա, ո՛չ նրա եզան վրա, ո՛չ նրա էջի վրա, ո՛չ նրա որեւիցե անասունի վրա, ո՛չ այն ամեն վրա, ինչ քո մերձավորինն է, աչք մի՛ ունեցիր: Մի՛ ծոիր աղքատի գործը դատի ընթացքում, հեռու մնա ամենայն սուտ խոսքից, մի՛ սպանիր անմեղին եւ արդարին, մի՛ արդարացրու մեղավորին, նվերներ չվերցնես, որովհետեւ նվերները կուրացնում են տեսունակների աչքերը եւ խեղաթյուրում արդար խոսքերը»¹⁴: Սույն աստվածային օրենքի սպասավորը Մովսեսն էր՝ Աստծու ծառան, բովանդակ աշխարհի, բայց առավելապես եբրայեցիների համար, որոնք նաեւ հրեա են կոչվում: Նրանց հին ժամանակներում եգիպտական թագավորը ստրկուկյան մեջ էր պահում, այնինչ նրանք բարեպաշտ եւ սուրբ մարդկանց՝ Աբրահամի, Իսահակի եւ Հակոբի արդար սերունդներն էին: Աստված, սակայն, չմոռացավ նրանց եւ Մովսեսի ձեռամբ զարմանահրաշ նշաններ եւ հրաշքներ գործելով՝ ազատագրեց ու դուրս բերեց Եգիպտոսից, անցկացրեց անապատի միջով եւ վերադարձրեց Քանանի երկիր, որը հետագայում Հուդա կոչվեց, եւ հենց նրանց էլ օրենք տվեց եւ ուսուցանեց այս ամենը: Այսպիսիք են վերոբերյալ տասը գլուխները (իմա՝ պատվիրանները) այդ մեծ եւ զարմանալի օրենքի՝ առ ամենայն արդարության առաջնորդող:

Ժ. Հրեաները, որ քաղդեական երկրից են սերում, եկվորներ էին Եգիպտոսում (այդժամ այնտեղ մոլեգնող սովի պատճառով էին գաղթել Եգիպտոս, որտեղ հաց էր վաճառվում, եւ այդտեղ էլ երկար ժամանակ ապրեցին, ինչը եւ պատահեց նրանց հետ ըստ Աստծու կանխասացության) եւ այդտեղ էլ հաստատվեցին չորս հարյուր երեսուն տարի, իսկ երբ Մովսեսի միջոցով դուրս ելան եւ գնացին անապատ, այդտեղ էլ Աստված նրանց օրենքի միջոցով սովորեցրեց՝ ասելով. «Պանդուխտին մի՛ ճնշեք, որովհետեւ դուք գիտեք պանդուխտների հոգին, քանի որ ինքներդ էլ պանդուխտ էիք եգիպտացիների երկրում»¹⁵:

ԺԱ. Քանի որ այս ժողովուրդը խախտում էր աստվածատուր օրենքը, ապա բարի ու գթասիրտ Աստված, չկամենալով նրանց կործանել, ոչ միայն օրենք տվեց նրանց, այլեւ դրանից հետո էլ իրենց եղբայրների միջից մարգարեներ էլ ուղարկեց, որպեսզի խելքի բերեն նրանց, հիշեցնեն օրենքի պատվիրանները եւ ապաշխարության մղեն նրանց, որ

¹⁴ Հմմտ. Ելք ԻԳ.6–8:

¹⁵ Ելք ԻԳ.9:

այլեւս չմեղանշեն: Այս մարգարենները կանխասում էին, որ եթե նրանք համառեն իրենց չարագործությունների մեջ, ապա ստրկության կմատնվեն բոլոր երկրային թագավորություններից, ինչը եւ անըստգուշտ կատարվեց նրանց վրա: Ապաշխարության մասին Նսայի մարգարեի խոսքն առհասարակ վերաբերում է բոլորին, բայց հատկապես՝ ժողովրդին. «Փնտրեցէք Տիրոջը եւ երբ գտնեք, կանչեցէք Նրան. երբ Նա ձեզ մոտենա, ամբարիշտը թող հրաժարվի իր ընթացքից, անօրեն մարդը՝ իր ցանկություններից, եւ թող նա դառնա առ իր Տեր Աստված եւ ողորմություն կգտնի, որովհետեւ Նա բազմապատիկ թողություն պիտի շնորհի ձեր անօրենություններին»¹⁶: Մեկ ուրիշ մարգարե՝ Եզեկիելը, ասում է. «Անօրենը եթե հետ կանգնի իր գործած բոլոր անօրենություններից ու պահի իմ պատվիրաններն ու արդարություն գործի, ապա ապրելով ապրելու է ու չի մեռնելու. նրա կատարած բոլոր անիրավությունները չեն հիշվելու, այլ իր գործած արդարության համար նա ապրելու է: Միթե Նա մեղավորի մահն եմ տենչում,— ասում է Տերը,— եւ ոչ թե այն, որ նա չար ճանապարհներից հետ դառնա ու ապրի»¹⁷: Նսային դարձյալ ասում է. «Հէտ դարձեք, դուք, որ գաղտնի ու չար խորհուրդներ եք խորհում, որպեսզի փրկվեք»¹⁸: Իսկ Երեմիան ասում է. «Դարձեք առ Տեր Աստված ձեր, ինչպես խաղող քաղողի զամբյուղում [ողկույզները], այնպես էլ դուք ողորմության կարժանանաք»¹⁹: Շատ անգամ կամ ավելի ճիշտ՝ անթիվ-անհամար անգամ է Սուրբ Գրքում խոսվում ապաշխարության մասին, քանզի Աստված միշտ կամենում է մարդկային ցեղը հետ պահել բոլոր մեղքերից:

ԺԲ. Մարգարենների եւ ավետարանիչների խոսքերն օրենքի պատվիրած արդարության հարցում չեն հակասում իրար, քանզի նրանք բոլորն էլ խոսում էին նույն Աստծու Հոգուց ներշնչված: Նսային այսպես է ասում. «Թոթափեցէք ձեր հոգիներից նենգությունը, սովորեցէք բարիք գործել, արդարություն փնտրեցեք դատի ժամանակ, փրկեցէք զրկվածին, արդարադատ եղեք որբի հանդեպ, իրավունք արեք այրուն»²⁰: Նա նաեւ ասում է. «Քանզի անիրավության հանգույցը, խորտակիր բռնի պայ-

¹⁶ Հմմտ. Նսայի ԾԵ. 6—7:

¹⁷ Եզեկ. ԺԸ. 21—23:

¹⁸ Հմմտ. Նսայի ԼԱ. 6. «Որպեսզի փրկվեք» արտահայտությունը բացակայում է Յոթնասնից թարգմանությունում:

¹⁹ Հմմտ. Երեմ. Զ. 9: Յոթնասնից թարգմանությունում բացակայում է «եւ դուք ողորմության կարժանանաք» արտահայտությունը:

²⁰ Հմմտ. Նսայի Ա. 16:

մանագրերի ցանցերը, ազատ արձակիր նեղյալներին եւ պատուիր բոլոր անիրավ մուրհակները: Քաղցածներին բաժանիր քո հացը եւ անօթեւան աղքատներին տո՛ւր քո տունը. եթե մերկ տեսնես, հագցրո՛ւ նրան եւ քո ազգակիցներին մի՛ անտեսիր: Այնժամ այգաբացի պես պիտի ծավալվի քո լույսը, եւ արագորեն պիտի հասնի քո ապաքինումը, եւ քո առջեւից պիտի ընթանա քո արդարությունը»²¹: Սրան հար եւ նման է Երեմիայի խոսքը. «Կանգնեցե՛ք ճանապարհներին եւ դիտեցե՛ք եւ հարցրե՛ք, թե ինչ բարի է ձեր Տեր Աստծու ուղին, գնացե՛ք դրանով եւ հանգիստ կգտնե՛ք ձեր հոգիների համար: Արդա՛ր դատեցե՛ք, որովհետեւ դա է ձեր Տեր Աստծու կամքը»²²: Նույն կերպ է բարբառում նաեւ Օսիան. «Արդարությո՛ւն պահպանե՛ք եւ մերձեցե՛ք ձեր Տեր Աստծուն, որ հաստատել է երկինքն ու ստեղծել երկիրը»²³: Մեկ այլ մարգարե՝ Հովելը, նույնպես ասում է. «Հավաքեցե՛ք ժողովրդին, սրբագործեցե՛ք ժողովը, քահանաներին հրավիրեցե՛ք, հավաքեցե՛ք ծծկեր երեխաներին, թող փեսան դուրս գա իր սենյակից, ու հարսը՝ առագաստից: Եւ ձեր Տեր Աստծուն ջերմեռանդորեն աղոթեցե՛ք, որ ողորմի ձեզ եւ քավություն տա ձեր մեղքերին»²⁴: Սրան հար եւ նման Զաքարիա մարգարեն ասում է. «Ամենակալ Տերն արդար դատով է դատում, ողորմությո՛ւն եւ գթությո՛ւն արեք յուրաքանչյուրն իր մերձավորին: Մի՛ կեղեքե՛ք այրուն, որբին եւ պանդուխտին, եւ թող ոչ ոք իր սրտում ոխ չպահի իր եղբոր դեմ,— ասում է Ամենակալ Տերը»²⁵:

ԺԳ. Սուրբ Խոսքն է մեզ անբասիրություն սովորեցնում, որպեսզի ոչ միայն գործով չմեղանչենք, այլեւ մինչեւ իսկ խորհրդով, նույնիսկ սրտում որեւիցե չար բանի մասին չխորհենք կամ ուրիշի կնոջը նայելով՝ տուփանքով չհամակվենք նրա նկատմամբ: Թագավոր եւ մարգարե Սողոմոնն ասաց. «Թող քո աչքերը նայեն ուղիղ, եւ քո թարթիչները արդարությամբ շարժվեն: Քո ոտքերին ուղիղ շավիղներ արա՛»²⁶: Մաքրաբարոյության մասին ավետարանական ձայնն առավել զորեղ է հնչում. «Ամեն մարդ, որ ուրիշի կնոջը նայում է նրան ցանկանալու համար, արդեն շնացավ նրա հետ իր սրտում»: «Ով, որ արձակվածին է առնում, շնանում է, ով, որ իր կնոջն արձակում է առանց պոռնկության պատճառի, նա՛ է, որ նրան

²¹ Եսայի ԾԼ. 6—8:

²² Հմմտ. Երեմ. 2. 16:

²³ Հմմտ. Օսիա ԺԲ. 6 եւ ԺԳ. 4:

²⁴ Հմմտ. Հովել Բ. 16:

²⁵ Հմմտ. Զաք. Է. 9 եւ հաջորդ համարները:

²⁶ Առակ. Դ. 25—26:

շնության է մղում»²⁷: Սողոմոնը նաեւ ասում է. «Հնարավոր է արդյոք, որ մեկը կրակը պահի իր շորի մեջ եւ շորը չայրի, կամ որեւէ մեկը բոբիկ քայլի կայծ ու կրակի միջով եւ իր ոտքերը չայրի, այդպես էլ անհնարին է որեւէ մեկին մտնել ամուսնացած կնոջ ծոցը եւ անպատիժ մնալ»²⁸:

ԺԴ. Որպեսզի բարեհաճորեն տրամադրված լինենք ոչ միայն մեր ազգակիցների հանդեպ, ինչպես կարծում են ոմանք, Եսայի մարգարեն ասում է. «Ձեզ ատողներին եւ անիծողներին ասացե՛ք՝ դուք մեր եղբայրներն եք, որպեսզի փառավորվի Տիրոջ անունն ու հայտնվի նրանց ուրախության ժամին»²⁹: Իսկ Ավետարանն ասում է. «Սիրեցե՛ք ձեր թշնամիներին, աղոթեցե՛ք նրանց համար, ովքեր վիրավորում են ձեզ: Արդ, եթե սիրեք ձեզ սիրողներին, ձեր վարձն ի՞նչ է. չէ՞ որ գիշատիչներն ու մաքսավորներն էլ նույնն են անում»³⁰: Իսկ բարիք գործողներին սովորեցնում է չպարծենալ՝ մարդահաճության մեջ չընկնելու համար. «Թող քո ձախ ձեռքը չիմանա, — սովորեցնում է Ավետարանը, — թե ինչ է անում քո աջը»³¹: Աստծու խոսքը մեզ հրամայում է նաեւ հնազանդվել թագավորներին ու իշխանություններին եւ աղոթել նրանց համար, որպեսզի «խաղաղությամբ եւ հանդարտությամբ վարենք մեր կյանքը»³²: Սովորեցնում է. «Հատուցեցե՛ք բոլորին իրենց պարտքերը. որին պատիվ՝ պատիվը, որին երկյուղ՝ երկյուղը, որին հարկ՝ հարկը, եւ ոչ ոքի պարտապան մի՛ մնացե՛ք՝ բացի միմյանց սիրելուց»³³:

ԺԵ. Այսպես ուրեմն՝ մի՞թե նրանք, որ սա ուսուցանում են, կարող են անառակ կյանքով ապրել եւ խառնակվել կամ ինչն ամենից զարհուրելին է՝ մարդկային միս ուտել, մանավանդ երբ մեզ թույլ չի տրվում կրկեսամարտիկների խաղեր դիտել՝ սպանության մասնակից ու ականատես չդառնալու համար: Զի կարելի նաեւ այլ հանգիստություններ էլ դիտել, որպեսզի չպղծվեն մեր աչքերն ու ականջները՝ անդ հնչող խոսքերը լսելու մասնակիցները դառնալով: Ո՞վ կմեղադրի մեզ մարդկային միս ուտելու մեջ, երբ ըստ ձեր ավանդությունների՝ խժովում են թիեստեսի եւ Ատրեւսի երեխաները, կամ՝ շնության մեջ, երբ բեմի վրա ներկայացվում են

²⁷ Հմմտ. Մատթ. Ե. 28, 32:

²⁸ Հմմտ. Առակ. Զ. 27–29:

²⁹ Հմմտ. Եսայի ԿԶ. 5:

³⁰ Հմմտ. Մատթ. Ե. 44, 46:

³¹ Մատթ. Զ. 3:

³² Ա. Տիմ. Բ. 2:

³³ Հմմտ. Հռոմ. ԺԳ. 7–8:

ոչ միայն մարդկանց, այլև աստվածների շնությունները, որոնց քաղցրաձայն գովերգում են՝ դրա դիմաց պատիվ ու պարգևներ ստանալով: Թող քրիստոնյաներից հեռու մնան նման կարգի գործերի մասին մտքերը, քրիստոնյաները ողջախոհ են ու ժուժկալ, միակնություն ու մաքրություն են պահպանում, մերժում սուտը, արմատախիլ անում մեղքը, հարգում արդարությունը, պատվում օրենքը, աստվածապաշտություն կատարում. [քրիստոնյաների աշխարհում] Աստված խոստովանվում է, ճշմարտությունը՝ իշխում, շնորհը՝ պահպանում, խաղաղությունը՝ պաշտպանում, Աստծու խոսքը՝ առաջնորդում, իմաստությունը՝ սովորեցնում, կյանքը՝ կառավարում, Աստված՝ թագավորում: Դեռ շատ բան կարելի է ասել մեր օրենքների եւ Աստծու ու ամենայնի Արարչի պատվիրանների մասին, բայց, թվում է, ես բավականին խոսել եմ, որպեսզի դու ինքդ էլ ջանաս խորամուխ լինել հարցի մեջ, հատկապես՝ գրքերից, որոնք որ ցայժմ ընթերցում ես, որպեսզի առաջիկայում էլ քննախույզ լինես ինչպես ներկայումս:

ԺՁ. Այժմ Աստծու օգնությամբ կամենում եմ առավել հանգամանորեն շարադրել քեզ համար ժամանակագրությունը, որպեսզի իմանաս, որ մեր վարդապետությունը նորօրյա եւ առասպելական չէ, այլ ավելի հնօրյա եւ ավելի արժանահավատ է, քան անհայտի մասին գրող ձեր բանաստեղծների եւ մատենագիրների գործերը: Այսպես՝ ոմանք, համարելով, որ աշխարհն արարված չէ, հասնում էին անսահմանության, մյուսները, ընդունելով նրա արարված լինելը, ասում էին, որ այդ օրից ի վեր անցել է հիսուն միլիոն երեք հազար յոթանասունհինգ տարի: Այսպես վկայում է Ապոլլոնիոս Եգիպտացին: Պլատոնն էլ՝ թերեւս հելլենների մեջ իմաստնագույնն այրը, պակաս հիմարություններ չի հայտնել այս հարցի շուրջ: Նրա «Պոլիտիկոս»³⁴ խորագրով գրքում արտահայտիչ կերպով ասվում է. «Եթե ամեն ինչ մնար այնպիսին, ինչպիսին որ է ներկայումս, ապա ինչպես ի հայտ կգային նոր բաները. հընթացս բյուրավոր տարիների՝ դրանք անհայտ մնացին այն ժամանակներում ապրածների համար. դրանցից հազար կամ երկու հազար տարի առաջ ի հայտ եկածներից մի քանիսին կրկին ընտրեց Դեդալոսը, մյուսներին՝ Օրփեոսը, իսկ այլոց՝ Պալանիդոսը»: Այս ասելով՝ նա ցույց է տալիս, որ բյուրավոր տարիներ են անցել ջրհեղեղից մինչեւ Դեդալոս: Հետո խոսելով աշխարհի քաղաքների,

³⁴ Պլատոնի ստորեւ մեջբերվող խոսքերը քաղված են ոչ թե նրա «Պետություն», այլ «Օրենքներ» գրքից:

նրանց բնակչության եւ ժողովուրդների մասին՝ խոստովանում է, որ դա ենթադրաբար է ասել: Քանզի ասում է՝ «եթե ինչ-որ Աստված ինչ-որ բան խոստանա» եւ այլն: Պարզ է, որ նա ենթադրաբար է խոսում, իսկ թե այդպես է, նշանակում է՝ լիովին ճշմարիտ չէ այն, ինչ նա ասել է:

ԺԵ. Ըստ այդմ էլ՝ ավելի լավ է Աստծու սահմանած օրենքին աշակերտել, ինչպես եւ ինքը՝ Պլատոնն է խոստովանում, թե «չի կարելի հասու լինել ճշմարտությանը, եթե Աստված օրենքի միջոցով չսովորեցնի»³⁵: Եւ ի՞նչ: Մի՞թե բանաստեղծները՝ Հոմերոսը, Հեսիոդոսը եւ Օրփեոսը չէին խոստովանում, որ իրենց ուսուցանել է Աստծու Նախախնամությունը: Բացի այդ՝ մատենագիրներն ասում են, որ իրենք պատգամախոսների եւ գուշակների ժամանակակիցներն են եղել, որոնցից էլ իմացել են ճշմարտությունը եւ մանրակրկիտ գրի առել: Իսկ որքան առավել ենք մենք՝ Սուրբ Հոգով լցված սուրբ մարգարեներից ուսանածներս, ճանաչում ճշմարտությունը: Ըստ այդմ էլ՝ բոլոր մարգարեներն առանց իրար հակասելու էին խոսում եւ մարգարեանում բովանդակ աշխարհում կատարվելիք իրադարձությունների մասին: Արդ, գիտելիք սիրողները կամ ավելի ճիշտ՝ կանխագդարարված եւ արդեն իսկ կատարված իրադարձությունների հիմամբ ճշմարտություն սիրողները կարող են համոզված լինել, որ միանգամայն ճշմարիտ է նաեւ այն, ինչ ասված է նախաքինեղեղյան ժամանակների եւ տարիների մասին, եւ ըստ այդմ էլ՝ տեսնել ձեր մատենագիրների սուտն ու կեղծիքը:

ԺԶ. Պլատոնը, ինչպես արդեն նշել եմ³⁶, ասում է, որ ջրհեղեղը չի ողողել ողջ աշխարհը, այլ միայն դաշտավայրերը, եւ որ ոմանք փրկվել են՝ բարձրաբերձ լեռներ փախչելով: Այլք ասում են, որ այն ժամանակ Դեւկալիսն ու Պիրրան փրկվեցին տապանում, եւ որ Դեւկալիսն, տապանից դուրս գալով, [ուսի վրայով] հետ շարտեց քարեր, որոնցից առաջացան մարդիկ, այստեղից էլ, ինչպես ասում են, ժողովուրդներ (λαοί)³⁷ կոչվեցին մարդկանց մեծ խմբերը: Իսկ մյուսներն ասում էին, որ մեկ այլ ջրհեղեղի ժամանակ է եղել Կլիմենեսը: Իմ վերն ասածից պարզ երեւում է, որ նրանք, ովքեր այսպիսի բաներ էին գրում եւ ունայնաբար իմաստակում, թշվառ են, ամբարիշտ ու անմիտ: Իսկ մեր մարգարե եւ Աստծու ծառա

³⁵ Տե՛ս Հուստինոսին վերագրվող «Հորդորանքը», գլ. ԼԲ.: Պլատոնի «Մենոն» գրույցում խոսվում է հատկապես առաքինությունների մասին:

³⁶ Տե՛ս գլ.ԺԶ.:

³⁷ Հույները քարերը (λαοί) նաեւ λαός էին կոչում:

Մովսեսը, նկարագրելով աշխարհի ծագումը, պատմեց նաեւ, թե ինչպես կատարվեց ջրհեղեղն աշխարհում՝ առանց հորինելու ինչ-որ Պիրրայի, Դեւկալիոնի ու Կլիմենսի, ոչ էլ այն, որ իբրեւ թե միայն դաշտավայրերն են ջրհեղեղով ողողվել, եւ որ փրկվեցին միայն սարեր փախածները:

ԺԹ. Նա չի ասում, թե մի այլ ջրհեղեղ էլ է եղել, բայց ասաց, որ այսուհետ աշխարհը ջրի մեջ չի առնվի. որի պատճառով էլ ջրհեղեղ այլեւս չի եղել եւ չի էլ լինելու: Նա ասում է, որ ութ մարդ փրկվեց տապանում՝ կառուցված Աստծու հրամանով, այն էլ՝ ոչ թե Դեւկալիոնի, այլ Նոյի ձեռամբ, որի անունը եբրայերենից հունարենի թարգմանած՝ նշանակում է հանգստություն: Ինչպես եւ ցույց եմ տվել մեկ այլ գրքում³⁸, Նոյը, հայտնելով այն ժամանակվա մարդկանց գալիք ջրհեղեղի մասին, մարգարեացավ՝ նրանց ասելով. «Եկե՛ք, կանչում է (Δεύτε, καλέι) ձեզ Աստված ապաշխարություն»³⁹. ահա թե ինչու նա, իսկն ասած, Դեւկալիոն կոչվեց³⁹: Այս Նոյը երեք որդի ուներ՝ Սեմը, Քամը եւ Հաբեթը, ինչպես ցույց տվեցի երկրորդ գրքում⁴⁰, որոնցից յուրաքանչյուրը մի կին ուներ՝ չհաշված նրան ու իր կնոջը: Այս այրին ոմանք էվնուհ էին անվանում: Այսպես՝ այս ութ հոգին էլ փրկվեցին տապանում: Ապա Մովսեսը ցույց է տալիս, որ ջրհեղեղը տեւեց քառասուն օր եւ քառասուն գիշեր, իսկ պատճառն այն էր, որ բացվեցին երկնքի ջրվեժները, եւ ժայթքեցին ստորգետնյա բազում աղբյուրները, այնպես որ ջրերը բարձրացան տասնհինգ կանգուն ավելի բարձր, քան ամենայն բարձրաբերձ սար: Այսպիսով՝ բնաջնջվեց այն ժամանակ ապրող մարդկանց ողջ ցեղը, իսկ փրկվեցին միայն տապանում ապաստանածները, որոնք, ինչպես վերն ասել եմ, ութ հոգի էին. սույն տապանի խլակաները ցայսօր ցույց են տալիս Արարատյան լեռների վրա: Այսպիսիք են ջրհեղեղի պատմության գլխավոր հանգամանքները:

Ի. Մովսեսը, ինչպես վերն արդեն ասել եմ⁴¹, հրեաների առաջնորդն էր, որոնց Նգիպտոսից վտարեց Թուլթմոս անվամբ փարավոնը, որը, ասում են, ժողովրդին վտարելուց հետո թագավորեց եւս 23 տարի

³⁸ Թե որ ստեղծագործության մասին է խոսքը, անհայտ է:

³⁹ Բացի Թեոփիլոսի սույն աշխատությունից՝ Նոյի այսպիսի խոսք ու «Դեւկալիոն» անվան այսպիսի ստուգաբանություն ուրիշ տեղ չի հանդիպում: Հավանաբար այս գրողն ուզում էր ասել, որ հույները, լսելով Նոյի մարգարեության մասին եւ առ ապաշխարություն նրա կոչերը եւ դրանք իրենց լեզվով թարգմանելով, կազմեցին «Դեւկալիոն» անունը եւ վերագրեցին Նոյին:

⁴⁰ Տե՛ս «Առ Ավտդիկոս», գր. Բ., գլ. Լ. եւ ԺԳ.:

⁴¹ Տե՛ս աստ, գլ. Թ. եւ Ժ.:

Եւ 4 ամիս, ինչպես վկայում է Մանեթոնը: Նրանից հետո 13 տարի թագավորեց Քեբրոնը, նրանից հետո 20 տարի եւ յոթ ամիս՝ Ամենհոտեպը, որին հաջորդեց նրա քույր Ահմոսը՝ 21 տարի եւ 1 ամիս, նրանից հետո 12 տարի եւ 9 ամիս՝ Միփրիսը, նրանից հետո 20 տարի եւ 10 ամիս՝ Միփրամմտոզիսը, որին հաջորդեց Թութմոսը՝ 9 տարի եւ 8 ամիս, սրան էլ՝ Դամփենոփիսը՝ 30 տարի եւ տասն ամիս, իսկ սրան հաջորդեց Օրը՝ 36 տարի եւ հինգ ամիս, ապա գահակալեց նրա դուստրը՝ 10 տարի եւ երեք ամիս, սրան էլ փոխարինեց Մերհարեբը՝ 12 տարի եւ 3 ամիս, ապա՝ նրա որդի Արմաիսը՝ 4 տարի եւ 1 ամիս: Սրան հաջորդեց Ռամզեսը՝ 1 տարի եւ չորս ամիս, սրան էլ՝ Մեսսիս Միամնունը՝ 6 տարի եւ 2 ամիս, սրան՝ Ամենոփիսը՝ 19 տարի եւ 6 ամիս, սրան էլ՝ Փիսսն ու Ռամեսսիսը՝ 10 տարի, որոնք, ինչպես ասում են, իրենց օրոք հզոր ցամաքային եւ ծովային ռազմական բանակներ են ունեցել: Հրեաները, որոնք այնժամ ապրում էին Եգիպտոսում, եւ որոնց ստրկացրել էր Թեթմոզիսը, նրա համար կառուցեցին Փիդոն, Ռամեսե եւ Ուն անառիկ քաղաքները. այս վերջինը ներկայումս Իլիապոլիս է կոչվում: Այնպես որ հրեաները մեր նախահայրերն են, որոնցից մենք ստացանք սրբազան գրքերը՝ առավել հնամենի, քան ձեր բոլոր մատենագիրների գրքերը, ինչպես եւ վերն ասել եմ: Փաստորեն նրանք, ստացվում է, որ ժամանակագրորեն ավելի առաջ են, քան այնժամ հուշակավոր եգիպտական քաղաքները: Իսկ երկիրը Եգիպտոս կոչվեց ի պատիվ Սեթի թագավորի, քանզի Սեթին, ինչպես ասում են, Եգիպտոս անունն էլ ուներ: Այս Սեթին եղբայր ուներ՝ Արմաիս անվամբ՝ Դանալոս կոչված, որը Եգիպտոսից Արգոս գնաց եւ ձեր տարբեր մատենագիրների կողմից հիշատակվում է որպես խոր վաղեմության մարդ:

ԻԱ. Մանեթոնը, որ շատ էր դուրս տվել հօգուտ եգիպտացիների եւ զրպարտել Մովսեսին եւ նրան ժամանակակից հրեաներին, այսինքն՝ իբր թե նրանք Եգիպտոսից վտարվեցին բորոտության պատճառով, չէր կարող ստույգ ժամանակագրական տվյալներ ներկայացնել: Նրանց հովիվներ եւ Եգիպտոսի թշնամիներ անվանելով՝ նա ականա նրանց անվանում է ինչպիսին որ էին՝ բուն պատմության թելադրանքով. քանզի իրականում Եգիպտոսում ապրած մեր նախնիները հովիվներ էին, եւ ոչ՝ բորոտներ: Արդ, հայտնի է, որ երբ նրանք հասան Երուսաղեմ կոչվող երկիր, որտեղ էլ որ հետագայում բնակություն հաստատեցին, նրանց հոգեւորականները, որոնք Աստծու հրամանով ծառայում էին տաճարում, բուժում էին ամենայն հիվանդություն, այդ թվում նաեւ՝ բորոտություն եւ

ամենայն խոց: Տաճարը կառուցեց հրեական թագավոր Սողոմոնը: Մանեթոնի ժամանակագրական սխալները պարզ երեւում են իր իսկ խոսքերից. այսպես՝ նա սխալվում էր նաեւ հրեաներին վտարած թագավորի՝ փարավոնի անվան հարցում: Բանն այն է, որ նա այլեւս չի չիւսեց եգիպտացիների վրա, քանի որ հրեաներին հետապնդելիս, իր զորքով հանդերձ, խեղդվեց Կարմիր ծովում: Նա մեկ այլ հարցում էլ է սխալվում՝ իբրեւ թե հովիվները պատերազմել էին եգիպտացիների դեմ. բանն այն է, որ Դանայոսի՝ Արգոս ժամանելուց երեք հարյուր տարի առաջ նրանք արդեն ելել էին Եգիպտոսից եւ այն ժամանակներից ի վեր ապրում էին ներկայումս Հրեաստան կոչվող երկրում: Հայտնի է, որ չափազանց մեծ թվով մարդիկ նրան համարում են բոլոր հելլեններից ամենահինավուրցը: Մանեթոնը, սակայն, իր երկերում ակամա երկու կարեւոր ճշմարտություն է հիշատակում. առաջին՝ հրեաներին անվանում է հովիվներ, երկրորդ՝ ասում, որ նրանք ելել են Եգիպտոսից: Այսպիսով՝ այս գրառումներից բացահայտվում է, որ Մովսեսն ու նրան ուղեկցողներն ինը հարյուր կամ հազար տարով առաջագույն են Տրոյական պատերազմից⁴²:

ԻՖ. Ինչ վերաբերում է Հրեաստանում տաճարի կառուցմանը, որը կատարվեց Սողոմոնի ձեռամբ հրեաների՝ Եգիպտոսի ելքից հինգ հարյուր վաթսուներեք տարի անց, ապա տյուրոսցիները գրել են, թե ինչպես են կառուցել տաճարը, իսկ նրանց արխիվներում գրառումներ կան այն մասին, որ տաճարը կառուցել են տյուրոսցիների՝ Կարթագենը հիմնելուց հարյուր երեսունչորս տարի եւ ութ ամիս առաջ, իսկ գրառումները կատարել են Տյուրոսի արքա Աբիբալի որդի Քիրամի հրամանով, քանի որ այս վերջինը Սողոմոնի ընկերն էր՝ առ ի հարգանս նրա (իմա՝ Դավթի) ու նաեւ Սողոմոնի գերազանց իմաստության պատճառով. նրանք միշտ զբաղեցնում էին միմյանց զանազան հարցերով: Այս բանի ապացույց է ծառայում այն, որ ցայսօր տյուրոսցիները պահպանել են նամակների մի ցուցակ, որոնք մեկը մյուսին էին ուղարկում նրանք: Ըստ Մենանդրոս Եփեսացու տյուրոսյան թագավորության պատմության. «Տյուրոսի արքա Աբիբալի մահից հետո նրա գահը ժառանգեց նրա որդի Քիրամը, որն ապրեց 53 տարի:

⁴² Սովորաբար (Տատիանոսը, Կղեմես Ալեքսանդրացին եւ Եւսեբիոսը) ընդունում են, որ Եգիպտոսի ելքից մինչեւ Տրոյական պատերազմ մոտ 400 տարի է ընկած: Սակայն Թեոփիլոսը, ինչպես նաեւ Տերտուղիանոսը («Ջատագովություն», գլ. ԻԹ.) եւ Կյուրեղը (Ա. Հուլ.), թերեւս, բանավիճային նպատակներով հետեւում են Հովսեփոս Փլավիոսի («Ընդդեմ Ապիոնի», գր. Ա., գլ. ԺԶ.) սխալ դատողություններին:

Նրա գահը ժառանգեց Վազորը, որն ապրեց 43 տարի, իսկ թագավորեց 17 տարի: Սրան փոխարինեց Մեթուաստարտը՝ ապրած 54 եւ իշխած 12 տարի, որին էլ փոխարինեց Նրա եղբայր Աթարիմը՝ ապրած 58 եւ իշխած 9 տարի: Սրան սպանեց Եղղիզ անունով նրա եղբայրը, որն ապրեց 50 տարի եւ թագավորեց 9 ամիս: Այս վերջինին սպանեց Աստարտի քուրմ Յուլթոբալը, որն ապրեց 40 եւ թագավորեց 12 տարի: Իսկ նրան փոխարինեց Նրա որդի Վազորը, որն ապրեց 45 եւ իշխեց 7 տարի: Սրան ժառանգող որդին էլ Մեթթինն էր՝ ապրած 32 եւ իշխած 29 տարի: Այս վերջինի գահը ժառանգեց Պիգմալիոնը, որն ապրեց 56 եւ թագավորեց 7 տարի: Սրա թագավորության յոթներորդ տարում Լիբիա փախած նրա քույրը մի քաղաք կառուցեց, որն առ այսօր Կարթագեն է կոչվում: Այսպիսով՝ ողջ ժամանակը Քիրամի թագավորելուց մինչեւ Կարթագենի հիմնարկեքը ներառում է 155 տարի եւ ութ ամիս: Քիրամի թագավորության տասներկուերորդ տարում էլ Երուսաղեմում կառուցվեց տաճարը. այսպես ուրեմն՝ տաճարի կառուցումից մինչեւ Կարթագենի հիմնադրումն անցավ 133 տարի եւ ութ ամիս:

ԻՔ. Այսպես՝ փյունիկեցիների եւ եգիպտացիների վկայությունները, ինչպես մենք տեղեկացել ենք մեր իրադարձությունների ժամանակների մասին պատմիչներ՝ եգիպտացի Մանեթոնի, եփեսացի Մենանդրոսի ու նաեւ հրեաների՝ հռոմեացիների դեմ մղած պատերազմը նկարագրած Հովսեփոսի պատումներից, հիմնավորապես հաստատում են մեր ասածը: Այս հին հեղինակների հայտնած տեղեկություններից պարզ երեւում է, որ այլ մատենագիրների գրվածքները ժամանակագրորեն ավելի ուշ շրջանի են պատկանում, քան Մովսեսի եւ նույնիսկ նրանից հետո երեւան եկած մեր մարգարեների գրվածքները. զորօրինակ՝ մարգարեներից վերջինը՝ Զաքարիան, բուն գործունեություն էր ծավալել Դարեհ թագավորի օրոք: Չեր բոլոր օրենսդիրների օրենքներն էլ են հրատարակվել նրանից հետո: Արդ, եթե մեկը մատնացույց անի աթենացի Սոլոնին, ապա նա ապրել է Կյուրոսի եւ Դարեհի օրոք, եղել շատ ուշ ապրած վերոհիշյալ մարգարեի՝ Զաքարիայի ժամանակակիցը: Իսկ ինչ վերաբերում է Լիկուրգոսին, Դրակոնին եւ Մինոսին, ապա սրանց իրենց հնությունը գերազանցում են սրբազան գրքերը, որովհետեւ աստվածային օրենքի գրքերը՝ Մովսեսի միջոցով մեզ շնորհված, ի հայտ եկան Կրետեի թագավոր Զեւսից եւ անգամ Տրոյական պատերազմից առաջ: Ժամանակների եւ տարիների հերթագայությունն ավելի հստակ ցույց տալու համար ես Աստծու օգնությամբ կշարադրեմ ոչ միայն նախաջրհեղեղյան,

այլեւ հետջրհեղեղյան անցքերի տարեգրությունը, որպեսզի ըստ կարելվույն հիշատակեմ բոլոր տարիները՝ սկսյալ աշխարհի արարումից, որը Սուրբ Հոգու ներշնչանքով նկարագրեց Աստծու ծառա Մովսեսը: Քանզի նա, խոսելով աշխարհի, նախաստեղծ մարդու արարման եւ ստեղծման մասին, ցույց տվեց նաեւ ջրհեղեղից առաջ անցած-գնացած տարիները: Իսկ ես շնորհ եմ խնդրում միմիայն Աստծուց, որ Աստծու կամքին համահունչ, ստույգ ներկայացնեմ ամբողջ ճշմարտությունը, եւ որ դու եւ ամենայն ոք, ով կկարդա սա, խրատված լինեք Նրա ճշմարտությամբ եւ շնորհով: Այսպես ուրեմն՝ ձեռնամուխ եմ լինում գրի առնված ազգաբանությունների շարադրանքին՝ նախաստեղծ մարդուց սկսյալ:

ԻԳ. Ազամը 230 տարեկան էր, երբ երեխաներ ծնեց, նրա որդի Սեթը 205 տարեկան էր, երբ ծնեց Ենոսին, նրա որդի Ենոսը 190 տարեկան էր, երբ ծնեց Կայնանին, Կայնանը 170 տարեկանում ծնեց Մադադայելին, Մադադայելը 165 տարեկան էր, երբ ծնեց Հարեդին, սա 162 տարեկանում ծնեց Ենոքին, սա 165 տարեկանում՝ Մաթուսաղային, սա 187 տարեկանում^{43*} Ղամբին, սա 188 տարեկանում ծնեց վերոբերյալ Նոյին, որը 500 տարեկանում ծնեց Սեմին, Քամին եւ Հաբեթին: Նոյը 600 տարեկան էր, երբ սկսվեց ջրհեղեղը: Այսպիսով՝ մինչեւ ջրհեղեղը 2242 տարի էր անցել: Անմիջապես ջրհեղեղից հետո Սեմը 100 տարեկան հասակում ծնեց Արփաքսադին, Արփաքսադը 135 տարեկանում ծնեց Սաղային, սա 130 տարեկանում՝ Եբերին. նրա անունով կոչվեց ողջ հրեական ազգը, Եբերը 134 տարեկան հասակում ծնեց Փաղեկին, սա 130 տարեկանում՝ Ռազավին, սա 132 տարեկանում՝ Սերազին, սա 130 տարեկանում՝ Նաքորին, սա 75 տարեկանում՝ Թարային, սա 70 տարեկանում ծնեց Աբրահամին, մեր այս նահապետը 100 տարեկանում ծնեց Իսահակին: Այսպիսով՝ մարդու արարումից մինչեւ Աբրահամ ընկած ժամանակահատվածը կազմում է 3278 տարի: Իսահակը մինչեւ իր երեխաների ծնվելը 60 տարի էր ապրել եւ ծնեց Հակոբին, Հակոբը մինչեւ Եգիպտոս տեղափոխվելը, ում մասին արդեն վերը խոսել ենք, 130 տարեկան էր. հրեաները Եգիպտոսում ապրեցին 430 տարի, իսկ Եգիպտոսից ելնելուց հետո, այսպես կոչված, անապատում 40 տարի անցկացրին: Այսպիսով՝ բոլորը միասին կազմում են 3938 տարի: Իսկ երբ Մովսեսը կնքեց մահկանացուն, առաջ-

^{43*} Սբ. Թեոփիլոսի ուսմերեն բնագրում՝ 167 տարի, ինչը, հավանաբար, հրատարակչական վրիպակ է, քանզի սուրբգրային բոլոր բնագրերում 187 է:

նորդությունն ստանձնեց Նավեի որդի Հեսուն, որը եւ 27 տարի առաջ-նորդեց ժողովրդին: Հեսուից հետո, երբ հրեաները հեռացան Աստծու պատվիրաններից, Միշագետքի [ասորեստանցի] արքա Քուսարսաթեմը 8 տարի ստրկացրեց նրանց: Հետո, երբ ժողովուրդը ապաշխարեց, եկավ դատավորների ժամանակաշրջանը: Գողոնեիլը քառասուն տարի դատավորություն արեց, Եգլոմը՝ 18 տարի, Ավոդը՝ 8 տարի: Երբ հետագայում ժողովուրդը խախտեց Աստծու պատվիրանները, այլազգիները 20 տարի իշխեցին նրա վրա: Ապա Դեբորան 40 տարի դատավորություն արեց: Հետո մադիամացիները 7 տարի իշխեցին նրանց վրա, որից հետո Գեդեոնը 40 տարի դատավորություն արեց, Աբիմելեքը՝ 3 տարի, Թողան՝ 23 տարի, Հայիրը՝ 22 տարի: Փղշտացիներն ու ամոնացիները 18 տարի տիրեցին նրանց: Ապա Հեփթայենը 6 տարի դատավորություն արեց, Եսեբոնը՝ 7 տարի, Ելոնը՝ 10 տարի, Աբդոնը՝ 8 տարի: Այնուհետեւ այլազգիները 40 տարի իշխեցին հրեաների վրա: Ապա Սամիսոնը 20 տարի դատավորություն արեց, որից հետո նրանք քառասնամյա խաղաղություն վայելեցին: Հետո դատավորություն արեցին՝ Սամիրան⁴⁴ մեկ տարի, Հեղին՝ 20 տարի, եւ Սամուելը՝ 12 տարի:

ԻՆ. Դատավորներից հետո սկսվեց թագավորների շրջանը, առաջին թագավորը Սամուելն էր, որն իշխեց 2 տարի, ապա Դավիթը՝ մեր նախահայրը՝ 40 տարի: Այսպիսով՝ բոլոր տարիների ընդհանուր թիվը՝ Մովսեսի մահից մինչեւ Դավիթի գահակալություն, 498 է կազմում: Նրանցից հետո 40 տարի թագավորեց Սողոմոնը, որն Աստծու կամոք Երուսաղեմում տաճար կառուցեց: Նրան փոխարինեց Հերոբոամը՝ 17 տարի իշխելով, որից հետո 7 տարի՝ Աբիան, որից հետո 41 տարի՝ Ասան, ապա Հոսափատը՝ 25 տարի, ապա 8 տարի՝ Հորամը, որից հետո մեկ տարով թագավորեց Օքոզիան, նրանից հետո 6 տարով՝ Գոթոդիան, նրանից հետո 40 տարի՝ Հովասը, նրանից հետո 39 տարի՝ Ամեսիան, որից հետո 52 տարի՝ Օզիասը, նրան 16 տարով փոխարինեց Հովաթամը, որին 17 տարի փոխարինեց Աքազը, նրանից հետո 29 տարի՝ Եզեկիան, որին էլ 55 տարի՝ Մանասեն, նրանից հետո 2 տարի թագավորեց Ամոսը, Ամոսից հետո 31 տարի՝ Հոեոն, նրանից հետո 3 ամիս եւ տասն օր՝ Հովաքազը, որից հետո էլ 11 տարի թագավորեց Սեդեկիան: Այս թագավորներից հետո, երբ

⁴⁴ Աստվածաշնչում Սամիրայի անունը հիշատակված չէ: Թերեւս, «Սամիրայի» փոխարեն հարկ է կարգաւ «Թամիրա», որով Թեոփիլոսը նկատի ունի Իթամարին (տե՛ս Հովսեփոս Փլավիոս («Ընդդէմ Ապիոնի», գր. Ե., գլ. ԺԱ.):

ժողովուրդը շարունակում էր մեղանշել եւ անգիղջ մնալ, Երեմիայի մարգարեության համաձայն՝ Հրեաստանի վրա հարձակվեց Նաբուքոդոնոսոր անվամբ Բաբելոնի թագավորը: Նա տեղահան արեց հրեա ժողովրդին եւ բնակեցրեց Բաբելոնում եւ քարուքանդ արեց Սողոմոնի կառուցած տաճարը: Բաբելոնյան գերության մեջ ժողովուրդն ապրեց 70 տարի: Աշխարհի արարումից մինչեւ բաբելոնյան գերության ընկած ժամանակահատվածը կազմում է 4954 տարի, 6 ամիս եւ 10 օր: Եւ ինչպես որ Աստված Երեմիա մարգարեի միջոցով կանխասաց, որ ժողովուրդը կգերեվարվի Բաբելոն, այնպես էլ Նա հայտնեց նրա վերադարձի մասին իր երկիր 70 տարի անց: Այսպես՝ 30 տարի անց Կյուրոսը դարձավ պարսից թագավոր, որն ըստ Երեմիայի մարգարեության՝ իր գահակալության երկրորդ տարում գրավոր հրովարտակով հրաման տվեց, որ իր թագավորության սահմաններում ապրող բոլոր հրեաները վերադառնան իրենց երկիր եւ վերակառուցեն Աստծու տաճարը՝ հիմնահատակ ավերված վերոբերյալ Բաբելոնի արքայի կողմից: Ընդ որում՝ Կյուրոսը, Աստծու կամք, հրամայեց իր թիկնապահներ Սաբեսսարին եւ Միհրդատին տաճարում գործածելու համար հետ դարձնել ողջ կայքն ու սպասքը, որոնք Նաբուքոդոնոսորը վերցրել էր հրեական տաճարից: Դարեհի գահակալության երկրորդ տարում լրացավ Երեմիա մարգարեի կանխասաց 70 տարին:

Ի՞նչ. Այստեղից կարելի է պարզ տեսնել, թե մեր սրբազան գրքերը որքան ավելի հնամենի ու ճշմարտապատում են, քան հունական եւ եգիպտական ու մյուս բոլոր պատմիչների գրքերը: Հերոդոտոսը, Թուկիդիտեսը եւ Քսենոփոնն ու այլ պատմիչներ սկսում էին գրել Կյուրոսի եւ Դարեհի գահակալությանից եւ հնարավորություն չունեին առավել արժանահավատորեն խոսելու հնագույն եւ վաղագույն ժամանակներից: Արդ, ի՞նչ մեծ բան կա այն բանում, որ պատմիչները խոսում էին բարբարոսների արքաներ Դարեհից եւ Կյուրոսից, հեղինակները՝ Զուպուրոսից եւ Հիպպատոսից, կամ աթենացիների եւ լակեդեմոնացիների պատերազմներից, կամ Քսերքսեսից եւ Պապանիասի գործերից, որն Աթենասի մեհյանում սովամահ լինելու վտանգի էր ենթարկվել, կամ Թեմիստոկլոսից եւ պելոպոննեսյան պատերազմից, կամ էլ Ալկմիդիոսից եւ Ֆրագիվուլուսից: Միտք չունեմ հանգամանորեն ամեն ինչից խոսելու, այլ միայն ցույց տալու աշխարհի արարումից անցած-գնացած տարիների թիվը եւ բացահայտելու մատենագիրների սին չարչարանքն ու դատարկաբանությունը, քանզի ոչ թե, ինչպես ասում է Պլատոնը, քսան հազար բյուր տարի է ըն-

կած ջրհեղեղից մինչև իր օրերը, եւ ոչ էլ տասնհինգ բյուր երեք հազար յոթանասունհինգ տարի, ինչպես վկայում է Ապոլլոնիոս Եգիպտացին, եւ ոչ էլ այն, որ աշխարհը սկիզբ չունի, եւ ամեն ինչ պատահականորեն է գոյացել, ինչպես դատարկախոսում են Պյութագորասն ու այլք, այլ աշխարհն առաջացել եւ կառավարվում է ամեն ինչ ստեղծած Աստծու Նախախնամությամբ: Եւ [բնականաբար] բոլոր ժամանակների եւ տարիների [խնդիրը] ակնհայտ է նրանց համար, ովքեր կամենում են համոզված լինել ճշմարտության մեջ: Իսկ որպեսզի չմտածեն, թե ես ժամանակագրությունը հասցրել եմ մինչև Կյուրոս եւ աչքաթող արել հաջորդ ժամանակները, ասես թե հնարավորություն չունենալով դրանք ցույց տալու, կաշխատեմ Աստծու օգնությամբ ըստ կարելիության շարադրել նաեւ ժամանակի հաջորդական ընթացքը:

Իէ. Կյուրոսն իր 8-ամյա գահակալությունից հետո Տոմյուրիսի ձեռամբ սպանվեց Մասսագետում 62-րդ օլիմպիադայի օրերին (այդ ժամանակներում է, որ Աստծու օգնությամբ հզորացան հռոմեացիները, [հատկապես] այն բանից հետո, երբ Հռոմուլոսը՝ Հռեայի եւ Իլիի զավակը, կառուցեց Հռոմը 7-րդ օլիմպիադայի ժամանակ՝ մայիսյան ամսամուտի 16-րդ օրը, քանի որ տարին կազմված էր տասն ամսից), այսպիսով՝ երբ մահացավ Կյուրոսը, ինչպես վերն ասացինք, վաթսուներկուերորդ օլիմպիադայի օրերին, Հռոմի հիմնարկեքից արդեն անցել էր 220 տարի, եւ այդ ժամանակ հռոմեացիների թագավորը Տարքվինիոսն էր՝ Սուպերբուս (Գոռոզ) մականունով: Նա առաջինն էր, որն արտաքսեց որոշ հռոմեացիների, որը պղծում էր տղաների եւ ամորձատում քաղաքացիների, նույնիսկ կուսությունից զրկում աղջիկների եւ նրանց ամուսնացնում: Այդ պատճառով է, որ նա հռոմեացիների լեզվով կոչվեց Superbus՝ υπερβανος՝ գոռոզ: Նա առաջինն է, որ վճիռ կայացրեց առ այն, որ նրանք, ովքեր իրեն ողջունեն, իրենց հերթին իրենք էլ որեւիցէ մեկից ողջույն ստանան: Սա թագավորեց 25 տարի: Սրանից հետո՝ հընթացս 453 տարվա, մեկական տարի կառավարեցին կոնսուլները⁴⁵, տրիբունները⁴⁶ եւ էդիլները⁴⁷, որոնց անունները հականե-հանվանե թվարկե-

^{45*} Կոնսուլ — Հին Հռոմում քաղաքական եւ զինվորական բարձրագույն իշխանությամբ օժտված պաշտոնյա:

^{46*} Տրիբուն — Հին Հռոմում պլեբսի՝ հասարակ ժողովրդի ընտրած պաշտոնյա:

^{47*} Էդիլ — Հին Հռոմում տրիբունի օգնական՝ զանազան գործառույթներն իրականացնող պաշտոնյա:

լը համարում եմ տեւական եւ ավելորդ: Արդ, եթե որեւէ մեկը ցանկանա իմանալ նրանց անունները, կարող է գտնել դրանք նոմենկլատոր⁴⁸ Քրիզերոսի՝ Մ. Ավրելիոս Վերոսից ազատություն ստացած ստրուկի գրառումներում, որն արձանագրել է ամեն ինչ՝ եւ անուններ, եւ ժամանակներ՝ Հռոմի հիմնարկեքից սկսյալ եւ վերջացյալ իր հովանավոր ինքնակալ Վերոսի վախճանով: Այսպես ուրեմն՝ հրեթացս 453 տարվա, ինչպես ասացինք, հռոմեացիներին ղեկավարում էին տարեկան կառավարիչները: Ապա երկրի կառավարումն ստանձնեցին, այսպես կոչված, կայսրերը, որոնցից առաջինը Գայոս Հուլիոսն էր [Կեսարը], որը թագավորեց 3 տարի, 4 ամիս եւ 6 օր, ապա Օգոստոսը՝ 56 տարի, 4 ամիս եւ մեկ օր, ապա՝ Տիբերիոսը՝ 22 տարի: Հետո մեկ այլ Գայոս՝ 3 տարի, 8 ամիս եւ 7 օր, ապա թագավորեցին Կլավդիոսը՝ 13 տարի, 8 ամիս եւ 24 օր, Ներոնը՝ 13 տարի, 6 ամիս եւ 28 օր, Գալբան՝ 7 ամիս եւ 6 օր, Օտոն՝ 3 ամիս եւ 5 օր, Վիտելիոսը՝ 6 ամիս եւ 22 օր, Վեսպասիանոսը՝ 9 տարի, 11 ամիս եւ 22 օր, Տիտոսը՝ 2 տարի եւ 22 օր, Դոմիտիանոսը՝ 15 տարի, 5 ամիս եւ 6 օր, Ներվան՝ մեկ տարի, 4 ամիս եւ 10 օր, Տրայանոսը՝ 19 տարի, 6 ամիս եւ 16 օր, Հադրիանոսը՝ 20 տարի, 10 ամիս եւ 28 օր, Անտոնինոսը՝ 22 տարի, 7 ամիս եւ 6 օր, Վերոսը՝ 19 տարի եւ 10 օր: Այսպիսով՝ կայսրերի ժամանակահատվածը՝ մինչեւ Վերոս կայսեր մահը, կազմում է 225 տարի: Կյուրոսի մահից եւ Տարքվինիոս Գոռոզի գահակալությունից մինչեւ վերոհիշյալ կայսր Վերոսն ընկած ողջ ժամանակահատվածը 741 տարի է:

ԻԸ. Աշխարհի արարումից սկսյալ՝ ողջ ժամանակի պատկերն այսպիսին է. աշխարհի արարումից մինչեւ ջրհեղեղ՝ 2242 տարի, ջրհեղեղից մինչեւ մեր նախահայր Աբրահամի որդու ծնունդը՝ 1036 տարի, Աբրահամի որդի Իսահակից մինչեւ Մովսեսի գլխավորությամբ ժողովրդի դեգերումներն անապատում՝ 660 տարի: Մովսեսի մահից, Հեսու Նավերի՝ առաջնորդության ստանձնումից մինչեւ Դավիթ նահապետի մահը՝ 498 տարի: Դավիթի մահից եւ Սողոմոնի գահակալությունից մինչեւ ժողովրդի բաբելոնյան երկիր տեղահանումը՝ 518 տարի, 6 ամիս եւ 10 օր: Կյուրոսի գահակալությունից մինչեւ կայսր Ավրելիոս Վերոսի մահը՝ 741 տարի: Աշխարհի արարումից սկսյալ՝ բոլոր տարիների թիվը միասին առած 5695 է՝ մի քանի ամիսներով եւ օրերով հանդերձ:

⁴⁸* Նոմենկլատոր — Հին Հռոմում ծառա, որի պարտականության մեջ էր մտնում իր տիրոջը հիշեցնել նրան ամենուր ողջունող պարոնների, սեփական ստրուկների եւ ծառաների անունները:

ԻԹ. Այսպիսով՝ ժամանակների եւ մեր ամենայն ասածի հիմամբ կարելի է տեսնել մարգարեական գրքերի հնամենիությունն ու մեր վարդապետության աստվածայնությունը, այն է՝ որ այդ վարդապետությունը ոչ նորագյուտ է եւ ոչ առասպելական, ոչ էլ մեր հավատալիքներն են կեղծ, այլ ամենահնամենին ու ամենից արժանահավատն են: Արդ, Թալլոսը հիշատակում է ասորեստանցի թագավոր Բելուին եւ Տիտանյան Քրոնոսին՝ ասելով, որ Բիլուն տիտանների հետ միասին կոչվում էր Ջեւսի եւ նրա կողմնակիցների՝ այսպես կոչված աստվածների դեմ, եւ հաղորդում, որ այնտեղ պարտված Գիգեսը, որն այդժամ թագավորում էր ներկայումս Ատտիկա կոչվող Ակտոյում, փախավ Տարտիոս⁴⁹: Հարկ չեմ համարում ծավալվել այլ երկրների եւ քաղաքների անվանումների ստուգաբանության մեջ, հատկապես քեզ՝ պատմությանը քաջատեղյակիդ համար: Արդ, պարզ է, որ Մովսեսը (եւ ոչ միայն նա, այլեւ նրանից հետո ասպարեզ իջած շատ մարգարեներ) ժամանակագրորեն ավելի առաջ են, քան բոլոր մատենագիրները, Քրոնոսը, Բիլուն եւ Տրոյական պատերազմը: Արդ, ըստ Թալլոսի պատմության՝ Բիլուն ապրում էր Տրոյական պատերազմից 322 տարի առաջ, իսկ Մովսեսը՝ 900 կամ 1000 տարի առաջ նախքան Տրոյայի նվաճումը, ինչպես եւ վերը ցույց տվեցինք: Սակայն քանի որ Քրոնոսն ու Բիլուն ժամանակակիցներ էին, ապա շատերը չգիտեն, թե ով է Քրոնոսը, ով՝ Բիլուն: Շատերը պաշտում են Քրոնոսին՝ նրան Բիլու կամ Բալու անվանելով, մանավանդ՝ արեւելյան երկրների բնակիչները, որոնք տարբերություն չեն դնում Քրոնոսի եւ Բիլուի միջեւ: Հռոմեացիները նրան Սատուրն են անվանում, բայց իրենք էլ չգիտեն՝ Քրոնոսն է, թե՛ Բիլուն: Օլիմպիադաներն սկսեցին տոնել Իփիտոսից, ինչպես ասում են, իսկ ըստ ոմանց՝ Լիմոսից, որը նաեւ Իլիոս էր կոչվում: Իսկ թե ինչպիսին էր տարիների եւ օլիմպիադաների ժամանակագրական կարգը, այդ մասին վերն արդեն խոսել եմ: Կարծում եմ, որ ըստ կարելիության հանգամանորեն ցույց եմ տվել մեր անցքերի հնամենիությունն ու բոլոր տարիների թիվը: Եթե ես հաշվարկներում սխալ եմ թույլ տվել, օրինակ՝ 50 կամ 100, եթե նույնիսկ 200 տարի, ապա դրանք համեմատելի չեն Պլատոնի, Ապոլլոնիոսի եւ մյուսների սխալ հաշվարկներում տեղ գտած հազարավոր կամ տասնյակ հազարավոր տարիների հետ: Որ մենք, թերեւս, ստույգ քաջատեղյակ չենք բոլոր տարիների թվին, դրա պատճառն այն է, որ սրբազան

⁴⁹ Տարտիոս — քաղաք Իսպանիայում՝ ներկայումս արդեն գոյություն չունեցող:

գրքերում չեն նշվել միջնական ամիսներն ու օրերը: Բացի այդ՝ վերոբերյալ ժամանակների մասին միաբան խոսում է նաեւ Բերոսոսը՝ քաղղեացի փիլիսոփան. նա, Մովսեսին հար եւ նման, պատմում է ջրհեղեղի եւ այլ բազմաթիվ անցքերի մասին, մասամբ համաձայն է Երեմիա եւ Դանիել մարգարեներին՝ հատկապես Բաբելոնի թագավորի օրոք հրեաների հետ տեղի ունեցած իրադարձությունների հարցում: Այդ թագավորին նա անվանում է Նաբոպալասար, այնինչ հրեաները նրան կոչում են Նաբոքոդոնոսոր: Նա նաեւ հիշատակում է Երուսաղեմի տաճարի մասին, որն ավերել էր քաղղեացի թագավորը, եւ որ Կյուրոսի թագավորելու երկրորդ տարում տաճարի հիմքերը դրվեցին, իսկ Դարեհի գահակալության երկրորդ տարում տաճարի շինարարությունն արդեն ավարտվել էր:

Լ. Հելլենները ճշմարտապատում պատմություն չունեն: Նախ՝ որ վերջին ժամանակներում են գիր ձեռք բերել. այդ բանն իրենք իսկ են խոստովանում՝ ասելով, որ գրերը հորինել են քաղղեացիները, եգիպտացիներն ու փյունիկեցիները, երկրորդ՝ նրանք մոլորության մեջ էին եւ այսօր էլ նույն մոլորվածներն են այն հարցում, որ հիշատակում են ոչ թե Աստծուն, այլ սին ու անօգուտ գործեր: Այսպես՝ նրանք հարգանքով հիշում են Հոմերոսին, Հեսիոդոսին ու այլ բանաստեղծների: Իսկ անմահ եւ մի Աստծու փառքի մասին ոչ միայն մոռանում են, այլեւ անարգում, ու բացի այդ՝ ամեն օր հետապնդում էին ու հետապնդում են Նրան պաշտողներին: Նրանք պարգեւներ եւ նպաստներ են նշանակում նրանց, ովքեր քաղցրաձայն հայհոյում են Աստծուն, իսկ առաքինությունների մասին հոգացողներին եւ բարեպաշտ կյանքով ապրողներին՝ ոմանց քարկոծում էին, ոմանց սպանում, եւ մինչեւ օրս էլ դժնդակ կտտանքների մատնում: Այդ է պատճառը, որ նմանօրինակ մարդիկ անխուսափելիորեն պիտի կորցնեին Աստծու իմաստությունը եւ ճշմարտությանը հասու չլինեին: Արդ, եթե կամենում ես, ջանասիրաբար կարդա՛ իմ այս գրքերը, որպեսզի լավ խորհրդատու եւ ճշմարտության առհավատչյա ձեռք բերես:

Ռուսերենից թարգմանեց
ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԸ

ՄԱՏԹԷՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

**ՔԱՐՈՉ ՄԱՅՈՒՆ ՄԱՍԻՆ. «ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ ՃԱՆԱՊԱՐՅՆԵՐՈՒՆ
ՎՐԱՅ ԿԸ ԳՈՎԱԲԱՆՈՒԻ»¹ ԽՕՍՔԻՆ**

Նախ իմաստութիւնը գիտնանք, եւ ապա՝ թէ ինչ է իմաստութեան գործը: Քանի որ իմաստութիւնը բազմատեսակ ու համանուն է, այդ պատճառով արժանի է, որ բոլորն ալ գիտնանք, եւ թէ՛ որու համար կ'ըսէ:

Արդ, առաջին՝ իմաստութիւնը բարոյական է, ինչպէս անասուններուն, գազաններուն եւ սողուններուն, ինչպէս կը վկայէ Գիրքը, թէ՛ «օձը բոլոր գազաններուն մէջ իմաստնագոյնն² էր»³:

Երկրորդ՝ մարդուն բնական հնարքները, որ ծնունդէն ի վեր ունի, իմաստութիւն կը կոչուին, ինչպէս յայտնի է մանուկներէն, որովհետեւ բան մը կը խորհին, սակայն ուրիշ բան մը կը գործեն, բայց ամէն ինչ անկատար, քանի որ գործիքները չունին:

Երրորդ՝ կրթութիւնն իմաստութիւն կը կոչուի, ինչպէս երբ որեւէ մէկ արուեստ, խօսք կամ գործ կը սորվինք, որ կը տեսնենք, իսկ աւարտին կը բացայայտուի [մարդուն] խելամտութիւնն ու տաղանդի ընդունակ ըլլալը:

Չորրորդ՝ իմաստութիւնը շնորհական կը կոչուի, ինչպէս Աստուած Սողոմոնին իմաստութիւն տուաւ⁴, ըստ անոր աղաչանքներուն ու Իր խոստումին, նմանապէս եւ՝ «ով որ խնդրէ, պիտի առնէ, ով որ ուզէ...»⁵:

Հինգերորդ՝ իմաստութիւն, որ բնութենէն վեր է, ինչպէս Պօղոսինը, քանի որ անճառելի բաներուն տեսնող ու Աստուծոյ անհաս գիտութեան լսող եղաւ⁶, այն որ լեզուն արժանի չէ խօսելու այդ մասին: Եւ թէեւ ասի-

¹ Առակ. Ա. 20:

² Աշխարհաբար թարգմանութիւններուն մէջ թէ՛ արեւելահայերէն եւ թէ՛ արեւմտահայերէն օգտագործուած է «խորամանկ» ածականը: Այս թարգմանութեան մէջ պահած ենք գրաբարեան ձեւը (ծանօթագրութիւնը՝ թարգմանիչին):

³ Ծննդ. Գ. 1:

⁴ Գ թագ. Դ. 29:

⁵ Հմմտ. Ղուկ. ԺԱ. 9:

⁶ Տէս Բ. Կորնթ. ԺԲ. 2:

կա աստուածային պարգեւ է, սակայն ասիկա ոչ թէ բոլորին կամ շատերուն, այլ մէկուն [կը տրուի]: Իսկ ան բոլոր խնդրողներուն, բազմաթիւ սուրբերուն եւ մէկի դիմաց:

Վեցերորդ՝ իմաստութիւն է ձգել մարմնական հեշտութիւնն ու խաբէական կեանքը՝ ըստ այնմ. «Մի՛ ցանկալ յափշտակութիւն, եթէ նոյնիսկ հարստութիւնը առուի մը պէս հոսի, ձեր սիրտերը թող չցանկան»⁷: Իսկ իմաստասէրը կ'ըսէ. «Ո՛չ թէ շատ բան գիտցողը, եւ ո՛չ ալ ան, որ բերանով շատ բան կ'ընայ ընել, կ'ըսեմ, թէ իմաստուն է, այլ ան, որ յաջողած է անարատ կեանք ձեռք ձգել»⁸: Իսկ Սողոմոնը կ'ըսէ. «Մարդուն ծերութեան հասակը անոր անարատ կեանքն է»⁹:

Եօթներորդ՝ իմաստութիւնը դիւական է, որոնք են՝ կախարդները, Եգիպտոսի գիտուններն ու Բաբելոնի իմաստունները, ինչպէս յայտնի է աստուածային գիրքերուն մէջ, ինչպէս նաեւ Պօղոսը կկարծէ¹⁰. «Երկուստ, մարմնաւոր եւ դիւական»¹¹:

Ութերորդ՝ իմաստութիւն կը կոչուի նաեւ լռութիւնը, ինչպէս Մարգարէն կ'ըսէ, թէ՛ «ով որ իմաստուն է, այդ ժամանակ կը լռէ, որովհետեւ ժամանակը շար է»¹²:

Իններորդ՝ իմաստութիւն է քաղաքներուն, տուններուն եւ գիւղերուն կառավարումը, որպէս թագաւորներ, իշխաններ, տանուտէրեր եւ ուրիշներ, ինչպէս Սողոմոնը կ'ըսէ. «Ով հանճարեղ է, առաջնորդութիւն կը ստանայ»¹³:

Տասներորդ՝ ճշմարիտ եւ կատարեալ իմաստութիւն է հանդերձեալ կեանքի մասին հոգալը, ինչպէս Սողոմոնը կ'ըսէ. «Իմաստութիւնը ճանապարհներուն վրայ կը գովաբանուի»¹⁴: Եւ ասիկա երկակի է. նախ՝ իմաստութիւն, որպէսզի դառնայ մեղքերէն ու ապաշխարէ, ինչպէս Տէրը կը գովէ. «Աշխարհի որդիները աւելի իմաստուն են, քան լոյսի որդիները»¹⁵:

⁷ Սաղմ. 4Ա. 11:

⁸ Տէս ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, Ասուլթներ քարոզների համար, Արիստոտել, էջմիածին, 1998, էջ 168. (Ժանօթագրութիւնը ինքի քահանայ Ղազարեանինն է):

⁹ Իմաստ. Գ. 8–10:

¹⁰ Մատթէոս Զուղայեցի Վարդապետը Պօղոս առաքեալին վերագրած է մէջբերումը, սակայն կատարուած մէջբերումը Յակոբոս առաքեալինն է (Ժ. Թ.):

¹¹ Տէս Յակ. Գ. 15:

¹² Ամովս. Ե. 13:

¹³ Առակ. Ա. 5:

¹⁴ Առակ. Ա. 20:

¹⁵ Ղուկ. ԺԶ. 8:

Երկրորդ՝ ճանապարհի պաշարը հոգալ, որոնցմով բարութեամբ [կարենայ] նաւահանգիստ հասնիլ:

Արդարեւ, այս բոլոր իմաստութիւններէն միայն մէկը գովելի է, որ հանդերձեալ կեանքին մասին կը հոգայ: Բազմաթիւ կերպերով պիտի ցոյց տամ, որ միայն անսիկա է ճշմարիտ եւ գովելի իմաստութիւնը:

Նախ՝ քանի որ բոլոր իմաստութիւններն այստեղի կեանքին համար օգտակար են: Իսկ այս իմաստութիւնը հանդերձեալ կեանքը շահելու մասին կը հոգայ, ըստ այնմ. «Մէկ բան կը պակսի Բեզի. գնա՛, ունեցուածիդ ծախէ՛ ու տուր [աղիատմեռուն] ու անսպառ գանձեր կ'ունենաս»¹⁶:

Երկրորդ՝ քանի որ ցանկացած իմաստութիւն մարդուն առջեւ մարդը փառաւոր կը դարձնէ, ինչպէս Դանիէլը թագաւորներէն¹⁷ փառաւորութեամբ, եւ ուրիշներ, իսկ այս իմաստութիւնն Աստուծոյ առջեւ փառաւոր կը կանգնեցնէ, ինչպէս յայտնի է իմաստուն կոյսերէն, որոնք փեսային հետ առաքաաստ մտան¹⁸:

Երրորդ՝ քանի որ միւս իմաստութիւնները մարդիկը չեն ազատեր ու չեն փրկեր մեղքերէն, ինչպէս յայտնի է Սողոմոնի պարագային, քանի որ ըստ Գիրքին վկայութեան՝ իրեն նման իմաստութիւն ունեցող ո՛չ ոք եղաւ, սակայն եւ այնպէս մեղքերով մեռաւ: Իսկ այս իմաստութիւնը կը փրկէ ու կ'ազատէ մեղքերէն, ինչպէս Պօղոսը, Պօղը¹⁹, Մակարը²⁰, մարտիրոսները, սուրբ հայրերն ու ուրիշներ, որոնք արդարութեամբ գացին Քրիստոսի մօտ:

Չորրորդ՝ քանի որ միւս իմաստութիւնները մարմինը կը պարարտացնեն եւ օգուտը միշտ ինքն իրեն կը մօտեցնեն, որով այն կը կորսուի: Իսկ այս իմաստութիւնը հոգին կը պարարտացնէ եւ միշտ միայն օգուտը

¹⁶ Տէս Մարկ. Ժ. 21:

¹⁷ Տէս Դան. ԺԴ. 1:

¹⁸ Հմմտ. Մատթ. ԻԵ. 1–11:

¹⁹ Պօղ Անապատական, ծանօթ է նաեւ Պօղ Պարզամիտ անունով: Երկրագործ գիւղացի մըն էր. աշխարհիկ կեանքը ձգելով՝ կը միանայ Սուրբ Անտոն Անապատականին եւ ճգնաւոր կեանքով կ'ապրի (տէս Համաքրիստոնէական Սուրբեր, ՇՆՈՐՀՔ ԱՐՔԵՊՍ. ԳԱՆՈՒՍՏԵԱՆ, Գանձասար, Երեւան, 1997, էջ 122): Զեռագիրին մէջ՝ Պօղայ (ծանօթագրութիւնը խաղ քահանայ Ղազարեանինն է):

²⁰ Մակար Անապատական, Մեծն Մակար: Վերին Եգիպտոսի մէջ ծնած է 301-ին: Երիտասարդ տարիքին անապատ գացած է՝ ինքզինք խոկումի ու ճգնութեան ընծայելու: Աստուծոյ գրեթէ ամէն տեսակի հիւանդութիւններ բժշկելու կարողութեամբ օժտուած էր (տէս Համաքրիստոնէական Սուրբեր, ՇՆՈՐՀՔ ԱՐՔԵՊՍ. ԳԱՆՈՒՍՏԵԱՆ, Գանձասար, Երեւան 1997, էջ 123–124) (ծանօթագրութիւնը խաղ քահանայ Ղազարեանինն է):

կը փնտռէ, ինչպէս յայտնի է անոնցմէ, որոնք իմաստութիւն առին ու աշխարհի փառքն արհամարհեցին՝ ըսելով. «Անպիտան ծառաներ ենք, ինչ որ պէտք էր կատարէինք, կատարեցինք»²¹:

Հինգերորդ՝ որովհետեւ միւս իմաստութիւնները մարդս կը հպարտացնեն, ինչքան ալ աւելնան [իմաստութիւնները]: Իսկ այս իմաստութիւնն ինչքան ալ շատ է, այդքանով մարդը կը խոնարհի, ինչպէս յայտնի է պոռնիկ կնոջմէն, որ չէր դադրեր Քրիստոսի ոտքերը համբուրելէ²²:

Վեցերորդ՝ քանի որ միւս իմաստութիւններուն բազմաթիւ աշխատութիւն պէտք է, որպէսզի մարդ կարենայ հասնիլ անոնց, իսկ այս իմաստութեան շատ քիչ բան պէտք է, այսինքն՝ միայն զղջալն ու մեղքերէ դառնալը, եւ ահաւասիկ կատարեալ է:

Եօթներորդ՝ քանի որ միւս իմաստութիւնները, եթէ մարդ ունի, իրեն համար առաքինութիւն չեն համարուիր, քանի որ առաքինութիւն չէ, եթէ Աւետարանը՝ գոց [անգիր] ու անոր մեկնութիւնն ալ գիտես, ինչպէս նաեւ առաքեալները²³ եւ անոնց մեկնութիւնը, սակայն չեն գիտեր, թէ Քրիստոս Աստուած է, ինչպէս նաեւ չեն գիտեր տնօրինութեան խորհուրդն ու միւս շնորհները, այլ՝ «ով որ Հօսի կամքը կը կատարէ, ա՛ն է առաքինի, կ'ըսէ Տէրը, եւ արքայութիւն պիտի մտնէ»²⁴: Իսկ այս իմաստութիւնը նոյնինքն առաքինութիւն է, որով անճառելի կեանք կը մտնէ:

Ութերորդ՝ քանի որ միւս իմաստութիւններն ասոր կարօտութիւնը կ'ունենան, իսկ ասիկա անոնց կարօտ չէ, ինչպէս Ենովքէն ու Անտոնէն յայտնի է²⁵, որոնք Գիրքը չէին գիտեր, սակայն զօրաւոր կերպով այս իմաստութեան կառչած ըլլալով՝ առ Աստուած վերափոխուեցան:

²¹ Ղուկ. ԺԷ. 10:

²² Ղուկ. Է. 38:

²³ Հաւանաբար առաքելական Թուղթերը նկատի ունի (ծանօթագրութիւնը տալ քահանայ Ղազարեանինն է):

²⁴ Հմմտ. Մատթ. Է. 21, ԺԲ. 50:

²⁵ Անտոն Ճգնաւոր (251–355), վանականութեան հիմնադիրը: Անոր մասին Սուրբ Աթանաս Հայրապետը տեղեկութիւններ ձգած է: Մատթէոս Զուղայեցի Վարդապետն այս քարոզին մէջ կ'ըսէ. «Ենովքէն ու Անտոնէն յայտնի է, որոնք Գիրքը չէին գիտեր, սակայն զօրաւոր կերպով այս իմաստութեան կառչած ըլլալով՝ առ Աստուած վերափոխուեցան»: Ծննդոց Ե. 24 համարէն յայտնի է, որ Ենովքը երկինք վերափոխուեցաւ, սակայն Անտոն Ճգնաւորին վարքին մէջ կ'ըսուի, որ ան խաղաղ մահով վախճանած է 355-ին: Իր յատուկ փափաքով իր գերեզմանը իր երկու աշակերտներուն կողմէ, որոնք թաղած են զինք, գաղտնի պահուած է (տես Համաքրիստոնէական Սուրբեր, ՇՆՈՐՀՔ ԱՐՔԵՊՍ. ԳԱՆՈՒՍՏԵԱՆ, Գանձասար, Երեւան 1997, էջ 118): Թերեւս աշակերտներուն կողմէ գերեզմանին գաղտնի պահուիլն է, որ

Իններորդ՝ որովհետեւ միւս իմաստութիւնը մարդու միտքէն Աստուծոյ երկիւղը կը վերցնէ՝ կարծել տալով, թէ այդ իմաստութեամբ Աստուծոյ ընկեր եղած է, այդ պատճառով այդպիսին չարիք ընել կը սկսի, որ յետամնացներն ու յիմարները չեն կրնար գործել: Իսկ այս իմաստութիւնը Տիրոջ երկիւղով լեցուն է, ինչպէս Սողոմոնը կ'ըսէ. «Տիրոջ երկիւղով իւրաքանչիւր ոք շարունակէն կը խորշի»²⁶, այդ պատճառով ալ գովելի է:

Տասներորդ՝ քանի որ միւս իմաստութիւններով ո՛չ ոք մահուան դռնէն կրնայ անցնիլ եւ կամ մահէն փրկուիլ, որովհետեւ եթէ մարգարէի նման իմաստուն է, մեռած ատեն ամէն ինչը կը կորսուի: Իսկ այս իմաստութիւնը մահուան ժամանակ ալ աւելի կը զօրանայ ու կը ներգործէ, ինչպէս Արիստոտէլը կ'ըսէ. «Այլեւ մահէն կը փրկէ»²⁷: Ըստ այնմ. «Արդարութիւնը մահէն կը փրկէ»²⁸: Ո՞ր մահէն, այսինքն՝ յաւիտենական մահէն, հետեւաբար յայտնի է, թէ ասիկա գովելի է:

Արդարեւ, գիտելի է, թէ մարմնական ճանապարհով կ'ուսուցանէ այստեղի կեանքէն ելքը, այդ պատճառով պէտք է իմանալ, թէ ինչ [պէտք է] խորհին [անոնք] որոնք մարմնաւոր ճանապարհներով կ'ընթանան, որ մենք եւս սորվելով՝ դէպի հոգեւորը փոխուինք:

Արդ, անոնք, որոնք կը փափաքին երկրէ մը ուրիշ երկիր երթալ, բազմաթիւ բաներու մասին կը խորհին եւ նոր միայն ճամբայ կ'ելլեն:

Նախ՝ կը խորհին, թէ այս ճանապարհը, որով մենք կ'երթանք, հեռու է, թէ՛ մօտիկ: Ու գիտակ մարդու մը կը հարցնեն, այդպէս ալ մենք, երբ մահուան կը մօտենանք, պարտաւոր ենք գիտնալ, թէ այս ճանապարհը հեռու է, թէ՛ մօտիկ: Գիտնալով, թէ այս ճանապարհը հեռու է, ո՛չ թէ ոտքով կը չափուի, այլ ինչքան մարմինը հոգիէն հեռու է, այդպէս ալ անոր ընթացքը, որու հեռաւորութիւնը Տէրն Իրեն համար կ'ըսէ. «Մարդ մը կար, որ ուրիշ երկիր մը գնաց»²⁹: Եւ թէ՛ «ազնուական մարդ մը հեռու երկիր մը գնաց»³⁰, որ այս երթալը Տիրոջ մահն է, եւ թէ Ան Աստուած էր,

Մատթէոս Վարդապետին հիմք տուած է ըսելու, թէ Անտոնն առ Աստուած վերափոխուեցաւ (ծանօթագրութիւնը իսկ քահանայ Ղազարեանինն է):

²⁶ Առակ. ԺԵ. 27:

²⁷ Արիստոտէլ (ն. Ք. 384–322), յոյն փիլիսոփայ ու գիտնական, Պղատոնի աշակերտը եղած է եւ Աղեքսանդր Մակեդոնացիի դաստիարակը: Բերուած մէջբերումին աղբիւրը մեզի անյայտ է (ծանօթագրութիւնը իսկ քահանայ Ղազարեանինն է):

²⁸ Առակ. Ժ 2, ԺԱ. 4:

²⁹ Մատթ. ԻԵ. 14: Մարկ. ԺԳ. 34:

³⁰ Ղուկ. ԺԹ. 12:

այդ պատճառով շուտով՝ երեք օր ետք, վերադարձաւ, իսկ մենք մինչեւ աշխարհի վախճանը կը մնանք ու ապա կը վերադառնանք:

Երկրորդ՝ ճանապարհորդները կը խորհին, թէ այն տեղերը, ուր կ'երթանք, այնտեղ մեզի սիրելիներ կան, թէ՞ թշնամիներ են, այդպէս ալ մենք պէտք է մահուան մասին խորհինք: Ու գիտնալով, որ այնտեղ ոչ ոք մեզի սիրելի է՝ բացի Քրիստոսէն, այն ատեն, երբ Անոր կամքը կատարած կ'ըլլանք, ըստ այնմ. «Եթէ կը սիրէ՞ զիս, պատուիրաններս կը պահէ՞»³¹, իսկ եթէ պահած չըլլանք, Ան մեզի համար մեծ թշնամի է՝ ըսելով. «Հեռացէ՛ք Ինձմէ»³² եւ այլն:

Երրորդ՝ ճանապարհորդները կը խորհին, որ ճանապարհը դիւրին է, թէ՞ դժուար, խառնակութիւն է, թէ՞ խաղաղութիւն, այդպէս ալ մենք պէտք է գիտնանք մահուան մասին: Ու պիտի գիտնանք, թէ շատ դժուար է. նախ՝ որովհետեւ այդ ճանապարհին մասին չենք լսած, թէ ինչպիսին է: Երկրորդ՝ քանի որ մենք զայն չենք տեսած: Երրորդ՝ որովհետեւ թշնամիները ճանապարհին [երկու կողմերը] կը նստին, այսինքն՝ սատանան, ինչպէս յայտնի է աւետարանիչէն, որովհետեւ կ'ըսէր. «Ննջելու ժամանակ, երբ քու մօտդ պիտի գամ, սատանան պիտի զարհուրի»³³: Տակաւին, սատանան մահուան ժամանակ մարդոց հոգիներուն հետ կը պատերազմի: Այնպէս ջանք [կը պահանջուի] մեզմէ այս կեանքէն ելլելը, կարծես անոր (սատանային) բաժինն ըլլանք, այդ պատճառով շատեր, միտքով կուրնալով սատանային խաբէութիւններէն, մահուան օրուան մասին կը մոռնան ու յանկարծակի կը մեռնին՝ առանց զղշումի ու ապաշխարութեան, ու սատանային բաժին կ'ըլլան:

Չորրորդ՝ ճանապարհորդները կը խորհին, թէ ուրիշ մը այդ ճանապարհով գացած է ու շահած է, այլապէս չէն երթար, այդպէս ալ մենք պէտք է մահուան ատեն խորհինք: Ու գիտնալով, թէ անոնք, որոնք մեղքերով այս ճանապարհով գացին, չշահեցան, ինչպէս ջրհեղեղի ժամանակ յայտնի է սողոմացիներէն, ինչպէս նաեւ բոլոր անիրաւներէն: Այդ պատճառով Տէրը կ'ըսէ. «Հեռացէ՛ք Ինձմէ դուք բոլորդ, որ անօրէնութիւն կը գործէք»³⁴:

³¹ Տէս Յովհ. ԺԵ. 10:

³² Մատթ. ԻԵ. 41:

³³ Ամենայն յաւանականութեամբ խօսքը Յովհաննէս աւետարանիչ առաքեալի ննջման պատմութենէն է (տես «Գանձասար», Զ., Երեւան, 1996, էջ 478–549) (ծանօթագրութիւնը Խաղքաշանայ Ղազարեանինն է):

³⁴ Մատթ. է. 23:

Հինգերորդ՝ կը խորհին, թէ իրենց հետ եղած ապրանքները բաւարար են այդ ճանապարհորդութեան, եւ թէ իրենց բեռը ինչքան լեցուած է ու եթէ պակաս է, դարձեալ կը բեռնեն, այդպէս ալ պէտք է մենք խորհինք: Ու գիտնալով, թէ մեր բարեգործութիւնները քիչ են, ողորմութիւն ընենք, աղօթքներով հայցենք, մեր մեղքերուն համար լանք, որպէսզի յաւիտեանական անօթութիւնը չկրենք:

Վեցերորդ՝ որովհետեւ ճանապարհորդները կը խորհին, թէ ո՛վ է մեր ընկերը այս ճանապարհորդութեան ընթացքին՝ թշնամիները, թէ՛ սիրելիները, այդպէս ալ պէտք է մենք գիտնանք ու գիտնալով, թէ մեր բարեկամներն այս մահուան ընթացքին մեզի ընկերներ չեն, այլ անողորմ հրեշտակները, այդ պատճառով պէտք է նախ զանոնք սիրելի դարձնել մեզի, այսինքն՝ բարի գործերով, ու ապա անոնց հետ ճանապարհորդութեան երթալ:

Եօթներորդ՝ քանի որ իրենց հետ զէնք ու հեծեալներ կ'առնեն, որպէսզի թշնամիներուն յաղթելով՝ սատկեցնեն զանոնք, այդպէս ալ պէտք է մենք ընենք ու գիտնանք, թէ մեր թշնամիները շատ զօրաւոր են: Այդ պատճառով Պօղոս առաքեալին խրատին համեմատ գործենք. «Հաւատքի վահանը, սիրոյ վահանն ու նետը՝ Աստուծոյ խօսքը, տէգը՝ աղօթքները, սուտերը՝ Քրիստոսի խաչին նշանը, եւ միւս առաքինութիւններով մեր անձերը շրջապատեմք՝ որպէս ընկեր, որպէսզի կարենանք սատանայէն փրկուիլ»³⁵:

Ութերորդ՝ որովհետեւ տան եւ իւրաքանչեւներուն բոլոր պէտքերը կը պատրաստեն եւ նոր միայն ճանապարհ կ'ելլեն, նմանապէս մենք պէտք է ընենք. նախ՝ քանի տակաւին ողջ ենք, ամէն ինչ բաժնել ըստ հոգիի ու մարմինի եւ հարազատներուն տալ, իսկ մեր հոգիներուն բաժինը մեր ձեռքերով աղքատներուն բաշխենք, որպէսզի մահէն ետք հարազատները մեր հոգիները չզրկեն, տակաւին մեր մահէն ետք այլասեռները մեր հոգիներուն բաժին չեն տար, այլ ամբողջը կը յափշտակեն: Այդ պատճառով ինչքան կրնանք, պէտք է ընենք:

Իններորդ՝ կը խորհին, թէ այս գանձը, որ այս երկրէն կը տանինք, պատշաճ է այն երկրին համար, թէ՛ ոչ: Այդպէս ալ պէտք է մենք խորհինք ու գիտնանք, թէ այս աշխարհի «կումաշ»ը, այսինքն՝ ուտելիքը, խմելիքը եւ այլն, այն երկրին վայել չէ, ըստ այնմ. «Աստուծոյ արեւոյտ-

³⁵ Հմմտ. եփես. 2, 16:

թիւնը ուտելիք եւ խմելիք չէ»³⁶, այլ ողորմութիւն պատրաստենք, որպէսզի այնտեղ ողորմութիւն շահինք:

Տասներորդ՝ ճանապարհորդները կը խորհին, թէ այս ճանապարհորդութենէն դառնանք, թէ՞ ոչ: Այդպէս ալ մենք պէտք է խորհինք ու գիտնանք, քանի որ այս ուղեւորութիւնն անդառնալի է, տակաւին վայրն ալ անհնարին է, իսկ դատաստանը՝ սահման չունեցող, բնակիչները՝ անծանօթ: Տակաւին, այնտեղ բնակութեան համար տուն չունինք, ո՛չ որ կու տայ մեզի ու կաշառք ալ չեն առներ: Նաեւ ինչքեր ալ չունինք, թէեւ առնող ալ ըլլայ, ի՞նչ տանք, տեղերը չեն ծախուիր ու գին չունին, ինչպէ՞ս գնենք, նաեւ ներում ալ չկայ ժամանակուան մը համար, ոչ ալ ապաշխարութեան տեղ, այլ դառն տանջանք, անողորմ պատուհաս, ինչպէս նաեւ զրկում՝ Աստուծոյ տեսութենէն: Մահուան ճանապարհին ասոնց մասին խորհելով, ապա այս իմաստութիւնը կը գովուի: Այդ պատճառով կ'ըսէ. «Իմաստութիւնը ճանապարհներուն վրայ կը գովաբանուի»³⁷: Իսկ «ճանապարհ» այս կեանքը կը կոչուի, գրուած է անցեալին:

Իսկ ինչո՞ւ ճանապարհին, երբ մեռելը կը վերցնեն ու թաղումի կը տանին, կանոն է, որ ճանապարհի ընթացքին երեք անգամ հանգիստի համար գետնին կը դնեն: Ասիկա հինգ պատճառով:

Նախ՝ որովհետեւ կ'ըսեն, թէ Գաբրիէլին փողը երեք անգամ կը գոչէ. առաջին՝ Գրիգորի Վիրապին վրայ, միւսը՝ Պօղոսի ու Պետրոսի գերեզմանին վրայ՝ Հռոմի մէջ, իսկ միւսը՝ Քրիստոսի գերեզմանին վրայ: Այդ պատճառով երեք անգամ հանգիստի կը դնենք, որպէսզի ննջեցեալը Գաբրիէլի երեք ձայնելներուն արժանի ըլլայ:

Երկրորդ՝ քանի որ մեռելներու յարութեան ատեն երեք հրաշքներ տեղի կ'ունենան: Նախ՝ իւրաքանչիւրին փոշիները մէկ տեղ կը հաւաքուին, ու մարմինը կը կազմուի: Երկրորդ՝ որովհետեւ հոգին արծուի նման կու գայ ու մարմինին մէջ կը մտնէ: Երրորդ՝ քանի որ Քրիստոսի առջեւէն կ'ընթանան: Այդ պատճառով երեք անգամ հանգիստի կը դնենք, որպէսզի այս երեք գործերուն արժանի ըլլան:

Երրորդ՝ որովհետեւ արդարներուն ու մեղաւորներուն դասերը երեքն են: Մէկը, որ կատարեալ արդարներն են, ինչպէս առաքեալները:

³⁶ Հռոմ. ԺԴ. 17:

³⁷ Առակ. Ա. 20:

Միւսը՝ բոլորովին մեղաւորները, ինչպէս սողոմացիներն³⁸ ու Կայէնը³⁹։ Իսկ միւսը՝ միջակ՝ կէս արդարները եւ կէս մեղաւորները։ Այդ պատճառով երեք անգամ հանգիստի կը դնենք, որովհետեւ աս ալ այդ դասերէն է, ու կ'աղաչենք, որպէսզի սուրբերուն արժանի ընէ, թէեւ մեղքեր գործած ըլլայ։ Այդ պատճառով ալ իւրաքանչիւր հանգիստի ժամանակ Աւետարան կը կարդանք։

Զորրորդ՝ քանի որ ըստ Տիրոջ՝ օթեւանները երեքն են. «Հաւիւր, վաթսուն եւ երեսուն»⁴⁰։ Այդ պատճառով երեք անգամ հանգիստի կը դնենք, որպէսզի այս օթեւաններէն դուրս չիյնայ ասիկա։

Հինգերորդ՝ որովհետեւ Աստուած արդարներուն երեք ձեւի պսակներ կու տայ. մէկը՝ կուսութեան, երկրորդը՝ ողջախոհութեան, իսկ երրորդը՝ ապաշխարութեան։ Այդ պատճառով երեք անգամ հանգիստի կը դնենք, որպէսզի այս պսակներուն արժանացնէ։

Իսկ «գերեզման» անունը կը ստուգաբանուի, այսինքն՝ բոլորը կը գերէ, եւ ասիկա մէկն է այդ բոլորէն, այդ պատճառով ալ ասիկա ալ անոր կողմէ գերուեցաւ։ Եւ ասիկա դժոխքին նման է։ Նախ՝ նեղ ըլլալով։ Երկրորդ՝ քանի որ բոլոր կողմերէն վիշտ է։ Երրորդ՝ որովհետեւ առաջին պատիժը այստեղ կը կրէ՝ գեղեցկայարմար շինուածքը հող դառնալով։ Այդ պատճառով նահապետներն ասոր կ'ըսէին. «Երբեք սուգով գերեզման չիջնեմ»⁴¹, բազմաթիւ տեղերէ յայտնի է։

Իսկ «նեւրիմ դոխիս», որ մարգարէն կ'ըսէ, տանջարանի վայրին համար կ'ըսէ, ուր Բելիարը կը նստի⁴²։ Ասոնք իրարմէ կը զանազանուին, որովհետեւ ասորմէ կ'ելլենք, բայց անորմէ՝ ո՛չ։ Երկրորդ՝ քանի որ այնտեղ բազմաթիւ ու տեսակ-տեսակ տանջանքներ կան, իսկ այստեղ՝ մէկ հատ միայն։ Երրորդ՝ որովհետեւ այստեղ միայն մարմինը կը գրուի, իսկ այնտեղ հոգին ու մարմինը կը տանջուին։ Զորրորդ՝ քանի որ ասիկա մեզի մայր է, այսինքն՝ հողը, որովհետեւ ասորմէ ծնանք եւ պէտք է ասոր մէջ դրուինք՝ ըստ աստուածային հրամանին. «Հող էիր ու հող պիտի դառնաս»⁴³։ Իսկ այնտեղ մեր կամքով կ'երթանք, այսինքն՝ քանի որ մեղքեր գործեցինք, եւ ո՛չ թէ Աստուած կամեցաւ մեր այնտեղ երթալը։ Հինգե-

³⁸ Տէս Ծննդ. ԺԹ.։

³⁹ Տէս Ծննդ. Դ.։

⁴⁰ Տէս Մարկ. Դ. 8, 20։

⁴¹ Հմմտ. Ծննդ. ԽԴ. 29, 31։

⁴² Տէս Ղուկ. ԺԶ. 28։ Բ. Կորնթ. Զ. 15։

⁴³ Ծննդ. Դ. 19։

որորդ՝ որովհետեւ այստեղ մէկ գործի իսկ հատուցում չկայ, իսկ այնտեղ՝ բոլորին փոխարէն:

Իսկ թէ գերեզմանը ուղիղ է ու դէպի արեւելք, նախ՝ քանի որ մեր Փրկիչն անկէ պիտի գայ, այդ պատճառով դիակը ոտքերու ուղղութեամբ դէպի արեւելք կը դնենք, այսինքն՝ կ'ուզենք Անոր առջեւէն ընթանալ: Երկրորդ՝ որովհետեւ արեւելքը լոյսի վայրն է, այդ պատճառով կ'ուզենք այնտեղի լոյսին երթալ ու այնտեղ ապրիլ:

Իսկ թէ մեռելը կը պատանքենք, նախ՝ կը ցուցնէ, թէ իմ բոլոր բաներէս դատարկ (մերկացած) եմ եւ հետս տանելիք ոչինչ ունիմ՝ բացի այս կտաւներէն: Երկրորդ՝ մեռելը խրատ կու տայ. «Թէւ դուք այսպէս դատարկ կու գաք մօտս, պատրաստ եղէք, սակայն, թերեւս այս եւս ձեզի չհասնի, քանի որ շատերը առանց պատանքի մեռան»: Երրորդ՝ քանի որ բոլոր զգայարանները պատանքուած են, կը նշանակէ, թէ այլեւս չի կրնար ո՛չ մեղանշել եւ ո՛չ ալ բարիք գործել, այլ ինչ որ մինչեւ հիմա գործած է՝ թէ՛ չար եւ թէ՛ բարի, այն հաւաքուած է, կարծէք, ամանի մը մէջ:

Եւ թէ ինչո՞ւ վայել է կտաւ դնել ու ոչ թէ ուրիշ բան մը, որովհետեւ կտաւը մաքուր է ու բամպակէ է, որ մեռելին ողջութեան ժամանակ ունեցած անարատ վարքը կը խորհրդանշէ: Իսկ սպիտակ՝ մեղքերով չնեկուած, ինչպէս ծնած էր, նոյնպէս անմեղութեամբ մեռած, այդ պատճառով ուրիշ նիւթով չեն կարեր պատանքը, այլ նոյն պատանքէն ձող մը հանելով՝ ատով կը կարեն, որ կը նշանակէ, թէ իր մաքրութեան մեղք չէ խառնուած, այլ սրբութեամբ փայլած է աշխարհի մէջ: Դարձեալ՝ որովհետեւ կտաւը երկրէն է, այդ պատճառով անորմէ պատանք կը դնեն, քանի որ հողին հողէ պատանք վայել է:

Եւ թէ քիթին մէջ խունկ կը դնեն ու անոր վրայ բամպակ, անուշահոտ վարքը կը խորհրդանշէ, որ մեռած պահուն գործերուն հոտը առաւ: Արդարեւ՝ եթէ չարութիւններով կը մեռնի, նոյնիսկ եթէ քիթին մէջ շատ խունկ դնես, չանուշահոտնար:

Իսկ խունկին վրայ դրուած բամպակը պայծառ հաւատքը կը նշանակէ:

Իսկ մեռելին երեսը վերի կողմ դնելը կը նշանակէ իր դիտաւորութիւնը՝ զԱստուած ունենալու: Դարձեալ՝ կը ցուցնէ իր ցանկութիւնը՝ Վերին Երուսաղէմին:

Իսկ թէ՛ «հանգիստ», «դիմի», «դամբարան» եւ «շիրիմ» կը կոչուի գերեզմանը, ասոնցմէ իւրաքանչիւրը բան մը կը ցուցնէ:

Նախ՝ «հանգիստ» կը կոչուի, այսինքն՝ քանի որ մարմինի տառապանքներէն, աշխատութիւններէն եւ չար գործերէն հանգստացաւ: Տակաւին, «հանգիստ» է, որովհետեւ մինչեւ հիմա ինչ արդարութիւն որ հաւաքած է, հիմա կ'ուզէ վայելել:

Իսկ «ղիւրբ» կը կոչուի, քանի որ անոր մէջ կը դրուի մարմինը, որպէս թէ սնտուկի մը մէջ: Տակաւին, «ղիւրբ»ը նշաններով տեղը կը ցուցնէ:

Իսկ «դամբարան», որ է պահարան, որպէսզի այնտեղէն առնուի դարձեալ, ինչպէս դրուեցաւ եւ քանի որ կը պահէ, ո՛չ գազանէ կ'ուտուի, ո՛չ ջուրէ կը ցրուի ու ո՛չ ալ քամիէն կը հոսի, ինչպէս նաեւ այսպիսի բաներու հոսելէն կը պահէ, տակաւին՝ մարմինի գանձարանն է, այդ պատճառով կը պահէ, որպէսզի դարձեալ Տիրոջ տայ:

Իսկ «շիրիմ» կը կոչուի, որ կը ստուգաբանուի, թէ այստեղէն «կը շարժիմ» ու «կը շինուիմ (կը ստեղծուիմ)»: Եւ յայտնի է, թէ յարութեան ատեն նոյն մարմինը կը շարժի ու կը շինուի (կազմուի):

Իսկ թէ փայտի մը գազաթին խաչ մը կը դնեն, կը նշանակէ խաչին գալուստը երկինքէն, իսկ ստեղները, որ կը վառին, խաչին ճառագայթը կը խորհրդանշեն, իսկ ժամահարը Գաբրիէլին փողը կը խորհրդանշէ: Իսկ որ առջեւէն կ'երթայ, ասիկա կը նշանակէ՝ փողը հնչելուն բոլորին անոր ետեւէն ընթանալը:

Իսկ ինչո՞ւ բոլորը՝ այրեր ու կիներ, գերեզման կու գան. ասիկա բազմաթիւ պատճառներով:

Նախ՝ քանի որ, ըստ առաքեալի կանոններուն, վայել է լալ լացողներուն հետ ու խնդալ խնդացողներուն հետ⁴⁴:

Երկրորդ՝ կու գանք ու կ'ափսոսանք, որովհետեւ բոլորս ալ այսպէս բոլոր վայելչութիւնները պիտի ձգենք ու ասոր նման գերեզման պիտի երթանք:

Երրորդ՝ որովհետեւ բոլորս, մեռելին հետ ընթանալով, որպէս թէ ցուցնելով, թէ ասոր երկար ճամբայ կը ղրկենք, այդ պատճառով ալ կը համբուրենք:

Չորրորդ՝ բոլորը՝ այրեր ու կիներ, կու գանք՝ զԱստուած աղաչելով, որ ասոր մեղքերը ներէ, որովհետեւ ո՛չ ոք է առանց մեղքերու, թէեւ կրնայ արդար ալ ըլլալ, այս կ'ընենք:

⁴⁴ Հմմտ. Հոռմ. ԺԲ. 15:

Հինգերորդ՝ քանի որ մեր ընկերն է եւ մեզի համար շատ աշխատած է (յոգնած է), արդ՝ այլեւս փոխարէնը հատուցելու ոչինչ ունինք, բացի այն, որ գերեզմանին մէջ կը դնենք, քիչ մը կ'աշխատինք (կը յոգնինք) ու կ'արտասուինք:

Վեցերորդ՝ մեռելին ետեւէն կու գանք, որպէսզի մենք նոյնպէս արժանի ըլլանք խաղաղ թաղումի, քահանայի ու խոստովանութեան, իսկ եթէ ծովութիւն ընենք, այդ բոլորը մեզի չեն պատահիր:

Եօթներորդ՝ կու գանք, որպէսզի անոր մնացորդները (հարազատները) մխիթարենք՝ յուսադրելով ու օգնական ըլլալով:

Ութերորդ՝ բոլորս կու գանք, որպէսզի եթէ ոեւէ մէկուն վնաս պատճառած է այս մեռելը, վնասապարտը տեսնէ զինք ու միտքով թողութիւն շնորհէ անոր, որպէսզի իրենց եւս թողութիւն շնորհուի:

Իններորդ՝ որպէսզի իւրաքանչիւր ոք, այս օրը իր միտքը բերելով, չկարենայ չարութիւն գործել:

Տասներորդ՝ կու գանք, որպէսզի Տիրոջ հրամանին կատարումը տեսնենք, որ բնութեան պատիժ դրած էր՝ հողը հողին տալով: Ու ասով կը ճանչնանք, թէ ասիկա աս է, որ Ազամը հողացուց ու ասոր ալ Ազամին հետ պիտի յարուցէ:

Եւ մարդասէր Քրիստոսին փառք յաւիտեանս: Ամէն:

Գրաբարէ արեւմտահայերէնի վերածեց
ՎԱՐԱՆԴ (ՅԱԿՈԲ) ՔՈՐԹՄՈՍԵԱՆ

ԱՎԵՏԻՍ ՔԱԼԱՇՅԱՆ

Փիլիսոփայական գիտ. թեկնածու, դոցենտ

**Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
ՍԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ
ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Սկիզբը՝ թիվ Թ.

Վեհափառ Հայրապետն անընդհատ հիշեցնում է նաեւ, որ կրթական հաստատություններում ձեռք բերված գիտելիքը սոսկ պարզ քանակ չէ, այլ յուրացված արժեքների լիակատար ըմբռնումն է ու հմուտ կիրառումը: Ուսման ընթացքում գիտական, մշակութային ու հոգեւոր ժառանգության յուրացումը մեր հասարակության արժեքավոր ձեռքբերումներից է նաեւ այն պատճառով, մատնանշում է նա, որ «մեր երկրի զարգացումը, մեր երազած հայրենիքի կառուցումը հնարավոր է միայն ուսյալ, կրթված սերունդների շնորհիվ, որոնք առ Աստված ապավինությանմբ պիտի շարունակեն մեր ժողովրդի կյանքը հարստացնել ու բարեզարդել՝ իրենց հոգու ու մտքի արարումներով, իրենց ստեղծած գիտական, հոգեւոր ու մշակութային արժեքներով»¹: Այդ ամենը խիստ անհրաժեշտ է մեկ այլ դիտանկյունից եւս, հավելում է Հայոց Կաթողիկոսը, քանի որ «...21-րդ դարում կրթության դերն առավել ու առավել է կարեւորվում ողջ աշխարհում: Բոլոր ոլորտներում՝ տնտեսություն, արդյունաբերություն, առողջապահություն եւ այլն, տեղի են ունենում մեծ փոփոխություններ, որոնք նոր հարթության վրա են դնում մարդկային կյանքը, բացում զարգացման ընդարձակ հորիզոններ: Մենք բոլորս գիտակցում ենք, որ ոչ մեծ հնարավորություններ ունեցող եւ մարտահրավերներ դիմագրավող մեր երկրում առաջնային է գիտության զարգացումը՝ որպես մեր պայծառ ապագայի երաշխիք: Արդ, նախանձախնդիր կերպով պետք է շարունակենք մշտապես նորովի արդյունավորել կրթության ոլորտում ներդրվող բոլոր ջանքերը, որ մեր երիտասարդներն իրենց իմացության

¹ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը կրթության մշակների օրհնության արարողությանը, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2018, սեպտեմբեր Ա., թիվ 17 (517), էջ 1:

պաշարով մրցունակ լինեն ողջ աշխարհում եւ շենացնեն մեր կյանքը, գորացնեն մեր երկիրը, բարին ու բարիք ստեղծեն՝ հետապնդելով մեր ազգային իղձերի ու երազների իրականացումը»²:

Կրթության համակարգի ներկայացուցիչներին հղելով իր հայրապետական օրհնությունը, մաղթելով բեղուն ու արգասավոր արդյունք՝ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը հիշեցնում է, որ «ուսման ու կրթության մեջ ձեռքբերումները լավագույն հաղթանակներն են մեր երկրի ու ժողովրդի ճանապարհին դեպի բարգավաճ ու բարօր կյանք, դեպի մեր բոլոր իղձերի իրականացում»³: Այդ համատեքստում Վեհափառի ջանքերն ու գործունեությունը մեծ արժեք են ներկայացնում նաեւ այն դիտանկյունից, որ հայորդիների կրթության նկատմամբ նրա՝ հետեւողականորեն ծավալած «ոգու շինարարության» ընթացքն անխզելիորեն շաղկապվում է հայրենասիրության եւ եկեղեցասիրության պահանջների հետ: Այդ փաստի վկայությունը «սիրասուն սաներին եւ կրթության բնագավառի սիրելի նվիրյալներին» ուղղված՝ Վեհափառի մաղթանքն է. «...հոգով ու մտքով գորացած անցնեք դեպի իմացության լույս առաջնորդող ձեր միասնական ճանապարհը, եւ թող Բարձրյալ Տերն օրհնի ձեր ջանքերն ու բարի ընթացքը՝ հանուն մեր հայրենիքի վաղվա նոր օրվա եւ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու հավատ շինության ու պայծառության»⁴:

Արդի պայմաններում կրթության եւ գիտելիքներ ձեռք բերելու անհրաժեշտությունը Գարեգին Բ. Կաթողիկոսն անխուսափելի եւ միանգամայն օրինաչափ է համարում այլ տեսանկյունից եւս: Այդ կապակցությամբ նրա ընդհանրացնող արժեքային մոտեցումները հասցեագրվում են բոլոր սովորողներին եւ երիտասարդներին: Ինքնին հասկանալի է, որ նման մոտեցումներն անխուսափելի ենթադրում են արդի պայմանների խորագնին քննություն եւ արհեստավարժություն: Բազմամյա փորձառության հիման վրա Վեհափառը առ Աստված աղոթքով մաղթում է, որ Տերը «լուսավոր պահի մեր կրթօջախները, օրհնի մանկավարժների աշխատանքը՝ կրթելու մեր ժողովրդի արժանավոր զավակներ, եւ նրանց ուժ ու եռանդ պարգևի իրենց նվիրական առաքելության

² Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում կատարվեց կրթության մշակների օրհնության կարգ, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2018, սեպտեմբեր Ա., թիվ 17 (517), էջ 3:

³ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը նոր ուսումնական տարվա առիթով, «Էջմիածին», 2006, թ., էջ 34:

⁴ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության խոսքը նոր ուսումնական տարվա առիթով, «Էջմիածին», 2003, թ., էջ 15:

մեջ»։ Իսկ սաներին դիմելով՝ մաղթում է, որ նրանք զորանան «ջանասիրությամբ, քաջարթուն մտքով ու հոգով եւ ձեր [իրենց] ուսուցիչների առաջնորդությամբ ու միասնական ջանքերով ուսումնական տարին առատ դարձրեք [դարձնեն] արդյունքներով, որոնք պիտի լուսավորեն ձեզանից [ներանցից] յուրաքանչյուրի եւ մեր ողջ ժողովրդի ճանապարհը եւ ծառայեն աստվածապարգեւ մեր հայրենիքի զորացմանն ու առաջընթացին»⁵։

Փաստերի համադրությունը թույլ է տալիս անդրադառնալ կրթության նկատմամբ Գարեգին Բ. Հայրապետի ընդհանրական մեկ այլ մոտեցմանը եւս, այն է՝ ազգապահպանության գործում կրթության եւ գիտելիքի դերին ու նշանակությանը։ Այդ կապակցությամբ նա կրթության ոլորտի հայ երիտասարդներին ուսուցանում է. «Բարիք է ուսումը, գիտելիքն ու կրթությունը եւ գովելի առաքինություն՝ այն մարդկանց, կյանքին ու առաջընթացին ծառայեցնելը։ Մեր ժողովրդի դժվարին պատմության դարավոր փորձությունների մեջ գիրն ու դպրությունը եղել են նաեւ փրկության ուղի՝ հայ եւ քրիստոնյա մնալու, ապրելու եւ վերածնվելու։ ...Սուրբ Սահակ եւ Սուրբ Մաշտոց մեր մեծ Ուսուցչապետերի գործին եւ անմահ ավանդին հավատարիմ՝ զորացյալ եղեք առ Աստված հավատով, սիրով՝ հանդեպ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին ու հայրենիքը»⁶։ Հայոց Նվիրապետն անդրադառնում եւ մեծապես գնահատում է նաեւ կրթության ու դաստիարակության համակարգային եւ շարունակական բնույթը։ Այդ կապակցությամբ դիմելով կրթության ոլորտի երիտասարդ հայորդիներին՝ նա գրում է. «Սիրելի՛ զավակներ, ուսումնասեր ու ջանադիր եղեք ուսման մեջ, ուշադիր ու պարտաճանաչ ձեր պարտականությունների հանդեպ, քանզի կրթությունը ձեզ համար լուսավոր եւ օրհնյալ պատվար է լինելու ողջ կյանքում։ Սուրբ Դիրքն ուսուցանում է. «Մի՛ թող իմաստությունը, եւ նա կապաշտպանի քեզ, սիրիր այն, եւ նա կապահպանի քեզ» (Առակաց Դ. 6)։ Իրապես՝ կրթության մեջ ձեր ձեռքերումնեքով է, որ պիտի արգասիքներ բերեք ձեր կյանքին եւ ծառայեք

⁵ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը Գիտելիքի, գրի եւ դպրության օրվա առիթով, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2022, սեպտեմբեր Ա., թիվ 17 (613), էջ 1։

⁶ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական մաղթանքը նոր ուսումնական տարվա առիթով, «Էջմիածին», 2005, թ., էջ 13։

մեր հայրենիքին ու ժողովրդին»⁷: Միաժամանակ Վեհափառը վկայակոչում է նաեւ ուսման, կրթության եւ գիտելիքի նկատմամբ Հայ Եկեղեցու դարերով սրբագործված ավանդույթները եւ կարեւորելով կրթության շարունակական բնույթը՝ հորդորում է ընթանալ ավանդույթամբ սրբագործված այդ ճանապարհով, քանզի, մատնանշում է նա, «...գիտության եւ կրթության լույսով պիտի կերտենք մեր երկրի եւ ազգի նոր կյանքը եւ առաջընթացը: Երիտասարդ սերնդի ազգային ոգով կրթությունը եւ հայրենի սրբազան արժեքներով դաստիարակությունն է գրավականը մեր ժողովրդի գոյության հարատեւության»⁸:

Հայազգի դպրոցականների եւ ուսանողների համար կարեւոր ուղեցույց է Վեհափառ Հայրապետի՝ շարունակաբար ուղղորդող կոչը՝ շարունակել հայոց պատմամշակութային ավանդությունը: Այդ մոտեցման դերը կաթողիկոսը բացատրում է նրանով, որ «...հայ մշակույթը, որ սնվել է Ավետարանից, Քրիստոսի լույս պատվիրաններից ու պատգամներից, միաժամանակ դառնում է սնուցիչ հայ հավատավոր հոգու համար, դառնում է ակունք, աղբյուր հայորդու պապակ հոգու համար՝ վերստին հոգեւորով զորացնելու իր անձը, հոգեւորով ամրացնելու իր հոգին: Մենք գիտենք, որ մեր ժողովուրդը դարերի հոլովույթում բոլոր փորձությունների եւ դժվարությունների մեջ կարողացել է ապահովել իր գոյությունը շնորհիվ իր հավատքի ու հոգեւոր իր արժեքների, արարելու եւ ստեղծագործելու իր կամքի ու ներուժի»⁹: Անկողմնակալ իրողությունների ընդհանրացված վերլուծությամբ Վեհափառը նաեւ ի ցույց է դնում, որ պատմականորեն հոգեւոր ավանդության անբաժան ուղեկիցն է եղել «լուսաւորութեան ուժի նկատմամբ հաւատը», եւ հավաստում է, որ այդ ճանապարհով են գիրք եւ գրասիրությունը դարձել մեր ժողովրդի էությունը բնորոշող առանձնահատկությունները: Այդ գիրքորոշումը նա հիմնավորում է այն իրողությամբ, որ գրասիրության նկատմամբ առանձնահատուկ վերաբերմունքի դրսեւորման արդյունքում է, որ «գիրքը մեր հաւատի անբաժան մասն է, անբաժան մասն է առ Հայրենին մեր նուիրումի

⁷ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական մաղթանքը նոր ուսումնական տարվա առիթով, «էջմիածին», 2011, թ., էջ 3:

⁸ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական մաղթանքը նոր ուսումնական տարվա առիթով, «էջմիածին», 2007, թ., էջ 17:

⁹ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը «Ս. Սահակ — Ս. Մեսրոպ» շքանշան հանձնեց Ալբերտ Սեփինյան, «էջմիածին», 2004, թ.—ժ., էջ 29:

ու սիրոյ, ճանաչողութեան ու արարումի ոգու, որը Աւետարանի լոյսով բացուեց ու փթեց ու պտուղներ տուեց անմահ»¹⁰:

Այդ իրողութեան մեկ այլ վկայութիւնն այն է, համաստու է Վեհափառը, որ հայ կրթյալ սերունդները «...դարեր-դարեր անխոնջ գրեցին, մատեաններ ու յիշատակարաններ ծաղկեցին, ու գիրքը դարձաւ սրբութիւն, լոյս ու ճանապարհ ...հաւատալով հայախօս ու աղօթաշունչ այդ գրքերի լուսաբեր, ազգապահպան ու ազգաշէն առաքելութեանը, հաւատալով լուսաւորութեան ուժին, մարդկութեան առաջագնաց, խաղաղ գալիքին: Այս հաւատով փորձութիւնների, աւերների ու կոտորածների ժամանակ նախեւառաջ գրքերը փրկեցին, պահպանեցին գաղթի ճանապարհներին, օտարութեան մէջ, պահպանեցին ինչպէս սուրբ նշխար»¹¹: Ահա թէ ինչու այդ փաստերի ընդհանրացմամբ Վեհափառը կրթական ոլորտի հայ երիտասարդ սերնդին անհոգնաբեկ սովորեցնում է, որ մեր հայրենիքի բարօր կյանքի երաշխիքը լուսավորված, կրթված, Քրիստոսի սիրով, Ավետարանի նվիրական պատվիրաններով հասակ առած եւ հոգի ու գիտակցութիւն կերտած զավակներն են: Դրա հիման վրա է խարսխված նաեւ Հայրապետի մաղթանքը, որ մեր ժողովրդի կյանքն անշեղորեն առաջնորդվի այն ճանապարհով, որով դարեր շարունակ քաջ ու խիզախ անցել են մեր նախորդ սերունդները՝ հաղթահարելով ամեն փորձութիւն ու կյանքի դառնութիւն, եւ կերտել են լուսավոր օրը մեր ժողովրդի¹²:

Ավելի քան ականհայտ է, որ որակական, իմաստային տեսանկյունից Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի մոտեցումներն օրինակելի եւ ուսանելի են ինչպէս կրթութեան համակարգի նկարագրութեան, այնպէս էլ այդ ոլորտում գիտատեսականի եւ հոգեւոր-բարոյականի, ինչպէս նաեւ՝ աշխարհիկի եւ հոգեւորի համադրութեան դիտանկյունից: Ընդհանրականն այստեղ այն է, որ դպրոցական եւ ուսանող երիտասարդների նկատմամբ Հայոց Վեհափառի արժեքային մոտեցումներում հիմնավորվում է գիտելիքի, լուսավորութեան եւ հավատի արդյունավետ համագործակցութեան տեսակետը: Այլ կերպ ասած՝ այդ հոլովոյթում ականհայտ է ինչպէս պատմա-եկե-

¹⁰ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կոնգալը «Մատենադարանի բարեկամներ» հիմնադրամի հիմնման առիթով, «Էջմիածին», 2004, Թ.-Ժ., էջ 10:

¹¹ Անդ:

¹² Տե՛ս Կրթութեան մշակների օրհնութիւն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, «Էջմիածին», 2013, Լ., էջ 153:

ղեցական ավանդական ըմբռնումների, այնպես էլ համապատասխան մասնագիտական մոտեցումների նրբին համադրության փաստը: Հայոց Հայրապետը նկատում է նաեւ, որ կրթությունն ամենեւին էլ գիտելիքների քանակ չէ, այլ գիտելիքների ամբողջության ըմբռնումն է ու գործառնական կիրառումը: Կրթությունը, գիտելիքների ձեռքբերումը, հավաստում է նա, այն խարիսխն է, որի հիման վրա պետք է կառուցվի Հայաստանին եւ Հայ Եկեղեցուն գիտակցաբար ու անդամաճան նվիրվածությամբ ծառայելու գաղափարը: Ահա թե ինչու այդ կապակցությամբ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը մատնանշում է. «Մեր հայցն ու աղոթքն են առ Բարձրյալ Տերը, որ աստվածային երկնառաք իր օրհնությամբմեր զավակները ջանադրությամբ ամեն ժամ բազմապատկեն իրենց գիտելիքները, որպեսզի իմացությամբ զորացած կարողանան լավագույնս ծառայել մեր հայրենիքին եւ Սուրբ Եկեղեցուն»¹³:

Այդ ամենը թույլ է տալիս միանգամայն հիմնավոր համարել այն դիտողությունը, թե «Երեխաները մեր ապագան են» իմաստությունը, որ առ այսօր էլ շատերի համար լոկ հավուր պատշաճի ասվող խոսքեր են, Նորին Սրբության համար դարձավ կարեւորագույն գործ, դարձավ ապագային միտված հրամայական»¹⁴ (ընդգծումը մերն է.— Ա. Ք.): Այդ իրողությունը մեկ անգամ եւս կարելի է փաստել ավանդական դարձած՝ շրջանավարտների օրհնության օրվա առիթով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձների օրինակով:

Դպրոցական ուսումնառությունն ավարտելու կապակցությամբ հայրապետական օրհնությամբ եւ ջերմ շնորհավորանքներով դիմելով շրջանավարտներին՝ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը նկատում է. «Բերկրանքով ու խինդով եք լեցուն այսօր բոլորդ, գեղեցկատես՝ ձեր հույսերով ու լավատեսությամբ, ամբարած արդյունքները նվիրյալ այն ջանքերի ու սիրո, որ ներդրել են ձեր սիրելի ուսուցիչները՝ տասը տարի ուսուցանելով ու կրթելով, դեպի հիշարժան այս օրն առաջնորդելով ձեզ: Նրանց շնորհակալ գործը մշտապես ձեր ուղեկիցն է լինելու, ինչպես եւ հարազատ դպրոցի կարոտը, որ, վստահաբար, արդեն իսկ անթեղում եք երիտա-

¹³ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը Գիտելիքի օրվա առիթով, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2013, սեպտեմբեր Ա., թիվ 17 (397), էջ 1:

¹⁴ ԱՍՏԳԻԿ ՍՍԱԲՈՒՅՅԱՆ, Հավատն է մեր ծառայության՝ մեր գինվորության գլխավոր զենքը..., «Քրիստոնյա Հայաստան», Բացառիկ. նվիրված Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գահակալության 20 եւ ծննդյան 70-ամյակին, 2021, էջ 8:

սարդական ավյուրով խայտացող ձեր հոգիներում: Մարդկային կյանքի առաջին կարոտներից է դպրոցի հանդեպ կարոտը, որը, թանկ մանկության ու պատանեկության հուշերով, ընտանիքի, հարազատ բակի ու ծննդավայրի ջերմության հետ անբաժան մասն է դառնում առ հայրենին մեր ունեցած մեծ սիրո»¹⁵: Հայոց Հայրապետը շրջանավարտներին ավանդում է է, որ ապագայում ինչպիսի գործունեությամբ էլ զբաղվեն, նրանց ուղին լուսավորչալ ու անխոտոր լինի, առաջնորդվեն անկախ մեր հայրենիքի շենացման ու բարգավաճման, առաջընթացի ու զարգացման, ինչպես նաեւ հայ ժողովրդի բարօր կյանքի հաստատման գաղափարները կյանքի կոչելու նվիրական ուղիով: Նա շրջանավարտներին հիշեցնում է. «Կեղծիքից, ստրկամտությունից, անգիտությունից ազատ ձեր հոգու սլացքներով է կերտվելու նվիրական մեր հայրենիքի այսօրն ու գալիքը: Դուք թանկարժեք, ոսկեղեն հունձքն եք մեր, որ խտացրած ազատության մեր արեգակի հորդավառ լույսը, հայության նվիրական իղձերի կենսավորումով պտղավորելու եք ազգային մեր կյանքը»¹⁶:

Շրջանավարտներին Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը հորդորում է նաեւ՝ հանուն հայրենիքի վաղվա լուսավոր օրվա համատեղել ջանքերը՝ մշտապես հիշելով անանց այն ճշմարտությունը, որ «աստվածպարգեւ է հայրենիքը, երկնաշնորհ»¹⁷: Հիմնահարցի քննարկմանն անդրադառնալով տարբեր տեսանկյուններից՝ Հայոց Նվիրապետը շրջանավարտներին նաեւ ուսուցանում է. «Երջանիկ եք դուք, սիրելի՛ շրջանավարտներ, որ հասակ եք առել անկախ Հայաստանում, սնուցվել ազատության շնչով, հավատի եւ հայրենյաց ավանդների վերարժեւորմամբ: Պատմությունից ձեզ հայտնի է, թե որքան կարեւորել են մեր նախնիք մեր երկրի ազատությունն ու անկախությունը, որքան արյուն հեղել, ջանք թափել՝ կորցնելուց հետո այն վերագտնելու համար: Այո՛, հոգսաշատ են այսօր մեր հայրենիքն ու ժողովուրդը, սակայն ազատությունն է այն արժեքը, որ պայման է դառնում արարումների, բարգավաճման ու բարօրության»¹⁸ (ընդգ-

¹⁵ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ուղերձը շրջանավարտներին, «Էջմիածին», 2000, Ե., էջ 41:

¹⁶ Անդ:

¹⁷ Անդ:

¹⁸ Անդ: Մեկ անգամ եւս մատնանշելով հայրենասիրության անպայմանավոր բնույթը՝ Հայոց Կաթողիկոսը հավաստում է նաեւ, որ «Ամենքիս առաքելությունն է կերտել ազնիվ, հայրենասեր ու հավատավոր նկարագիրը մեր զավակների, զորացնել նրանց մեջ պատասխանատվությունն ապագայի նկատմամբ եւ ամրապնդել Աստծու կողմից

ծուժը մերն է.— Ա. Ք.): Եւ այդ ամենի քննական արժեւորմամբ շրջանավարտ «Թանկագին ոսկե հունձքին» մեկ անգամ եւս հավաստում է, որ մեծ է մեր ժողովրդի սպասելիքները նրանցից. «Այսօր դուք կյանքի նոր հանգրվանի սեմին եք, եւ ձեզ հետ են կապված հույսերը ձեր ծնողների, մեր ժողովրդի, մեր հայրենիքի: Անշեջ պահեք ձեզ փոխանցված գիտության լույսը եւ ավելի զորացրե՛ք ձեր գիտելիքները կրթության նոր ասպարեզներում մնալուն ձեռքբերումներով եւ համամարդկային ու ազգային արժեքների առավել ճանաչողությամբ»¹⁹:

Ընդհանրական այդ դիրքերից իր արժեքային մոտեցումներով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը վստահություն է ներշնչում շրջանավարտներին, նրանց հորդորում է՝ ավելի կատարելագործել կրթության ընթացքում ձեռք բերված անհատական որակները եւ հոգեւոր նկարագրության հետագա առաջընթացը, կոչում է ստեղծարար աշխատանքի: Ահա թե ինչու հայրական հորդորով դիմելով շրջանավարտներին՝ նա կոչ է անում. «Վստահ քայլեք ձեր ճանապարհով, կրեք ձեր կարեւորության գիտակցությունը, շիտակ, աներկբա ու անվախ ստանձնեք ձեր բաժին պատասխանատվությունը: Ձեր ջանադիր, անխոնջ, ստեղծարար աշխատանքով, ձեր հոգու ջերմությամբ ու ձեռաց գործերով իմաստավորեք ու գեղեցկացրեք ձեր ու ձեր հարազատների, մեր ժողովրդի կյանքը, մեր մայր հողն ու երկիրը: Հավատարմությամբ ծառայեք մեր հայրերի Աստծուն, զորացեք հավատքով, հինավուրց մեր պատմությամբ ու մշակույթով, աղոթախոս անցեք կյանքի ձեր ուղին»²⁰:

Հայոց Նվիրապետը միաժամանակ անդրադառնում է այն հարցին, որ դպրոցական ուսումնառության ընթացքում գիտելիքներ եւ արժեքներ յուրացնելով՝ ոչ միայն էապես զարգացել է կյանքի նոր ճանապար-

տրված շնորհները բազմապատկելու եւ ի շահ մեր երկրի եւ ժողովրդի գործադրելու հանձնառությունը», Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը Գիտելիքի օրվա առիթով, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2015, սեպտեմբեր Ա., թիվ 17 (445), էջ 1:

¹⁹ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը շրջանավարտների օրհնության օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 39: Հանուն այդ նպատակների իրագործման՝ Վեհափառ Հայրապետը նաեւ հավաստում է. «Աղոթում ենք առ Ամենակարողն Աստված, որ պահի ու պահպանի Ձեզ Իր Սուրբ Աջի ամենախնամ հովանու ներքո եւ պարգևի երջանկություն, երկնառաք հաջողություններ, որպեսզի հաստատուն ու նախաձեռնող ոգով ընթանաք կյանքի ճանապարհով՝ միշտ հավատարիմ մնալով մեր Մայր հայրենիքին եւ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցուն», անդ:

²⁰ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ուղերձը շրջանավարտներին, «Էջմիածին», 2000, Ե., էջ 41:

հին կանգնած երիտասարդ սերնդի գիտակցությունը, այլեւ ընդարձակվել է աշխարհընկալումը: Եւ քանի որ շրջանավարտները «նոր կյանքի շեմին կանգնած են նոր երազներով ու ձգտումներով», Վեհափառը նրանց հորդորում է «առավել ընդարձակել իմացությունն ու աշխարհայացքը»: Այդ նպատակի իրականացման համար Հայոց Նվիրապետը շրջանավարտների հայացքն ուղղում է դեպի ապագան, նրանց վստահություն է ներշնչում եւ հորդորում. «Ուսումնառության տարիներին բարեջան ձեր ուսուցիչներից դուք ստացաք գիտելիքներ՝ քայլելով իմացության արահետներով: Այսօր դուք կյանքի նոր հանգրվանի սեմին եք, եւ ձեզ հետ են կապված հույսերը ձեր ծնողների, մեր ժողովրդի, մեր հայրենիքի: Անշեղ պահեք ձեզ փոխանցված գիտության լույսը եւ ավելի զորացրե՛ք ձեր գիտելիքները կրթության նոր ասպարեզներում մնալուն ձեռքբերումներով եւ համամարդկային ու ազգային արժեքների առավել ճանաչողությունով եւ համամարդկային ու ազգային արժեքների առավել ճանաչողությամբ»²¹: Եւ այդ գործընթացի իրագործման ճանապարհին նա նաեւ մղվում է. «Թող մեր հայրերի սուրբ հավատքի անմար ջահը հարաժամ լուսավորի ձեր կյանքի նոր ուղին եւ առաջնորդի դեպի արդարը, ճշմարիտը եւ բարին»²²:

Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը հայրական հոգատարությամբ եւ հայրապետական մղվածությամբ շրջանավարտներին կոչ է անում հաստատուն քայլերով ընթանալ «դեպի արդարը, ճշմարիտն ու բարին»՝ իրականացնելով իրենց իղձերն եւ նպատակները. «Այսօր դուք շրջանավարտ եք կրթական առաջին հաստատության՝ դպրոցի, եւ կանգնած եք կյանքի մի նոր շրջանի նախաշեմին:— Այդ կապակցությամբ վկայում է Հայոց Կաթողիկոսը եւ մատնանշում:— Հաստատուն քայլերով եւ անսպաթաք երթով ընթացե՛ք ձեր կենաց շավիղներով, դպրոցում ամբարած ձեր գիտելիքները եւ հոգեւոր արժեքների ճանաչողությունն առավել զորացրե՛ք ու կյանք դարձրե՛ք՝ ի սեր ձեր հոգում խնամքով փայփայած բարի իղձերի

²¹ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը շրջանավարտների օրհնության օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 39:

²² Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության խոսքը շրջանավարտների օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2005, Ե., էջ 36: Վեհափառը շրջանավարտներին նաեւ վստահեցնում է. «Մեր հայրերի սուրբ հավատքով ոտք դրե՛ք ձեր կյանքի նոր ճանապարհին եւ այն կլուսավորի ձեր ուղին, ու ձեր քայլերը կլինեն հաստատուն ու անխոտոր», Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը շրջանավարտների օրհնության օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2003, Ե., էջ 42:

ու երազների իրականացման»²³։ Եւ հանուն հայրենիքի եւ սփյուռքահայ մեր ժողովրդի խաղաղ ու երջանիկ ապագայի՝ Հայոց Հայրապետը շրջանավարտներին ի ցույց է դնում, որ այդ գործընթացում ուրույն դեր է վերապահված հայրենի ավանդների ու քրիստոնեական մեր արժեքների պահպանությանը։ Ահա թե ինչու մեր հայրենիքին եւ Հայ Եկեղեցուն լավագույնս ծառայելու համար նա շրջանավարտներին ոչ միայն մաղթում է աննկուն ջանասիրություն եւ ստեղծագործական բավականություն, այլեւ կոչ է անում. «Այն ամենը, որ ուսանել եք դպրոցում, այն գիտելիքներն ու արժեքները, որ ամբարել եք ձեր նվիրյալ ուսուցիչների ջանքերով, դարձրեք գործեր։ Գործեր, որ կրեն ավյունով լեցուն, ազնիվ ու շիտակ ձեր հոգու, ձեր հավատարմության, ձեր սիրո կնիքը՝ բարի պատուհներ բերելով մեր վերանկախացյալ հայրենիքին, Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցուն ու ժողովրդին»²⁴։

Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը համոզված պնդում է, որ շրջանավարտների համար կրթությունը կարող է լուսավոր եւ օրհնյալ պատվար լինել ողջ կյանքում, եթե նոր կյանքի սեմին կանգնած հայ երիտասարդներն իրենց նպատակներն իրագործելու եւ հայրենիքին անմնացորդ ծառայելու գործում զինվեն նաեւ հայոց հոգեւոր, ազգային ու մշակութային անանց արժեքներով։ Դա է այն ճանապարհը, սովորեցնում է նա, որն անխզելիորեն կապված է ազգային ինքնության պահպանության եւ վերարտադրության հետ։ Այդ հարցում նրա արժեքային մոտեցումների հիմքում ընկած է այն հավատամքը, որ «քրիստոնեական համամարդկային արժեքներով, ազատութեան, արդարութեան, խաղաղութեան ձգտումներով է հանդերձաւորուած հայ ինքնութիւնը, որով հակառակ մահաշունչ փորձութիւնների, դարերի մէջ արարել է միշտ, ի զօրու գտնուել հաղորդ լինելու եւ ներգրում բերելու մարդկային քաղաքակրթութեան առաջընթացին»²⁵։ Հատկանշական է, որ Վեհափառն ազգային ինքնությանը հավատարիմ մնալու կարեւորագույն միջոց է համարում կրթության սերտ կապը դարերով սրբագործված ազգային ավանդության հետ։ Այդ համատեքստում նա նաեւ պնդում է, որ գիտելիքի, հավատի եւ ազգամ-

²³ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության խոսքը շրջանավարտների օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2005, Ե., էջ 36։

²⁴ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը շրջանավարտների օրհնության օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2003, Ե., էջ 42։

²⁵ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի Սրբատառ Կոնդակը Հայոց Մեծ Դարձի 1700-ամյա հոբելյանի առիթով, «Էջմիածին», 2001, Ա., էջ 8։

շակութային ավանդույթյան կապը կարող է հիմք հանդիսանալ երիտասարդ սերնդի մտավոր եւ բարոյական որակները զարգացնելու գործում: Այդ ամենի ընդհանրացմամբ դիմելով շրջանավարտներին՝ Վեհափառը հորդորում է. «Սիրելի՛ շրջանավարտներ, հավատքով եւ աստվածսիրությամբ մուտք գործեք կյանքի նոր շեմից ներս, որպեսզի ձեր ուղին լուսավորյալ ու անխոտոր լինի, եւ որպեսզի ձեր գովարժան գործերով ու արժանավայել ընթացքով կարողանաք իրապես լինել արժանի զավակները մեր հայրենիքի եւ մեր Սուրբ Եկեղեցու»²⁶:

Սիրասուն շրջանավարտներին Հայոց Կաթողիկոսը մաղթում է նաեւ, որ հետագա կյանքում եւս հոգու եւ մտքի միասնությունը առաջնորդվեն «դեպի իմացություն, հայրենանվիրում եւ ազգասիրություն տանող լույս ճանապարհով», որպեսզի գիտելիքն ու իմացությունը, հոգեւոր եւ բարոյական արժեքները առանցքային եւ հիմնարար լինեն իրենց կյանքում: Այդ հարցում Վեհափառի համոզումն այն է, որ մեր նախնիներից ավանդված բազմադարյան հոգեւոր ժառանգությունը ազգապահպան ու ազգաշեն «լուսաբեր գանձարան է», պատմական, մշակութային, իմացական ու հոգեւոր անանց արժեք: Այդ հիման վրա նա ընդհանրացնելով պնդում է, որ «Մեր գանձերը կշարունակեն ապրել, կշարունակեն իրենց առաքելութիւնը, քանի դեռ մենք նրանց հնաբոյր, բազմախօս էջերում կփնտրենք մեր հոգին ու էութիւնը, մնալով նաեւ շարունակողները մեր նախնիների նուիրումի ու նախանձախնդրութեան, որով վանքերում՝ գրչութեան կենտրոններում գրքեր հաւաքեցին եւ ընդօրինակեցին ու մատենադարաններ կազմեցին»²⁷: Ահա թե ինչու հայրական հոգատարությամբ շրջանավարտներին նա հորդորում է անսակարկ սեր ունենալ ազգային այդ «լուսաբեր գանձարանի» հանդեպ եւ այդ հիման վրա մաղթում է. «Սիրելիներ, Մեր հանապազ հայցն ու աղոթքն է, որ Աստված

²⁶ Գարեգին Բ.Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության խոսքը շրջանավարտների օրվա առիթով, «էջմիածին», 2004, Ե., էջ 67: Մեկ այլ առիթով Գարեգին Բ.Կաթողիկոսը շրջանավարտներին բարեմաղթում է. «Հաստատուն քայլերով եւ անսայթաք երթով ընթացեք ձեր կյանքի շավիղներով, դպրոցում ամբարած ձեր գիտելիքները եւ հոգեւոր արժեքների ճանաչողությունն առավել զորացրեք ու արժանավոր գործեր դարձրեք ի սեր ձեր հոգում խնամքով փալկալած բարի իդեերի ու երազների իրականացման, ի սեր մեր հայրենիքի եւ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու», Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ.Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը շրջանավարտների օրհնության օրվա առիթով, «էջմիածին», 2007, Ե., էջ 9:

²⁷ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ.Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կոնդակը «Մատենադարանի բարեկամներ» հիմնադրամի հիմնման առիթով, «էջմիածին», 2004, Թ.-Ժ., էջ 10:

օրհնի ձեզ եւ ամենազոր իր Աջը պահապան ու զորավիգ դարձնի ամենքիդ. որպեսզի զարդարյալ իր երկնապարզեւ շնորհներով՝ աստվածահաճո ընթացքով, ազնիվ ու առաքինի գործերով կարողանաք շենացնել մեր հայրենիքը, Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին եւ ուրախություն պարգեւեք մեր ժողովրդին»²⁸:

Նա նաեւ հավաստում է, որ ազգանպաստ եւ եկեղեցասեր միասնական այդ ճանապարհն արգասավոր է ոչ միայն յուրաքանչյուրի, այլեւ մեր ողջ ժողովրդի համար: Եւ վստահություն է հայտնում, որ հանուն հայրենիքի շենացման ու բարգավաճման՝ շրջանավարտներն իրենց ապագա ձեռքբերումները կարժեւորեն աստվածաշտույթամբ եւ առաքինի վարքով: Այդ նպատակով նա հայրական սիրով շնորհավորում եւ ողջունում է շրջանավարտներին, նրանց երջանկություն եւ հաջողություններ է մաղթում «մեր ժողովրդին, մեր Սուրբ Եկեղեցուն եւ ազատ իր կյանքը կերտող մեր հայրենիքին բարի ծառայության մեջ»: Եւ շրջանավարտներին բերելով հայրապետական իր օրհնությունը՝ աղոթում է եւ մաղթում. Աստված «...հանապազ առաջնորդի եւ շնորհազարդի ձեզ եւ դեպի բարի իրագործում առաջնորդի ազնիվ ու շիտակ ձեր հոգու ձգտումները, հույսերն ու նպատակները: Միշտ եւ ամենուր անբաժան ուղեկից ունեցեք Աստվածսիրությունը, եկեղեցասիրությունն ու հայրենասիրությունը, որոնք կօգնեն ձեզ ճշմարիտն ու արդարն ընտրելու, ձեր կյանքը առատ արդյունքներով արգասավորելու: ...Թող ձեր ձեռքբերումներով, ձեր գործերով զորանան մեր ժողովրդի հույսերը, եւ պայծառանա մեր ապագան»²⁹:

Ազգային դպրոցի շրջանավարտներին համարելով «ազատության մեր արեգակի հորդառատ լույսի ոսկեղեն հունձք»՝ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը մաղթում է, որ նրանք «հայության նվիրական իղձերի կենսավորումով պտղավորեն ազգային կյանքը», նախանձախնդիր լինեն

²⁸ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության խոսքը շրջանավարտների օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2005, Ե., էջ 36:

²⁹ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը շրջանավարտների օրհնության օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2010, Ե., էջ 3: Վեհափառը նաեւ շրջանավարտներին բարեմաղթում է. «Թող Բարձրյալն Աստված շնորհազարդի ձեզ եւ առաջնորդի նորափթիթ կյանքի ձեր ճանապարհը՝ իր հանապազ օրհնությամբ Մայր հայրենիքի խաղաղ երկնքի ներքո պարգեւելով Ձեզ բարիք, երջանկության, ազնիվ ու բարի նպատակների իրականացում եւ ամենայն հաջողություններ», Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ուղերձը շրջանավարտներին, «Էջմիածին», 2000, Ե., էջ 42:

«երկնաշնորհ ու աստվածապարգեւ հայրենիքի շենացմանը»։ Նա հավաստում է, որ հանուն այդ նպատակների իրագործման, հանուն շրջանավարտների բեղուն ու արգասավոր հայրենանվեր ու եկեղեցասեր արդյունաշատ գործունեության՝ աղոթում է առ Աստված, որ Նա հանապազ առաջնորդի եւ շնորհազարդի շրջանավարտ երիտասարդներին եւ նրանց ցանկանում է «երջանկություն եւ հաջողություններ՝ մեր ժողովրդին, մեր Սուրբ Եկեղեցուն եւ ազատ իր կյանքը կերտող մեր հայրենիքին բարի ծառայության մեջ»։ Վեհափառ Հայրապետը շրջանավարտներին մաղթում է նաեւ. «Թող ձեր ձեռքբերումներով, ձեր գործերով զորանան մեր ժողովրդի հույսերը, եւ պայծառանա մեր ապագան։ Եւ թող ամենախնամ Աստծու օրհնաբեր Աջը մշտապես հովանի լինի ձեզ»³⁰։

Հայոց Նվիրապետը, իր հայրական օրհնությունը փոխանցելով շրջանավարտներին, մեկ անգամ եւս նրանց հիշեցնում է գլխելիքներն ու իմացությունը հոգեւոր-բարոյական արժեքներով հարստացնելու անհրաժեշտության մասին, քանի որ այդ համադրությունը համարում է հայրենասեր եւ քրիստոնյա լինելու նախապայման։ Այդ պատճառով երիտասարդ հայորդիներին նա հիշեցնում է, որ դարեր շարունակ հավատն ու կրթությունը հայոց համար հանդես են եկել սերտաճած կերպով եւ վկայում է, որ պատմության ընթացքում նաեւ այդ միության շնորհիվ են կերտվել հաղթանակները, արձանագրվել ձեռքբերումներն ամենատարբեր ոլորտներում։ Նա համոզված է, որ կրթության եւ հավատի խելամիտ համագործության շնորհիվ կարելի է դիմադարձ կանգնել նաեւ ազգային արժեհամակարգը խաթարող ժամանակակից մարտահրավերներին։ Այդ կապակցությամբ վկայակոչելով Հայաստանում կրթության եւ բարոյական արժեքներով դաստիարակության պատմական փորձը՝ նա արձանագրում է, որ այդ անքակ միության շնորհիվ «գիտելիքն ու ուսումը միշտ էլ առաջնահերթություն են եղել մեր Եկեղեցու առաքելության ծիրում։ Սահակմեսրոպյան դպրոցը ժամանակին համահունչ կրթություն ապահովելու իր դարավոր ավանդներով դարձել է գրավականը մեր ազգային-քրիստոնեական ինքնության եւ մեր ժողովրդի գոյատեւման ու հարատեւության։ Այսօր նույնպես մեր Եկեղեցին իր պարտքն է նկատում հայրենի պետությանն աջակցել՝ կրթելու մեր ժողովրդի ար-

³⁰ Տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը շրջանավարտների օրհնության օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2010, Ե., էջ 3։

ժանավոր զավակներ եւ մեր երկրի գիտակից քաղաքացիներ, զարգացած, նպատակասլաց եւ պատասխանատվության բարձր զգացումով սերունդ, որը պատրաստ կլինի դիմագրավելու ժամանակի մարտահրավերներին, տեր լինելու մեր երկրի ու ժողովրդի ապագային»³¹:

Դիմելով շրջանավարտներին՝ Վեհափառը նկատում է, որ նրանք կրթօջախներում ձեռք բերած գիտելիքներով, հույսերով ու երազանքներով են քայլում դեպի կյանքի նոր հանգրվան: Եւ մաղթում է, որ մշտական հոգածությամբ Աստված պահպանեց եւ օգնական լինի նրանց կյանքի նոր ճանապարհին՝ սրտերում վառ պահելով հավատքը, աստվածսիրությունն ու ազգանվիրումը: Նա նաեւ մաղթում է, որ կյանքի նոր ճանապարհին կրթության, գիտելիքի եւ հավատի նկատմամբ շրջանավարտների ջանքերը Աստծու զորակցությամբ պտղաբերեն հաջողություններով ու նորանոր ձեռքբերումներով, ինչը, վերջին հաշվով, բարիք եւ խնդություն կպարգեւի նաեւ հայրենիքին ու ժողովրդին: Եւ այդ ճանապարհի կարեւորությունը փաստելով մեր ժողովրդի պատմական անցյալով՝ հավաստում է. «Մեր պատմության հերոսական օրինաչափություններից է, որ հաճախ, անգամ օրհասական պայմաններում, հայ միտքը ծնունդ է տալիս հիասքանչ ստեղծագործությունների եւ արարումների, որոնք փրկարար զորությամբ հաղթական ուժ եւ ոգի են ներշնչում աստվածասեր մեր ժողովրդին: Այսպես նաեւ 16 դարեր առաջ շնորհազարդյալ Մեսրոպ Վարդապետի պայծառ ու հանճարագործ գլուտը աստվածային գիտության աղբյուրը բխեցրեց հայ ժողովրդի համար, եւ հայոց պատմության ոսկեդարը մտքի ու հոգու զարթոնքով սնեց եւ կրթեց քրիստոնսասեր մեր ազգը Աստվածաշնչի իմաստությամբ: Մեր պատմության հետագա բոլոր դարերին հայի միտքն ու հոգին զորացել են սահակմեսրոպյան մշակույթի ավանդներով, եւ հարատեւել է ժողովուրդը հայոց՝ սիրեցյալ Սուրբ Թարգմանչաց նվաճումներին նոր իրագործումներ հավելելով»³²:

Շրջանավարտների հիմնահարցը քննարկելով արդիական հիմնախնդիրների հոլովույթով՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն այն գնահատում է

³¹ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում կատարվեց կրթության մշակների օրհնության կարգ, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2020, սեպտեմբեր Ա., թիվ 17 (565), էջ 3:

³² Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ողջույնի խոսքը ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայում տեղի ունեցած Հայոց գրերի գլուտի 1600-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի մասնակիցներին, «Էջմիածին», 2005, թ., էջ 15:

լայն տեսանկյունից՝ տեսական հիմնադրույթների եւ հոգեւոր-բարոյական գործոնների համադրական մեկնաբանության դիրքերից: Նա ապագայի կողմնորոշման հարցում գործնական մեծ կարեւորություն է վերագրում շրջանավարտ ապագա քաղաքացիների ինքնության պահպանության հարցին եւ վերջինիս լուծման հիմքերից է համարում գիտելիքների եւ հոգեւորի՝ գործնականում ներդաշնակ համագործակցությունը: Այդ կապակցությամբ նա մեկ անգամ եւս վկայում է այդ գործում Եկեղեցու հանձնառությունը՝ վստահեցնելով, որ «...քրիստոսավանդ սպասավորության հետ մեր Եկեղեցու առաքելությունն է ազգային ինքնության պահպանումը: Այս ծիրից ներս մեր Եկեղեցու առանձնակի խնամքը պիտի շարունակվի նոր սերնդի կրթության գործում, որ սահակմեսրոպյան դպրոցը հավատքի, մայրենի լեզվի ու հայրենյաց ավանդներով հարապրի մեր ժողովրդի կյանքում»³³: Ապագա զարգացումների համապատկերում անդրադառնալով կյանքի նոր ուղու սեմին կանգնած շրջանավարտների իղձերին ու երազանքներին՝ Վեհափառը նրանց «երջանկություն եւ հաջողություններ է մաղթում՝ հայ ժողովրդին, Հայ Եկեղեցուն եւ ազատ իր կյանքը կերտող մեր հայրենիքին բարի ծառայության մեջ»: Նա հորդորում է, որ ապագա գործունեության ոլորտում հայ երիտասարդ սերունդը իր «ձեռքբերումներով ու գործերով զորացնի մեր ժողովրդի հույսերը, որպեսզի էլ ավելի պայծառ ու լուսավոր լինի հայոց պետականության եւ աշխարհասփյուռ մեր ժողովրդի ապագան»: Այդ կապակցությամբ երիտասարդությանը դիմելով՝ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հորդորում է. «Այս ամենի մեջ, սիրելիներ, դուք պիտի անդրադառնաք ձեր կոչմանն ու առաքելությանը, ձեր դերակատարությանը: Երիտասարդներդ ներուժն եք ազգի, հզոր ու շարժիչ ուժը, եւ դուք պետք է այդ վստահությամբ հրաշագործեք մեր հայրենական, ազգային-եկեղեցական կյանքում»³⁴:

Վեհափառ Հայրապետն առանձնահատուկ ուշադրությամբ է անդրադառնում նաեւ այն փաստին, որ համաշխարհայնացման արդի պայմաններում ավելի ու ավելի է կարեւորվում ազգային մանկավարժության

³³ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Եկեղեցական ներկայացուցչական ժողովին (Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, հունիս, 2017 թ.), «էջմիածին», 2017, Զ., էջ 8:

³⁴ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում մեկնարկեց ՀԵՃԵՄ համահայկական երիտասարդական հավաքը, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2018, հունիս Ա., թիվ 13 (513), էջ 4:

դարավոր փորձը: Եւ երբ նա «սիրասուն գավակներին»՝ երիտասարդ հայորդիներին մղում է «քայլելու գիտելիքի եւ իմաստութեան ամբարման ճանապարհով, զորացնելու ազգային ու հոգեւոր նկարագիր, դպրութեան եւ մշակույթի նկատմամբ սերն ու ճանաչողութիւնը»³⁵, ապա եւս մեկ անգամ հիշեցնում է, որ ազգային մանկավարժութեան դարավոր փորձի արդյունավետ օգտագործումը չափազանց մեծ դերակատարութիւն ունի պատմական փորձութիւնն անցած եւ բյուրեղացած ազգային արժեքների վերարտադրութեան, ինչպէս նաեւ՝ ներկա պահանջներին համահունչ նշանակալի արժեքների ձեւավորման գործում: Եւ քանի որ այդ հոլովույթում անուրանալի է ազգային աշխարհընկալման հիմքում ընկած քրիստոնեական արժեհամակարգի դերը, Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը, շրջանավարտների ուշադրութեանը ներկայացնելով կրթութեան ոլորտում հայոց ազգային դպրոցի հսկայական ներուժը, մատնանշում է, որ այն նույնքան արդյունավետ կարող է գործառնել նաեւ մեր օրերում: Այդ փաստն է վկայում Հայոց Կաթողիկոսի այն հավաստումը, թե՛ «Ուսումնատենչ ու ոգեպաշտ մեր ժողովուրդը բազմափորձ իր պատմութեան ողջ ընթացքում հոգեւորով իմաստ է հաղորդել իր կյանքին, կարեւորել գիտութիւնն ու արվեստը եւ միտք ու հոգի կերտող, ջանասիրութեամբ ու երջանկութեամբ լեցուն ուղին՝ ուսումն ու կրթութիւնը: «Ճանաչել գիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ» հայերեն առաջին գրավոր նախադասութեան ուղենիշ խորհրդով հայոց սահակմեսրոպյան դպրոցը առաջնորդել ու պիտի առաջնորդի հայորդիներին՝ ոգեշնչելով ու զորացնելով աստվածաշնչյան անանց ճշմարտութեամբ»³⁶:

Համակարգված քննական մոտեցմամբ Հայոց Նվիրապետը հիմնավորում է նաեւ, որ Հայաստանում բազմադարյա պատմութիւնն ունեցող կրթական համակարգն անփոփոխ կերպով հանդես է եկել ոչ միայն որպէս մեր ազգային ինքնութեան ձեւավորման, այլեւ ազգային ինքնութեան պահպանութեան եւ վերարտադրութեան կարեւորագույն գործոն: Այդ հիման վրա նա համակողմանի հիմնավորում է, որ ազգային կրթութեան դարավոր փորձի պահպանումը, մերօրյա կրթական համակարգում ներդրումն ու հետագա զարգացումը էապէս կարող են նպաստել հայ-

³⁵ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը կրթութեան մշակների օրհնութեան օրվա առիթով (31 օգոստոսի, 2014 թ.), «Էջմիածին», 2014, Ը., էջ 5:

³⁶ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը դպրոցականներին՝ նոր ուսումնական տարվա առիթով, «Էջմիածին», 2000, Թ., էջ 43:

կական դպրոցը մրցունակ եւ առաջատար զարգացող ոլորտ դարձնելու գործընթացին, ինչը, միաժամանակ, ազգային դպրոցը կարող է մրցունակ դարձնել նաեւ միջազգային ասպարեզում: Եւ այդ գործընթացում Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը, մեկ անգամ եւս մատնանշելով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի դերը, փաստում է, որ մեր նվիրական հոգեւոր կենտրոնից «միշտ ուսման եւ կրթության լույսն է տարածվել, հատկապես հայ դպրությունն է սկզբնավորվել մեր ժողովրդի կյանքում»³⁷:

Փաստերը վկայում են այն մասին, որ Հայոց Կաթողիկոսը կրթության համակարգն արժեւորում է նաեւ գիտելիքներ եւ հմտություններ զարգացնելու տեսակետից: Այդ հոլովույթում նա կրթությունը որակում է որպես ապագայի արհեստավարժ մասնագետներ պատրաստելու, նրանց որակական եւ գործնական ունակությունները ձեւավորելու ու զարգացնելու դարբնոց: Այդ հիման վրա ինչպես աշխարհայացքային, այնպես էլ ազգային ու հոգեբանական եւ աշխարհաքաղաքական տեսանկյուններից կրթական համակարգի զարգացման գործում Վեհափառը մեկ անգամ եւս կարեւորում է պատմական փորձի դերը եւ համակարգված վերլուծությամբ անդրադառնում նաեւ այն փաստի գնահատմանը, որ «մեր ժողովուրդը դարերով ապրել է գիտելիքի ու դպրության հանդեպ սերը հոգում, պահպանել է այն հակառակ ամեն փորձության եւ ավանդել է մեզ իբրեւ թանկ ժառանգություն»³⁸:

Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը նաեւ պարզաբանում է, որ ազգի միասնության եւ համերաշխության գիտակցումը նույնպես պայմանավորված է կրթահենք ազգային ինքնությունով: Այդ գիտակցության հենքի վրա կրթությունը պայմանավորող այլ գործոններին զուգընթաց անդրադառնալով կրթության դերի լուսաբանությանը՝ Հայոց Նվիրապետն ընդհանրացված կերպով պնդում է, որ «մեր ժողովրդի առաջադեմ ներկայի եւ լուսավոր գալիքի կերտումը առաքելություն է, որի իրագործման համար առաջնային դեր եւ նշանակություն ունի կրթությունը»: Եւ կոչ անելով, որ մեր ազգային իղձերի ու երազների իրականացմանը հետամուտ «նախանձախնդիր ոգով պետք է շարունակենք մշտապես նորովի արդյունավոր-

³⁷ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Հայ Եկեղեցու «Լավագույն ուսուցիչ» մրցանակաբաշխության առիթով (10 նոյեմբերի, 2015 թ., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին), «Էջմիածին», 2015, ԺԱ., էջ 7:

³⁸ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության խոսքը նոր ուսումնական տարվա առիթով, «Էջմիածին», 2003, Թ., էջ 15:

րել կրթության ոլորտում ներդրվող բոլոր ջանքերը», Հայոց Հայրապետը միաժամանակ շեշտում է նաեւ, որ «ժամանակակից կրթությունըչի ենթադրում դարավոր մեր ազգային ժառանգության ստվերում ու խեղաթյուրում, քանզի արդիականի եւ ավանդականի արժեքների կրողը լինելով է, որ Մեր զավակները կարող պիտի լինեն պահպանել ազգային դիմագիծը, սահակմեսրոպյան ոգով մեր հայրերի կերտած դարավոր դպրության լավագույն ձեռքբերումներով ունենան առաջընթացի ամուր հիմք»³⁹: Նա նաեւ հավելում է, որ հոգու եւ մտքի անքակ միությունն է դեպի իմացության լույս առաջնորդող ճանապարհը, որի ակունքներում մեզանում կանգնած է եղել Հայ Եկեղեցին, որը «նաեւ մեր ազգային ամբողջականության հոգեւոր մարմնացումն է, հոգեւոր մեր հայրենիքը, մեկ ու միասնական աշխարհասփյուռ մեր ժողովրդի կյանքում»⁴⁰:

Արձանագրելով, որ կրթությունը «լեցուն է կյանքի առաջընթացի հույսով»՝ Հայոց Հայրապետը դա բացատրում է նրանով, որ այն կոչված է «ուսուցանելու եւ կրթելու մեր զավակներին, որոնց պիտի վստահվի մեր ժողովրդի, մեր երկրի ու հայրենիքի վաղվա օրը»⁴¹: Նա նաեւ վկայում է, որ այդ գործընթացում ուրույն դերակատարություն է վերապահված ինչպես ազգային մանկավարժության հարուստ պատմական փորձին, այնպես էլ ազգակրոնական ավանդույթներին: Եւ այդ հիման վրա պնդում է նաեւ, որ մերօրյա կրթական համակարգում տեսական եւ բարոյական ոլորտների արդյունավետ զուգակցումը կարող է հսկայական գործառնական ներուժ դառնալ: Այդ դիտանկյունից նա մատնանշում է. «Մեր երկրի զարգացումը, մեր երազած հայրենիքի կառուցումը հնարավոր է միայն ուսյալ, կրթված սերունդների շնորհիվ, որոնք առ Աստված ապավինությանմբ պիտի շարունակեն մեր ժողովրդի կյանքը հարստացնել ու բարեզարդել՝ իրենց հոգու ու մտքի արարումներով, իրենց ստեղծած գի-

³⁹ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում կատարվեց կրթության մշակների օրհնության կարգ, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2018, սեպտեմբեր Ա., թիվ 17 (517), էջ 3: Գարեգին Բ. Կաթողիկոսն այդ դիրքերից հռչակում է նաեւ. «Նախանձախնդիր ոգով պետք է շարունակենք մշտապես նորովի արդյունավորել կրթության ոլորտում ներդրվող բոլոր ջանքերը, որ մեր երիտասարդները իրենց իմացության պաշարով մրցունակ լինեն ողջ աշխարհում եւ շենացնեն մեր կյանքը, զորացնեն մեր երկիրը, բարին ու բարիք ստեղծեն՝ հետապնդելով մեր ազգային իղձերի ու երազների իրականացումը», անդ:

⁴⁰ ՎԱՐԴԱՆ ՍՐԿ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցելությունը ԱՄՆ հայոց արեւմտյան թեմ, «Էջմիածին», 2005, Զ., էջ 10:

⁴¹ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը Գիտելիքի օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2008, Թ., էջ 40:

տական, հոգեւոր ու մշակութային արժեքներով»⁴²։ Նա լիահույս է, որ այդ ճանապարհով ընթանալով՝ իրական կարող է դառնալ վաղվա մեր օրը կերտել «բարօր ու երջանիկ, ծաղկուն՝ գիտությամբ ու մշակույթով, աստվածասեր հոգու հավատով ու կյանքով, մեր նախնյաց հավերժահայաց ժառանգությամբ»⁴³։

Քննարկվող համատեքստում Հայոց Նվիրապետը հավաստում է, որ դեռեւս պահանջվող կյանքի փորձ չունեցող սովորողների եւ ուսանողների ապագա կողմնորոշման համար գործնական մեծ նշանակություն ունի կրթական համակարգում քաղաքակրթական, աշխարհայացքային, ազգահոգեբանական եւ անգամ աշխարհաքաղաքական տեսանկյուններով պատմական հիշողության ներդրումը։ Այդ ըմբռնման դիրքերից դիմելով շրջանավարտներին՝ նա բարեմաղթում է. «Սիրելի՛ շրջանավարտներ, այսօր դուք ձեր կրթօջախներում ամբարած գիտելիքներով, հույսերով ու երազանքներով քայլում եք դեպի կյանքի նոր հանգրվան։ Դեպի ուր էլ առաջնորդի ձեզ այս նոր ճանապարհը՝ ուսումը շարունակելու, աշխատելու, բանակում ծառայելու, Աստված մշտական հոգածությամբ պահապան եւ օգնական է ձեզ՝ իրականություն դարձնելու ձեր ազնիվ ու արդար իղձերը։ Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոս ասում է. «Ես սիրեցի ձեզ, իմ սիրո մեջ հաստատուն մնացեք» (Հովհ. ԺԵ. 9)։ Մեր Տիրոջ այս կոչին ունկնդիր՝ ձեր սրտերում վառ պահեք հավատքը, աստվածսիրությունն ու ազգանվիրումը, որպեսզի Բարձրյալի զորակցությամբ ձեր ջանքերը պտղաբերեն հաջողություններով ու նորանոր ձեռքբերումներով եւ բարիք ու խնդություն հավելեն մեր հայրենիքի ու ժողովրդի կյանքին։ Աստվածակառույց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից հայրապետական Մեր աղոթքն ենք բարձրացնում առ ամենակարողն Աստված, որ օրհնի ձեր կյանքի ուղին եւ շնորհի երջանկությունն ու ամենայն բարիք»⁴⁴։

Քանի որ Հայոց Հայրապետի ընդհանրացված մոտեցումն այն է, որ դպրոցական ուսուցման գլխավոր նպատակը պետք է լինի աճող սերնդին գիտելիքներով, իմացությամբ եւ հոգով նախապատրաստելը երկ-

⁴² Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ուղերձը Գիտելիքի, գրի եւ դպրության օրվա առիթով, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2018, սեպտեմբեր Ա., թիվ 17 (517), էջ 1։

⁴³ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը Գիտելիքի օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2008, Թ., էջ 40։

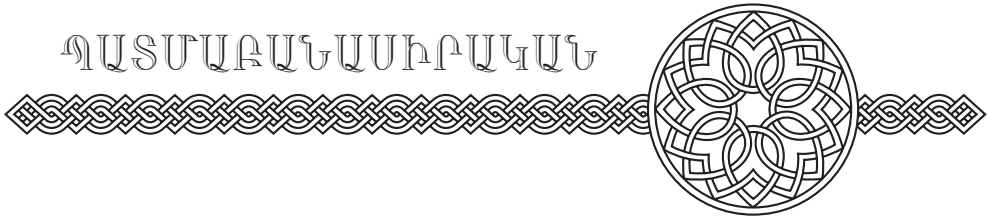
⁴⁴ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը շրջանավարտների օրհնության օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2012, Ե., էջ 7։

րի լիարժեք քաղաքացի դառնալու համար, այդ հիման վրա սովորող եւ ուսանող երիտասարդներին մաղթում է, որ նշյալ գործընթացում նրանց մշտապես հովանի լինի «ամենախնամ Աստծու օրհնաբեր Աջը»: Եւ քանի որ, ինչպես վերը ցույց է տրվել, նրա համոզումն այն է, որ մերօրյա «կյանքի արագընթաց զարգացումներում ուսումնառող ու գիտելիքը կարեւոր են առավել քան երբեւէ», հայրական սիրով շրջանավարտներին մաղթում է, որ նրանք գիտելիքներով, իմացութեամբ եւ հոգով հաստատուն ու նախաձեռնող ոգով ընթանան կյանքի ճանապարհով եւ մշտապես հավատարիմ մնան Մայր հայրենիքին եւ Մայր Եկեղեցուն: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն այդ բարեմաղթանքն առավել կարեւորում է այն առումով, որ «կյանքի նոր հանգրվանի սեմին կանգնած շրջանավարտների հետ են կապված իրենց ծնողների, մեր ժողովրդի եւ մեր հայրենիքի հույսերը»: Ուստի շրջանավարտներին դիմելով՝ հորդորում է ապագայում իրենց քայլերը հաստատուն ու անխոտոր դարձնել, որ իրականացնեն իրենց հոգում խնամքով փաշտոյած բարի իդէալն ու երազները, ի սեր մեր հայրենիքի եւ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու՝ յուրացրած գիտելիքները եւ հոգեւոր արժեքների ճանաչողութունն առավել զորացնեն եւ հիմք դարձնեն արժանավոր գործերի համար⁴⁵:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

⁴⁵ Տե՛ս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը շրջանավարտների օրհնության օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2007, Ե., էջ 9: Վեհափառը շրջանավարտներին մաղթում է. «...Աստված օրհնի ձեզ եւ ամենազոր Իր Աջը պահապան ու զորավիգ դարձնի ամենքիդ, որպեսզի զարգարյալ Իր երկնապարգեւ շնորհներով՝ աստվածահաճո ընթացքով, ազնիվ ու առաքինի գործերով կարողանաք շենացնել մեր հայրենիքը, Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին եւ ուրախութուն պարգեւեք մեր ժողովրդին: Թող մեր հայրերի սուրբ հավատքի անմար ջահը հարաժամ լուսավորի ձեր կյանքի նոր ուղին եւ առաջնորդի դեպի արդարը, ճշմարիտը եւ բարին», Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության խոսքը շրջանավարտների օրվա առիթով, «Էջմիածին», 2005, Ե., էջ 36:

10.56737/2953-7843-2023.10-94

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՐՅԱՆ
Բանասիրական գիտ. թեկնածու

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏՐԱՊԻՉՈՆՅԻՆ ԵՒ ՆՐԱ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՍՐԲԱԼՈՅՍ ՄԻՒՈՈՆԻ ՅՐԱՇԱԳՈՐԾ ՉՕՐՈՒԹԵԱՆ ՍԱՍԻՆ՝

ԺԸ. դարում է ապրել եւ գործունէութիւն ծաւալել Յովհաննէս Տրապի-
զոնցի վարդապետը՝ մեր եկեղեցու երեւելի դէմքերից մէկը: Մայր Աթոռ
Սբ. Էջմիածնի միաբան վարդապետի անունը քիչ բան կարող է ասել ներ-
կայ ընթերցողին, թեպէտ Յովհաննէս եպիսկոպոսը իր ժամանակի բա-
ւական ճանաչուած եւ հեղինակութիւն վայելող եկեղեցական գործիչնե-
րից էր: Ժամանակակիցները նրան բնութագրում են «ծոցածին զաւակ
Սրբոյ Աթոռոյս՝ Յովան[ն]էս խոհեմամիտ վարդապետ»², «ծայրագոյն
նուիրակ սրբոյ Աթոռոյդ Էջմիածնի, խոհեմազարդ եւ համեղաբան Յոհան-
նէս վարդապետ»³, «սիրազուն»⁴ Յոհաննէս նուիրակ»⁵ անուանումներով:
Էջմիածնի նուիրակին հիմնականում ճանաչում եւ հռչակ է բերել նրանից
մեզ ականգուած միակ գրուածքը՝ «Թուղթը» (եթէ հաշուի առնելու չլինենք
նոյնի մի կարճառօտ տարբերակը), որը բաւական լայն տարածում է ունե-
ցել ուշ միջնադարեան Հայաստանում եւ տարաշխարհիկ միջավայրում:
Բաւական է ասել, որ այդ նամակը ԺԹ. եւ Ի. դարերի ընթացքում ունեցել է
մեզ յայտնի թուով երեք բնագրային ամբողջական, մէկ հատուածական
եւ մէկ թարգմանական հրատարակութիւն⁶: Ընդ որում, այդ հրատարա-

^{1*} Ստացուել է՝ 24.08.2023, գրախօսուել է՝ 29.08.2023: Էլ. հասցէ՝ asa-saryan@yandex.com:

² ՄՄ, Զեռ. թիւ 2912, ԺԹ., 40 ա, «Թուղթ առ Յովհան[ն]էս վարդապետն՝ նուիրակն
Հնդաստանու»:

³ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. հմր. 2, վաւ. 14:

⁴ Բառը համապատասխան բառարաններում նկարագրուած չէ: Հաւանաբար «սիրա-
սուն» բառի մի տարբերակն է:

⁵ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. հմր. 2, վաւ. 14:

⁶ «[Յովհաննէս վարդապետի արկածները]» (տե՛ս «Միջնադարեան հայկական ուղե-
գրութիւններ երկու գրքով. ԺԵ.–ԺԸ. դարերի ուղեգրութիւններ, գիրք Բ.», թարգմանութիւնը,
առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Ա. Մաղոյեանի, Երեւան, 2005, էջ 216–216–222):

կուլթիւններն, ինչպէս ցոյց է տալիս պարզ համեմատութիւնը, արուած են նոյն գրուածքի ձեռագրային տարբեր ընդօրինակութիւններից: Սոյն նամակը հետագայ շարադրանքում մենք կանուանենք ուղեգրութիւն, քանի որ այն իր բովանդակային եւ ձեւային յատկանիշներով առաւելաբար տեղաւորուում է հայկական միջնադարեան ուղեգրութեան գրական տեսակի սահմանների մէջ: Յայտնի է, որ «ուղեգրութիւն» եզրոյթը ստեղծուել է նոր ժամանակներում, իսկ այդ տեսակին պատկանող գործերը մեզ հասել են ամենատարբեր անուանումներով, ինչպէս պատմութիւն, յիշատակարան, թուղթ եւ այլն: Քննութեան առարկայ գրուածքին՝ իբրեւ հայ միջնադարեան ուղեգրութեան դասական մի նմուշի, մենք ակնարկային կերպով անդրադարձել ենք՝ այն դիտարկելով ԺԸ. դարի ուղեգրութիւնների շարքում⁷:

Հիմք ընդունելով Յովհաննէս Տրապիզոնցու Ուղեգրութիւնը եւ դրա կարճ վերաշարադրանքը պարունակող նամակը, ինչպէս նաեւ համադրելով զանազան գրաւոր աղբիւրներում առկայ փաստերը, այստեղ կփորձենք, հնարաւորինս վերականգնել հեղինակի կենսագրութեանն առնչուող ինչ-ինչ գրուածքներ:

Նամակը երկու անգամ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանի՝ ըստ ամենայնի երկու տարբեր ձեռագրերից հրատարակել է «Բազմավէպը»՝ 1857-ին («Ազգային ճանապարհորդ մը. Տէրմանուկեան Յովհաննէս եպիսկոպոս»⁸) եւ 1883-ին («Արկածք Յովհաննու վարդապետի»⁹): «Բազմավէպում» ընդունուած սովորոյթին համապատասխան՝ հրատարակիչները չեն նշում ձեռագրերի համարները¹⁰: Ընդամէնը բաւարարուում են՝ տեղեկացնելով, որ ձեռագրերը Վենետիկի միաբանութեան վանքի սեփականութիւնն են: 1857 թուականի հրատարակութեան ներածական խօսքում կարդում ենք. «Հնդկաստանէն էջմիածին դարձած ատենին (Յովհաննէս եպիսկոպոսը.— Ա. Ս.)՝ հոն իր թուղթը գտնելով կ'առնու դարձեալ ու քովը կը պահէ: Հիմա այս թուղթը մեր մատենադարանը

⁷ Ա. ՍԱՐԵԱՆ, ԺԷ. դարի հայկական ուղեգրութիւնները, Երեւան, 2000, էջ 133–134:

⁸ «Աստուածընտիր եւ սրբազան Տեառն Յակոբայ վեհապետի սուրբ վարչապարագի երկրպագութիւն մատուցանեմ հրակէզ սիրով» (տե՛ս «Բազմավէպ», 1857, փետրուար, էջ 42–46):

⁹ «Աստուածընտիր եւ սրբազանափալ Տեառնդ Յակոբայ վեհապետի՝ սուրբ վարչապարագի երկրպագութիւն մատուցանեմ հրակէզ սիրով» (տե՛ս «Բազմավէպ», 1883, հոկտ., նոյն, դեկտ., էջ 341–345):

¹⁰ Վենետիկի հրատարակուած ձեռագրացուցանքներում մեզ չհաջողուեց գտնել Յովհաննէս Տրապիզոնցու ուղեգրութիւնը պարունակող ձեռագրերի նկարագրութիւնը:

կգտնուի, ուսկից որ առած անփոփոխ կը հրատարակենք»¹¹: Ասուածից հետեւում է, որ ուղեգրութեան՝ 1857-ին հրապարակուած օրինակը Յովհաննէս Տրապիզոնցու իսկագիրն է: Սա, իհարկէ, վիճարկելի տեսակէտ է, քանի որ տուեալ հրատարակութեան համար հիմք դարձած ձեռագիրը ունի բաւական պակասող մասեր, որոնք առկայ են այլ ձեռագրերում: 1883-ին «Բազմավէպը» հրատարակում է Յովհաննէս վարդապետի նոյն նամակի մի ուրիշ ընդօրինակութիւնը. «Զնամականիս եւ յիշատակարանս՝ առատահոս աղբերս դիտելով, եւ դեռ սակաւ յոյժ ռոզգեալս՝ պատմական անդաստանի ազգիս մերոյ, ոչ փոյթ առնեմք երբեք երբեք զանտիպս եւ զպիտանիս ի նոցանէ, ըստ բերելոյ պատեհ պարագայից, որպէս մինչեւ ցայսօր արարաք, ի խուզարկութիւնս ձեռագիր մատենից Վանացս, ընծայել ի Բազմավիպիս՝ յօգուտ ուսումնասիրաց...»¹²: Ի տարբերութիւն նախորդի, ներկայ ձեռագրի հրատարակիչը չի նշում ձեռագրի իսկագիր լինելու մասին՝ անուղղակիօրէն յաւելելով, որ ձեռագրի «ուղղագոյն» տարբերակը պէտք է որ պահպանուած լինի Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի դիւանում. «Գտաք զսա ի նոտրգիր օրինակի՝ լի վրիպանօք, զորս դուն ուրեք ուղղեմք ըստ բանիցն եւ իմացուածոց. այլ զուղղագոյնն դիւրին իցէ գտանել անշուշտ ի դիւանս Էջմիածնի...»¹³:

Յաջորդ դարասկզբին Կոստանդնուպոլսում կատարուել է նոյն գրուածքի հրատարակութիւն մէկ այլ բնագրից՝ «Հնդկաստանի նուիրակի մը արկածները»¹⁴ վերտառութեամբ: Հրապարակման համար առիթ է դարձել Յովհաննէս վարդապետի նամակի «հակիրճ մէկ ամփոփումը», որ հրատարակել է Հայկ Նիկողոսեանը Կ. Պոլսում լոյս տեսնող օրաթերթի՝ «Բիւզանդիոնի» էջերում, նոյն թուականի հոկտեմբերի 23-ի համարում՝ «Վարդապետի մը ոգիսականը (1763-ին գրուած նամակէ մը)» խորագրով¹⁵: Յօդուածագիրը նախ կարեւորում է այն հանգամանքը, որ այս կամ այն ձեռագրի հնութիւնից աւելի էական նշանակութիւն կարող է ունենալ տուեալ ձեռագրի՝ հանրութեանը տուած նորութիւնը. «Թող ձեռագիրը շատ հին թուական չկրէ, սակայն նորութիւն մ՝ ընծայէ, իր պարունակութեամբն երեւան բերէ նոր խնդիր մը որ ծածկուած մնացած էր»:

¹¹ «Բազմավէպ», 1857, փետրուար, էջ 42:

¹² «Բազմավէպ», 1883, հոկտ., նոյ., դեկտ., էջ 341:

¹³ Անդ:

¹⁴ «Ծաղիկ» (գրական, գիտական եւ գեղարուեստական կիսամսեայ հանդէս), 1904, 10 նոյեմբեր, Ժէ. տարի (570) - թիւ 5, էջ 216–223:

¹⁵ «Բիւզանդիոն» 1904, 23 հոկտեմբեր, 8-րդ տարի, թիւ 2466:

Ապա նշում է, թէ որտեղ է տեսել ձեռագիրը. «Ձեռ գիտեր ինչպէս սոյն նամակն եկած ինկած է Պօլսոյ Զարդարեան գրատունը, ուր աչքիս զարկաւ այս գրուածքը ու հետաքրքրուելով կարդացի, եւ պարունակութեանը վերահասու ըլլալով արժան համարեցի վրան մէկ երկու խօսք ըսել»: Յօդուածն իրենից ներկայացնում է Յովհաննէս վարդապետի ուղեգրութեան սոսկ նկարագրական վերլուծութիւնը, սակայն մէջբերուող հատուածներէն պարզուում է, որ գործ ունենք գրուածքի մէկ ուրիշ ընդօրինակութեան հետ: Ասուածի վկայութիւններից է Յովհաննէս վարդապետի նամակի սկզբնամասից յիշեալ յօդուածում մէջբերուող կտորը, որը բացակայում է «Բազմավէպի» եւ «Ծաղիկի» հրատարակութիւնների համար հիմք դրած ձեռագրերում, ինչպէս նաեւ Երեւանի մատենադարանի ընդօրինակութեան մէջ, որի մասին կիսօսենք ներքեւում: Ահա այդ հատուածը. «Ի Յովհաննէս վարդապետէ Պոնտացոյ Սուրբ Էջմիածնի նուիրակէ համառօտ պատմութիւն անձից իւրոյ որ ի Բասրայու նաւել է ի Հնդկաստան»:

Սա, փաստօրէն, մի վկայութիւն է չորրորդ ձեռագրի գոյութեան մասին, որ գտնուել է Կ. Պօլսի Զարդարեան գրատանը¹⁶: Ինչ վերաբերում է «Ծաղիկի» հրատարակութեան համար հիմք հանդիսացած ձեռագրին, հրատարակիչը չի նշում դրա գտնուելու տեղը՝ բաւարարուելով այսքանով. «Մեր քով գտնուող ամբողջական օրինակէ մը կ'արտագրենք հոս այդ նամակը, որ շատ մը շահեկան տեղեկութիւններ կը պարունակէ»¹⁷: Աւելորդ չենք համարում յաւելել, որ ո՛չ «Բիւզանդիոնի», ո՛չ «Ծաղիկի» հրատարակիչներին ծանօթ չեն «Բազմավէպի» երկու հրապարակումները:

Գրուածքի մէկ այլ ընդօրինակութիւնը (գրիչ՝ Եփրեմ աբեղայ) պահուել է Երեւանի Մ. Մաշտոցի անուան մատենադարանի թիւ 618 ձեռագրում¹⁸, որ զետեղուած է մի Ժողովածուի վերջին էջերում (82ա–7ա): Ժողովածուի 8ա–80բ էջերը գրչագրել է Եփրեմ վարդապետը, որը նկա-

¹⁶ Պօլսի «Զարդարեան» գրավաճառանոցը 1901 թուականին հիմնել են պոլսահայ նշանաւոր թղթավաճառ եւ տպարանատէր Գէորգ Զարդարեանի (1834–1888)՝ Վահան (1872–1945) եւ Պիմեն (1881–)՝ որդիները: Եղբայրները ծաւալել են նաեւ գրահրատարակչական լայն գործունէութիւն: Գրատանը ժամանակի ընթացքում հաւաքուել եւ պահուել են բազմաթիւ վաւերագրեր, ձեռագրեր, հրամանագրեր, փաստաթղթեր եւ արխիւային այլ կարեւոր նիւթեր: 1923-ին Վահան Զարդարեանը, բաժանուելով եղբորից, մեկնել է Եգիպտոս եւ Կահիրէում բացել է մի նոր «Զարդարեան» գրատուն (տե՛ս Գ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, Կենսագրական բառարան, հատ. Ա., Երեւան, 1973, էջ 320–321):

¹⁷ «Ծաղիկ», 1904, 10 նոյեմբեր, Ժէ. տարի (570)- թիւ 5, էջ 216:

¹⁸ Ձեռագրի նկարագրութիւնը տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատ. Գ., կազմեց՝ Օ. ՆՊԱՆԵԱՆ, Երեւան, 2007:

րագրողների երկբայական կարծիքով նոյնական է Եփրեմ Բեհալյի հետ: Վարկածի համար, հաւանական է, հիմք է ծառայել անունների նոյնութիւնը եւ թերեւս ձեռագրերի որոշ նմանութիւնը: Ենթադրութիւնը, սակայն, չի կարելի հիմնաւոր համարել թէկուզ ժողովածուում տեղ գտած նիւթերի պարզ հերթականութեան փաստը հաշուի առնելու պարագայում. քիչ հաւանական է, որ Եփրեմ վարդապետը սկսեր գրագրել գրքի հիմնական մասը, ապա ժողովածուի վերջում գետեղուած Յովհաննէս Տրապիզոնցու նամակն ընդօրինակելիս անուաներ իրեն Բեհալյ: Միւս կողմից՝ որպէս ժողովածուի գրչութեան ժամանակ ձեռագրացուցակում նշուող 1763 թուականը չի համապատասխանում իրականութեանը, քանի որ դա Յովհաննէս վարդապետի նամակի՝ ուղեգրութեան յիշատակարանում արտայայտուած տարեթիւն է եւ վերաբերում է նամակի գրութեան ժամանակին, իսկ նամակը հետագայում ընդօրինակող Եփրեմ Բեհալյան գրագրման տարեթիւ առհասարակ չի նշում: Նոյնպէս եւ՝ Եփրեմ վարդապետը: Կարող ենք պնդել, որ ժողովածուն պատկանում է աւելի ուշ շրջանի: Նոյնը վերաբերում է նաեւ ժողովածուի ընդօրինակման տեղին: Սեյդաբազը ոչ թէ ժողովածուի գրագրման տեղն է, ինչպէս կարծում են ՄՄ ձեռագիր ժողովածուն նկարագրողները, այլ գրութեան վայրը Յովհաննէս վարդապետի ինքնագիր նամակի բնօրինակի, որն ընդամէնը ընդօրինակել է Եփրեմ Բեհալյան: Ասուածից հետեւում է, որ Երեւանի Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի թիւ 618 ձեռագիր ժողովածուի գրութեան իրական տեղն ու ժամանակը մեզ անյայտ է:

Նշուած ուղեգրական նամակից զատ, ինչպէս վերելում նշեցինք, «Բազմավէպում» հրապարակուել է նաեւ Յովհաննէս վարդապետի՝ նոյն դէպքերի կարճ վերաշարադրանքը պարունակող մէկ այլ նամակ՝ գրուած 1770-ի յունուարի 19-ին Կ. Պոլսում՝ առաքուած աստուածաբանութեան վարդապետ, Տրապիզոնի Ղազար Անմարմին (այսպ.) եպիսկոպոսին՝ «Թուղթ ազգային ճանապարհորդի մը»¹⁹ խորագրով: Ինչպէս «Ազգային յիշատակը նոր ժամանակաց» վերտառութեամբ նախաբանում գրում է հրատարակիչը, Յովհաննէս վարդապետի այս իսկագիր նամակը «Փարիզի Ազգային Դիւանի» թուրքերէն ձեռագրերի հաւաքածուից գտել, նրանից օրինակել եւ «Բազմավէպին» է ուղարկել «ազգասէր եւ ուսում-

¹⁹ «Բազմավէպ», 1884, ապրիլ. մայիս. յունիս, էջ 116–117: Նոյնի աշխարհաբար թարգմանութիւնը տես «Միջնադարեան հայկական ուղեգրութիւններ երկու գրքով. ԺԵ.–ԺԸ. դարերի ուղեգրութիւններ, գիրք Բ.», էջ 222–224:

նատենչ անձն մի, Պ. Յ. Տ.»²⁰ Ղազար եպիսկոպոսը, որ նախկինում Ռումելիայի նուիրակն էր, այդ ժամանակ, հնարաւոր է, գտնուելիս է եղել Վենետիկում կամ Անքոնիայում: Ահա ինչու Յովհաննէսն իր նամակում Ղազար վարդապետի հասցէն ստոյգ չի նշում. «Աստուծով հասցէ գիրս ի ձեռն Տեառն Ղազարու Արհիպատում եպիսկոպոսի եւ աստուածաբանութեան վարդապետին՝ առ ի բարին, ի Վենետիկ եւ կամ յԱնքոնիա»²¹: Ղազար Անմարմին եպիսկոպոսը Յովհաննէսի նամակն ստացել է Անքոնիայում, քանի որ այդտեղ է ապրել եւ գործել 1766 թուականի յունիսի 7-ից մինչեւ իր մահը՝ 1783-ի փետրուարի 18-ը²²: Ներկայ գրուածքը գրական-գեղարուեստական առումով նոր բան գրեթէ չի աւելացնում Յովհաննէս վարդապետի՝ ուղիղ եօթ տարի առաջ գրած «Թղթին» եւ առաւել կարեւորութիւն է ստանում հեղինակի մասին կենսագրական որոշ փաստեր ճշտելու տեսանկիւնից: Յօդուածի շարունակութեան մէջ այն կանուանենք երկրորդ նամակ:

Զնայած Յովհաննէս Տրապիզոնցու ուղեգրութեան՝ բաւականաչափ յայտնի եւ տարածուած լինելու հանգամանքին, վարդապետի անձը հայ բանասիրութեան ու եկեղեցու պատմութեան մէջ պատշաճ ուշադրութեան չի արժանացել: Նրա կեանքի տարեգրութիւնը մեզ շատ կողմերով անյայտ է ներկայանում: Հեղինակի հոգեւոր գործունէութեան մանրամասների մասին հետազօտողը շատ քիչ բան կարող է գտնել: Յովհաննէս վարդապետի անունը բացակայում է կենսագրական բառարաններում եւ համապատասխան հանրագիտարաններում: Նոյնիսկ այնպիսի կոթողային աշխատութեան մէջ, ինչպիսին Հր. Աճառեանի «Անձնանունների բառարանն» է, Յովհաննէսի անունը չիշուած չէ: Անյայտ են նրա ծննդեան եւ մահուան թուականները: Ծնուած պէտք է լինի ԺՀ. դարի առաջին քառորդին, ենթադրաբար Կ. Պոլսում: Այդ վարկածի օգտին են վկայում վերը յիշուած երկրորդ նամակի հետեւեալ տողերը. «Եւ տեղս ի մեծն Պօլիս, ի յազնուաբարոյ իշխանաց զարմէ՝ բարեպաշտից հարազատաց եւ ի վաղեմի բարեկամաց, զքաղցրաբարոյ օրհնեալ Փիլիպպոս աղան գտեալ աստ, մեծ ցնծութիւն եւ մխիթարութիւն եղեւ անարժանիս»²³: Ինչպէս նաեւ՝ «Այլ եւ եղբարքն եւ

²⁰ Անդ, էջ 115:

²¹ Անդ:

²² Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 453:

²³ «Բազմավէպ», 1884, ապրիլ. մայիս. յունիս, էջ 117:

մայրս Աստուծով կենդանի են. մեծ եղբայրս Պետրոսն տեղս է տնով. Կիրեղն հարսանիք արաւ, երկու զաւակ ունի. Մարիամն մէկ որդի ունի. սուրբ աջդ համբուրեն»²⁴: Մկրտութեան անունը՝ Սեղբոս²⁵, ազգանունը՝ Տէրմանուկեան կամ Տէր-Մանուկեան: «Ծաղիկի» հրապարակման մէջ ինքն իրեն անվանում է «Յովհաննէս վարդապետ Պոնտացի»²⁶: Նոյնն է եւ «Բիւզանդիոն» պարբերականի էջերում վերլուծութեան ենթարկուած բնագրում: «Յովհաննէս վարդապետն Տրապիզոնցի» անունով մի տեղ յիշուում է «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանում»²⁷: Նոյն կերպ Յովհաննէսին կոչում են «Բազմավէպի» հրատարակիչները²⁸ եւ Մ. Օրմանեանը²⁹: Մի տեղ յիշատակուում է «Յովհաննէս [վարդա]պետն Պօլսեցի»³⁰:

Յովհաննէս վարդապետը վերոնշեալ երկրորդ նամակի սկզբում Տէր Ղազարին յիշեցնում է. «...եւ մանաւանդ ի հեռի եւ ի պանդուխտ երկիր տարագրիլն եւ շրջիլն միմեանց է պատճառ, զի քսան ամ լրացաւ՝ որ բաժանեալք եմք ի միմեանց»³¹: Նամակի գրութիւնից՝ 1770-ից քսան տարի առաջ, այսինքն՝ 1750-ին, երբ վերջին անգամ տեսնուել են միմեանց հետ, Ղազար Անմարմին եպիսկոպոսը, որ կոչուել է նաեւ Պոնտոսեան³², Տրապիզոնի առաջնորդ լինելու պատճառով, այդ ժամանակ դեռեւս նոյն տեղում էր պաշտօնավարում, եւ հաւանական է, որ Յովհաննէս Տրապիզոնցին այդ ժամանակամիջոցում սպասաւորել է Տրապիզոնում՝ Տէր Ղազարի հետ: Չի բացառուում, որ Յովհաննէսի Տրապիզոնցի կամ Պոնտացի մականունները առնչուեն այս հանգամանքի հետ:

²⁴ Անդ:

²⁵ Տէր Ղազարին գրած նամակի վերջում կարդում ենք.

«Ծառայ Տէրութեանդ

Յովհաննէս վարդապետ

Որ նախ Սեղբոս կոչէի» (տե՛ս «Բազմավէպ», 1884, ապրիլ. մայիս. յունիս, էջ 117):

²⁶ «Ծաղիկ», էջ 223:

²⁷ «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը» (տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Գ., հրատ. Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1894, էջ 758): Այսուհետ սոյն գրքի բոլոր յղումները՝ շարադրանքում՝ նշելով միայն էջը:

²⁸ «Բազմավէպ», 1857, փետրուար, էջ 42:

²⁹ Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, Կ. Պօլիս, 1914, մասն Բ., էջ 3174: Օրմանեանը հիմք է ընդունել Պօղոս Կաղզվանցու «Գիրք պատմութեան» գործի յիշատակումը (տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ., հրատ. Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 326):

³⁰ Դիւան հայոց պատմութեան, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հատ. Ա. (1780–1785), աշխատասիրութեամբ՝ Վ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆԻ, Երեւան, 1984, էջ 262:

³¹ «Բազմավէպ», 1884, ապրիլ. մայիս. յունիս, էջ 116:

³² http://shushankordonciyan.blogspot.com/2010/09/blog-post_7730.html.

Իր իսկ վկայութեամբ, որ գտնուում ենք նոյն երկրորդ նամակում, 1755 թուականին Աժտարխանից (Աստրախան) երկու նամակ է գրել եւ ուղարկել այն ժամանակ Կ. Պոլսում գտնուող Տէր Ղազարին, երբ վերջինս արդեն Ուռումեւլիի (Ռումելիա) նուիրակ չէր: Այնուհետեւ, 1758-ին Յովհաննէսը, ինչպէս ինքն է գրում նոյն նամակում, Աստրախանից վերադառնում է Էջմիածին. «Իսկ մեք ի յԱժտարխանու եկաք ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին, որ էր թիւն Փրկչին 1758»³³: Կարելի է ենթադրել, որ մեր հեղինակն առնուազն 1755–1758 թուականներին եղել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Աստրախանի նուիրակութեան թեմի նուիրակը կամ, որ աւելի հաւանական է, նուիրակի օգնականը³⁴: Նոյն 1758 թուականին Յակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը Յովհաննէսին եպիսկոպոս է ձեռնադրում. «Եւ ի նոյն ամին (1758.– Ա. Ս.) լուսահոգի սրբազան Յակովբ հայրապետն՝ զանարժանս եպիսկոպոս ձեռնադրեաց, եւ առաքեաց ի Հնդկաց երկիրն, սակս նուիրակութեան գործոյն ի մէջ Հայկազեան ազգին մերոյ»³⁵: Շարագրանքից երեւում է, որ Յովհաննէսի՝ եպիսկոպոս օծուելը եւ Հնդկաստանի նուիրակ նշանակուելը տեղի են ունեցել գրեթէ միաժամանակ՝ յաջորդելով մէկը միւսին: Մենք չգիտենք, թէ ստույգ երբ է Յովհաննէս վարդապետը նուիրակութեան գործերով դուրս եկել Էջմիածնից, բայց 1762-ի յունուարին արդեն ընթացքի մէջ էր նրա յայտնի ուղեւորութիւնը դէպի Հնդկաց աշխարհ³⁶: Էջմիածնից դուրս գալը բնականաբար յաջորդել է միւռնօրհնութեանը, որ կատարուել է Յակոբ Շամախեցի կաթողիկոսի ձեռամբ 1758–1761 թուա-

³³ «Բազմավէպ», 1884, ապրիլ. մայիս. յունիս, էջ 116:

³⁴ Աւելի հաւանական է Յովհաննէս Տրապիզոնցուն՝ նուիրակի օգնական սարկաւազի կամ այլ պաշտօնում սպասաւորելու վարկածը, քանզի տեսնում ենք, որ որեւէ հոգեւորականի նուիրակութեան ուղարկելուց առաջ կաթողիկոսը նրան եպիսկոպոս էր ձեռնադրում, իսկ Յովհաննէսը եպիսկոպոս է դարձել աւելի ուշ:

³⁵ Անդ:

³⁶ Առաջին թուականը, որ նշում է ուղեգրութեան մէջ, 1762 թ. յունուարի 20-ն է, երբ Տրապիզոնցին իր ուղեկիցների հետ դուրս է գալիս Իրաքի Բասրա նաւահանգստային քաղաքից, որն այդ ժամանակ գտնուում էր թուրքերի տիրապետութեան տակ: Էջմիածնից Բասրա հասել են թուրքիայի տարածքով, ապա մտել են Իրաք՝ ճանապարհին նուիրակութեան գործերով անպայման մնալով Բաղդատում, որը Հնդկաց երկրի նուիրակութեան թեմի կարեւոր հալաբնակ քաղաքներից էր: Այդ ճանապարհի տեւողութիւնը առանց երկար կանգառների պէտք է որ երկու ամսից աւելի լիներ: Եթէ դրան գումարենք մօտաւորապէս մէկ-երկու ամիս, քանի որ նուիրակութեան գործերի պարտադրանքով պէտք է որ մնային Բաղդատում, ինչպէս նաեւ Բասրայում, ստացւում է, որ Յովհաննէս վարդապետը Մայր Աթոռը թողել է մօտաւորապէս 1761 թուականի ամռան վերջին կամ աշնան սկզբին: Ամենայն հաւանականութեամբ դրանից քիչ առաջ տեղի է ունեցել նկարագրուող մեռնօրհնութիւնը:

կանները միջակայքում³⁷: Մեռոնօրհնութեան արարողութեանը իր մասնակցութեան մասին Յովհաննէս Տրապիզոնցին վկայում ուղեգրութեան վերջում. «...զի Ա[ստուա]ծագործ Ս[ուր]բ մեռօն այս զոր ը[նդ] անարժանիս յանձնե[ա]լ առաքեցիր յերկիրս այս Հնդկաց, մեծի սրբ[ա]զ[ա]նի տ[է]րութեանդ նախկին եւ անդրանիկ շնորհաբաշխութեան Սրբալոյս մեռօն օրհնէնքի պտուղն էր. որ ի ժամ օրհնելոյ եւ կարգ կատարելոյ սրբազնագործ իւղոյն, անարժանս եւս ի նմին ժամուներկայացե[ա]լ ականասես էաք ի Սուրբ Աթոռն ցանկալի ի մէջ մեծահանդէս բազմութեանցն»³⁸:

Յովհաննէս վարդապետի ստորեւ ներկայացուող «Թուղթը»՝ ուղղուած Յակոբ Ե. Շամախեցի կաթողիկոսին (1759–1763), որ վերաբերում է Բասրայից դէպի Դաքա կատարուած ծովային ուղեւորութեան արկածալից դիպուածների նկարագրութեանը, հեղինակը գրել է Հնդկաստանում, Բենգալիա գավառի Սեյդաբադ քաղաքում 1763 թուականի յունուարի 15-ին³⁹: Սակայն մինչ նամակը տեղ կհասնէր, մարտի 21-ին Յակոբ կաթողիկոսը կնքում է իր մահկանացուն: 1763 թուականի ապրիլի 20-ին կաթողիկոս է օծւում Սիմէոն Երեւանցին (1763–1780): Մայիսի 19-ից յետոյ, մի որոշ ժամանակ անց⁴⁰, մինչեւ նոյն թուականի սեպտեմբեր ամիսը Սիմէոն Երեւանցին մի քանի եպիսկոպոսների հետ ապաստանում է Ալաշկերտի Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ վանքում՝ զգուշանալով Պարսից Զանդ

³⁷ Յակոբ Բ. Շամախեցու կատարած միւռոնօրհնութեան մասին տեղեկութիւններ չեն պահպանուել, առայժմ միակ աղբիւրը Յովհաննէս Տրապիզոնցու քննութեան առարկայ նամակն է: Մասնագէտները 1729 թ. Կարապետ Բ. Ունեցու (կթղ. 1726–1729 թթ.) ձեռամբ տեղի ունեցած միւռոնօրհնութեան եւ 1765 թ. Սիմէոն Ա. Երեւանցու (կթղ. 1763–1780 թթ.) ձեռամբ կատարուած միւռոնօրհնութեան միջեւ սրբազան իւղի օրհնութեան որեւէ ուրիշ մեզ հասած յիշատակութիւն չեն նշում (տե՛ս Սրբալոյս միւռոնը հայ մատենագրութեան մէջ (Ե.–ԺԹ. դդ.), աշխատասիրութեամբ Վ. Գ. ԴԵՐԻԿԵԱՆԻ, Ա. Էջմիածին, 2021, էջ 27, 68): Յովհաննէս Տրապիզոնցու ուղեգրութեան շնորհիւ նոր փաստական տուեալ է աւելանում «Սրբալոյս միւռոնի օրհնութեան ժամանակագրութեան» մէջ (անդ, էջ 68–70): Նման մի տեղեկութիւն, այս անգամ արդէն Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի ձեռամբ 1783 թ. յունիսին կատարուած միւռոնօրհնութեան վերաբերեալ, գտնում ենք «Ղուկաս կաթողիկոսի կոնդակներում» (տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Դ., հրատ. Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1899): Միւռոնօրհնութեան մասին այս տուեալը եւս բացակայում է վերոյիշեալ «Սրբալոյս միւռոնի օրհնութեան ժամանակագրութեան» մէջ, որտեղ, որպէս Ժէ. դարում տեղի ունեցած վերջին միւռոնօրհնութիւն, յիշում է Սիմէոն Երեւանցու կողմից 1765 թ. կատարուածը:

³⁸ ՄՄ, ձեռ. համ. 618, էջ 86բ:

³⁹ «Բազմավէպ», 1857, փետրուար, էջ 46:

⁴⁰ «Հետ այսմ Սիմէոն գլխաւոր միաբաններով Պայագիտի կողմը անցաւ 1763ի յուլիսի մէջ» (տե՛ս Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1914, մասն Բ., էջ 302Ե):

Քեարիմ խանի՝ սպասուող յարձակումից: Արդեն սեպտեմբերի 20-ին, երբ վտանգն անցել էր, կաթողիկոսը վերադառնում է էջմիածին: Յովհաննէս եպիսկոպոսի՝ Յակոբ կաթողիկոսին հասցէագրած նամակը նորընտիր կաթողիկոս Սիմէոնը ստանում է հաւանաբար 1763 թ. յուլիս–օգոստոս ամիսների միջոցին, երբ դեռ Բագրեւանդում էր: Ինչպէս գրում է Սիմէոն կաթողիկոսի քարտուղար Յովհաննէս դպիրը⁴¹, «Ընկալաք մինչ ի Իւլքիլիսայն (Սբ. Յովհաննու վանքում.– Ա. Ա.) էաք զթուղթս ի նուիրակէն Հնդկաց Յովաննէս վարդապետէն՝ զյղեցելոյն Յակոբայ կաթողիկոսին առ որ գրեալ էր զթուղթն, եւ ի Բասրայու, ձեռամբ վանցի ումեմն փայեկի»⁴², որ պատմութիւն զնովաւ անցիցսն, թէ զհարդ ի Բասրայու ի Հնդիկս նաւէր նա դիպեցաւ մեծագունի ալեկոծութեան...» (էջ 14): Ապա «Յիշատակարանի» հեղինակը շարադրում է Յովհաննէսին պատահած նոյն դէպքերի համառօտագրուած պատումը՝ համեմատաբար մանրամասնօրէն ներկայացնելով Սրբալոյս միւռոնի հրաշագործ զօրութեանն առնչուող դրուագը, որ ուղեգրութեան բովանդակային առանցքն է. «Եւ թէ զհարդ միւռոնն սրբալոյս ընկղմի ի ծովն ելով յարկեղ իմիք փակեցելում, ընդ որում լինին գրեանք եւ այլք գոյք Յովհաննէս վարդապետին, եւ յորժամ ի ցամաք ելանեն նոքա, յետ քանեաց աւուրց ի շրջիլն իւրեանց զհետ ուտելի նիւթոց՝ գտանեն ամբողջ կնքով եւ մեծահրաշ սքանչելեօք ելեալ ի ցամաք, սրբալոյս Մեռոնն միայն, իսկ արկղն եւ այլք գոյքն անդէն ի խորս ծովուն մնացեալք» (էջ 14): Պատասխան նամակներն արդեն Սիմէոն կաթողիկոսը սեպտեմբերի 18-ին նոյն վանեցի սուրհանդակի ձեռքով յղում է «Առ Յովաննէս վարդապետն մխիթարութիւն վասն փորձութեանն...» (էջ 15), ինչպէս եւ «զթուղթ օրհնութեան առ երիս ոմանս հայազուն զօրավարս, որք անդէն ի հնդիկս էին» (էջ 14–15):

Նամակի՝ վերելում նշուած համառօտագրութեան եւ մեզ ծանօթ բուն նամակի համեմատական վերլուծութիւնը ընթերցողին բերում է այն համոզման, որ կաթողիկոսի քարտուղարը վերաշարադրել է քննուղ նամակի բովանդակութիւնը: 1763 թուականի յունուարի 15-ին գրուած նամակը փաստօրէն հասցէատիրոջը հասել է գրութիւնից առնուազն վեց ամիս յե-

⁴¹ Հետագայում, սարկաւազ ձեռնագրուելուց յետոյ անուանափոխում է Իսահակ, ապա՝ յիշում է որպէս Իսահակ Գեղամացի կամ Գեղարքունցի արքեպիսկոպոս: Եղել է Մայր Աթոռի առաջին տպարանի

կառավարիչը եւ վերահսկողը (տե՛ս Գ. քահանայ Աղանեանցի ծանօթագրութիւնը՝ Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Գ., էջ 807):

⁴² Փայեկ (պարսկ.) – սուրհանդակ:

տոյ: Յովհաննէս Տրապիզոնցու նամակից երեւում է, որ Բասրա-Բանդար Սուրաթ-Կալկաթա ծովային ուղին ճանապարհորդները անցել են գրեթէ չորս ամսում. 1762 թուականի յունուարի 20-ին դուրս են եկել Բասրայից եւ յունիսի 23-ին հասել են Կալկաթա՝ Սուրաթում մնալով 42 օր: Եթէ սրան գումարում ենք էջմիածին-Բասրա ցամաքային ճանապարհը անցնելու համար պահանջուող մօտաւորապէս երկու ամիսը, ստացւում է նոյն վեց ամիսը, որի ընթացքում սուրհանդակը նամակը Բենգալիայից բերել-հասցրել է Մայր Աթոռ⁴³:

Այլ հարց է, թէ ինչու է Յովհաննէս վարդապետը խնդրոյ առարկա նամակը գրում իր փրկուելուց ամիսներ անց: Նաւաբեկեալները փրկութիւն են գտնում 1762 թուականի օգոստոսի 16-ին, ապա վեց օր նրանց պահում է անգլիացի հազարապետը, որից յետոյ տեղափոխւում են վերջինիս նստավայրը հանդիսացող Պաղրզանջ գիւղաքաղաք, որ երկու օր տեւողութեամբ ճանապարհով էր բաժանուած իրենց գտնուելու վայրից: Ստացւում է, որ Յովհաննէս Տրապիզոնցին Պաղրզանջ է հասել օգոստոսի 24-ին կամ 25-ին: Եւս ութ օր այնտեղ մնալուց յետոյ, սեպտեմբերի 1-ին կամ 2-ին Յովհաննէս վարդապետը հասնում է Դաքա՝ «մեր քրիստոնեայ ազգի մէջ»: Յովհաննէս Տրապիզոնցին չէր կարող իր եւ իր ուղեկիցների գլխով անցած դէպքերի մասին կաթողիկոսին գրել Դաքա հասնելուց չորս եւ կէս ամիս յետոյ միայն, 1763 թուականի յունուարի 15-ին, ինչպէս որ թուագրուած է ուղեգրութեան յիշատակարանային մասում: Դա կղիտուեր որպէս նուիրակի պարտաւորութիւնների ոչ պատշաճ կատարում⁴⁴: Ամենայն հաւանականութեամբ Յովհաննէս Տրապիզոնցու մեզ յայտնի նամակին նախորդել է մէկ այլ նամակ՝ գրուած կարճ հաշուետուութեան կամ զեկոյցի ձեւով, որը հասել է հասցէատիրոջը՝ Յակոբ Շամախեցի կաթողիկոսին, երբ վերջինս դեռ ողջ էր: Սակայն, մինչ Յովհաննէս վարդապետը կաթողիկոսից կատանար պատասխան նամակը, ձեռնամուխ է եղել մի նոր նամակ շարադրելուն արդեն յունուարի 15-ին՝ տեղի տալով հնդկահայ երեւելիների յորդորին՝ գրել արկածալից ճամփորդութեան մանրամասները. «...զի ի տեղս ոմանք բարեպաշտօն իշխանք բ[ա]ղում թախանձանօք

⁴³ Տէս նաեւ 31-րդ ծանօթագրութիւնը:

⁴⁴ «Կաթողիկոսի եւ նուիրակի միջեւ եղած թղթակցութիւնն անպակաս է. նուիրակը իւր ամէն մի քայլի համար պէտք է տեղեկութիւն տա թղթով կաթողիկոսին» (տէս Խ. ԿԱՆԱՅԵԱՆ, էջմիածնի նուիրակութիւնը ԺԸ. դարում (պատմական ակնարկ), «էջմիածին», 1977, փետրուար, էջ 51):

խնդրեցին ի մէնջ զի զամ[ենայն] անցսն մեր գրել եւ տալ իւրեանց, իբր նոր պատմութիւն] եւ լուր, իսկ մեք ոչ առեալ յանձն, այլ այժմ հարկն ստիպե[ա]ց զոր պարտ էր զամ[ենայն] որպիսութիւն] մեր գրով ծանուցանել գերաւիառ Տ[եառ]նդ իմոյ»⁴⁵:

Կալկաթայի հայերի՝ 1764 թուականի փետրուարի 10-ին Սիմէոն Երեւանցուն գրած մի նամակում հեղինակները, շնորհաւորելով նրան կաթողիկոս ընտրուելու կապակցութեամբ, չեն մոռանում գովեստի եւ գնահատանքի խօսքերով բնութագրել Յովհաննէս վարդապետին, ինչը վկայում է, որ կարճ ժամանակամիջոցում նուիրակն արդեն սիրուած եւ յարգուած էր հնդկահայերի շրջանում: Իհարկէ, Յովհաննէս Տրապիզոնցու հանդէպ նման վերաբերմունքը հետեւանք էր նաեւ Սրբալոյս միւռոնի հրաշագործութեան մասին այն պատմութեան, որ անմիջականօրէն առընչուում էր Յովհաննէսի անվան հետ: «Ի ՌՄԺԲ. (1763) թուին եւ յամսեանն ի մարտի ԻԼ. ծայրագոյն նուիրակ սրբոյ Աթոռոյդ էջմիածնի, խոհեմազարդ եւ համեղաբան Յոհաննէս վարդապետն հրամանաւ լուսաւոր հոգի Յակոբ Հայրապետին եկն եւ ժամանեաց ի Կալկաթայ, ընդ ինքեան ունելով զսուրբ մեռոնն որ բաշխեաց առ հասարակ ամենեցունց վարդապետութեամբ զշնորհ եւ զօրհնութիւն»⁴⁶: Վաւերագրից պարզ է դառնում, որ նուիրակը Կալկաթա է հասել 1763 թուականի մարտի 28-ին՝ Բենգալիայի մայրաքաղաքում մնալով առնուազն մինչեւ 1764 թուականի փետրուար ամիսը, երբ գրուել է կալկաթահայերի նամակը: Կալկաթան, ինչպէս կարդում ենք քննուող Ուղեգրութիւնում, Տրապիզոնցու ծովային ուղեգնացութեան վերջին կայանն էր. «...որ կամէաք գնալ ի Բանկալայ յանկոյս ծովուն աշխարհին Հնդկաց ի մեծ նաւահանգիստ քաղաքն Կալկաթա կոչեցեալ, ուր կայր բազմաթիւ ազգիս Հայոց»⁴⁷: Այնտեղից պէտք է ցամաքային կամ գետային ճանապարհներով, նուիրակութեան գործերին հետամուտ, Յովհաննէս վարդապետը մեկներ դէպի միւս կարեւոր բնակավայրերը, որտեղ հաստատուած էին հայկական համայնքներ եւ բնականաբար կային գործող եկեղեցիներ: Սակայն նաւաբեկութիւնը փոխում է սահմանուած ուղին եւ նա ստիպուած էր տեւական ժամանակ

⁴⁵ ՄՄ, ձեռ. համ. 618, էջ 87ա:

⁴⁶ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. հմր. 2, վավ. 14: Նույնը՝ տէս թղթ. հմր. 257, վավ. 6: Վաւերագիրը շրջանառութեան մեջ է դրել Ա. վրդ. Խաչատրեանը (տէս Տ. Ա. ՎՐԴ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, «Նուիրակութիւնը Հայոց եկեղեցում» (Ժ.-ԺԹ. դարեր), Մայր Աթոռ Սուրբ էջմիածին, 2004, էջ 96):

⁴⁷ ՄՄ, ձեռ. համ. 618, էջ 82 բ:

մնալ Դաքայում (1762-ի սեպտեմբերի 1-ից): Յայտնի է, որ նուիրակներն առհասարակ, ի տարբերություն եկեղեցական առաջնորդների, բնակութեան մշտական կայուն տեղեր չունեին, եւ պէտք է որոշակի ժամկետներով գործունէութիւն ծաւալէին նուիրակութեան թեմի տարբեր քաղաքներում, ինչպէս որ Յովհաննէս վարդապետին ենք տեսնում Բասրայում⁴⁸, Սուրաթում, Սեյդաբադում եւ Կալկաթայում:

Ինչպէս երեւում է «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանից», Յովհաննէս վարդապետը, նուիրակութեան գործերն աւարտելով, Հնդկաստանից էջմիածին է վերադառնում 1766 թուականի հոկտեմբերին. «Նուիրակն Հնդկաց Յովհաննէս վարդապետն... եկեալ ի սուրբ Աթոռս հօսա անվնաս» (էջ 568): Կաթողիկոսը որոշում է Յովհաննէսի փոխարէն Հնդկաց նուիրակ կարգել վերջինիս սպասաւոր Յովսէփ վարդապետին: «Արդ որովհետեւ՝ նուիրակն Հնդկաց Յովհաննէս վարդապետն եկեալ ի սուրբ Աթոռս հօսա, վասն որոյ՝ հոգացաւ սրբազան վեհն յղել զսպասաւորն նորին Յովսէփ վարդապետն ի նորոգ նուիրակութիւն երկրին Հնդկաց» (էջ 642): Արդեն 1767 թուականի փետրուարի 11-ին Սիմէոնը նրան ձեռնադրում է եպիսկոպոս, ինչը պարտադիր պայման էր նուիրակ նշանակուելու համար (անդ): Սա ամենայն հաւանականութեամբ նոյն տէր Յովսէփն⁴⁹ է, նաւաբեկութիւնից փրկուած հինգ հայերից մէկը, որի անունը իր ուղեգրութեան մէջ երկու տեղ նշում է Յովհաննէս եպիսկոպոսը: Հնարաւոր է, որ վերջինս էլ իր օգնական սարկաւազ Յովսէփին ձեռնադրել էր վարդապետ⁵⁰:

1767 թուականի օգոստոսին Սիմէոն Երեւանցին Յովհաննէս վարդապետին նշանակում է Ռումելիայի (Ուռումելիի) կամ Դրիմի նուիրակ.

⁴⁸ Բասրան, ինչպէս արտայայտուած է Երեմիա Օշականցու ցուցակում (տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Գ., էջ 801), մտնում էր ոչ թէ Հնդկաց, այլ Բաղդատի «Տէրունի» թեմի մէջ, բայց Մայր Աթոռը երկու թեմերի համար, որպէս կանոն, մէկ նուիրակ էր կարգում: Դա պարզ երեւում է «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանի» այն հատուածում, որ վերաբերում է նուիրակութեան պաշտօնում Յովհաննէս եպիսկոպոսին յաջորդող Յովսէփ վարդապետին. «Եւ ապա կարգեաց ի նուիրակ սրբազան Վեհըն զՅովսէփ վարդապետն ի վերայ ամենայն երկրին Հնդկաց. նաեւ Բաղդատու եւ Բասրայու» (նշ. աշխ., էջ 643):

⁴⁹ Յովսէփ վարդապետը իր մահկանացուն կնքել է 1772-ին: Տե՛ս «Թուղթ ի Հնդիկս, առ իշխանսն տեղւոյն գլխաւորս. Վասն մահուան Սրբոյ Աթոռոյս նուիրակ Յովսէփ վարդապետին, որ ի մէջ նաւին ի գալն յայսկոյս վախճանեալ էր...» (տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 2912, նժբ. 252 աբ):

⁵⁰ «Նուիրակութեան միջոցին եպիսկոպոս նուիրակը իւր սպասաւոր սարկաւագին վարդապետ է ձեռնադրում ժողովրդի բազմութեան առաջ, որպէսզի այսպիսի հանդէսներից զուրկ չմնա ժողովուրդը» (տե՛ս Խ. Կանայեան, էջմիածնի նուիրակութիւնը ժԸ. դարում (պատմական ակնարկ), «էջմիածին», 1977, փետրուար, էջ 51):

«Իսկ եւ յՈւռումէլու երկրին, զՅովհաննէս վարդապետն Տրապզոնցի՝ կարգեաց սրբազան վեհըն նուիրակ, որ յառաջ էր նուիրակ երկրին Հնդկաց» (էջ 758): Մինչեւ առնուազն 1770 թուականը Յովհաննէսը եղել է Ռումելիայի նուիրակը, քանի որ վերելում նշուած իր երկրորդ նամակը գրելու ժամանակ (1770 թ., Կ. Պօլիս) այդ պաշտօնն էր զբաղեցնում: Հետագայ շարադրանքում կտեսնենք, որ Ուռումելիի նուիրակութեան պաշտօնը վարել է մինչեւ 1773 թուականը: Միւս կենսագրական փաստը, որ կարելի է վերականգնել, այն է, որ Յովհաննէս վարդապետը Մայր Աթոռից Ռումելիայի նուիրակութեան գործերով դուրս է եկել յիշեալ նամակը գրելուց երկու տարի առաջ, այսինքն՝ մօտաւորապէս 1768 թուականի յունուարին. «Եւ այժմ (1770 թ., յունուար 19.– Ա. Ս.) չորս ամ եղել՝ որ եկաք ի սուրբ Աթոռն էջմիածին անվնաս (1766-ին, ինչպէս որ Սիմէոնի յիշատակարանում է արձանագրուած.– Ա. Ս.). Եւ այս երկու ամ է՝ որ ելեալ եմ ի սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի, սակա գործոյ նուիրակութեան Ուռումէլու. բայց սասանմանցն ժամանակիս⁵¹ ոչ կարացաք զգործն մեր կատարել. վասն որոյ եկաք ի մեծն Պօլիս, եւ այժմ ունայն ի գործոյ նստիմք աստ, մինչեւ Տէր յաջողեսցէ զբարի ժամանակ»⁵²: Նոյն մօտահոգութիւնները Յովհաննէս Տրապիզոնցին, բնականաբար, յայտնել էր Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսին, ինչը երեւում է վերջինիս՝ 1769 թուականի նոյեմբերին Յովհաննէս եպիսկոպոսին յղած նամակի հանգամանքների նկարագրութիւնից: Միեւնոյն ժամանակ նամակից պարզ է դառնում, որ Յովհաննէս վարդապետը 1769-ին դեռեւս Կոստանդնուպոլսում էր: Մայր Աթոռից, ինչպէս վերելում նշեցինք, նուիրակելու էր մեկնել 1768 թ. սկզբին: «Թուղթ մի եւս առ Ուռումէլու նուիրակ Յովհաննէս վարդապետն, որ տրտում եւ յուսահատ նստէր ի Պօլիս: Պատուէր՝ առ Զաքարիա⁵³ վարդապետն մնալ յայս ձմռանս, եւ մի

⁵¹ Նկատի է առնում ուռ-թուրքական պատերազմը (1768–1774): 1769-ին Կ. Պօլսի նուիրակ Զաքարիա վարդապետի խնդրանքով Սիմէոն Երեւանցին մխիթարութեան թուղթ է առաքում պոլսահայ հաւատացեալներին. «Խնդրեալ էր նուիրակն մեծին Պօլսոյ Զաքարիա վարդապետն զթուղթս ինչ սրբազան վեհէն, զորս եւ յղեաց. որք են թուղթ մի ի վերայ քաղաքին Պօլսոյ, մխիթարութիւն եւ սփոփութիւն սակա նեղութեանց զոր կրէին: Զի վասն մեծ պատերազմին Ռուսաց՝ սով էր անկեալ ի Պօլիս, եւ ամենեքեան ահաբեկ լեալ՝ կային ի մէջ տրտմութեան» (տե՛ս «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը», մասն երկրորդ (1767–1776), Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ը., հրատ. Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1908, էջ 106):

⁵² «Բազմավէպ», 1884, ապրիլ. մայիս. յունիս, էջ 117:

⁵³ Կ. Պօլսի նուիրակ: Զաքարիա Բ Փոփուլյան Կաղզվանցի (մօտ 1720 – 1799, Կ. Պօլիս), Կ. Պօլսի հայոց պատրիարք 1773–81 եւ 1782–99-ին: Զաքարիա վարդապետին 1767 թ. Կ. Պօլիս նուիրակի պաշտօնով ուղարկել էր Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսը: Եօթ տարի անց արդեն ընտրւում է պատրիարք:

զերկուս ծախս առնել, մինչև եթէ ի գարնանն անդորրութիւն լիցի...»⁵⁴: 1772 թուականի յունիսի դրութեամբ Յովհաննէս Տրապիզոնցին դեռեւս յիշուում է որպէս Ռումելիայի նուիրակ⁵⁵: Ենթադրելի է, որ դրանից շատ չանցած կաթողիկոսական կոնդակով Յովհաննէս վարդապետի նուիրակութեան թեմը փոխուել է վերջինիս՝ Ռումելիայում որպէս Սբ. Էջմիածնի նուիրակ սպասաւորելու հինգ տարին լրանալուց յետոյ, մօտաւորապէս 1773 թուականի ընթացքում: «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանի» երկրորդ մասում արդեն 1774 թուականի փետրուարին որպէս Ռումելիայի նոր նուիրակ է յիշատակուում Պետրոս վարդապետը⁵⁶: Նոյն թուականի մարտ-ապրիլ ամիսներից Յովհաննէս Տրապիզոնցին առաջին անգամ յիշուում է որպէս Գաղատիայի կամ Անկիրիայի (Անկարա) նուիրակ: Այսպէս, Սիմէոն կաթողիկոսը նամակ է յղում Յովհաննէս վարդապետին՝ ի պատասխան վերջինիս՝ 1773 թ. նոյեմբերի 2-ին գրած նամակի. «Զի ըստ հրամանի սրբ. վեհին ի Գաղատիա էր գնացեալ (Յովհաննէս վարդապետը. – Ա. Ս.) ի նուիրակութիւն, եւ զգնալն իւր ծանուցեալ սրբ. վեհին: Եւ ի նուիրակական արդեանցն իւրոց դրամ (45 դ) էր յղեալ առ Զաքարիա վարդապետն ի Պօլիս, եւ գրեալ սրբ. վեհին զյղելն: Եւ սրբ. վեհն զթուղթս զայս իբր զղապզ⁵⁷ գրեալ յղեաց առ նա, զի զդրամն... իւր առ մեզ հասեալ իմասցի, եւ միամտեսցի»⁵⁸: Շարունակութեան մէջ կաթողիկոսը պատուիրում է Յովհաննէսին՝ նախկին, Ռումելիայի նուիրակութեան շրջանից մնացած, Մայր Աթոռին տրուելիք գումարը փոխանցել Զաքարիա վարդապետին: Բացի այդ, այսուհետեւ Յովհաննէս Տրապիզոնցին իր նուիրակութեան արդիւնքում ձեռք բերուած ողջ գումարը պէտք է ուղարկեր Կ. Պօլսի պատրիարքին: Նաեւ ապսպրուում էր Էջմիածնի հոգեւորականների հանդերձանքի համար անհրաժեշտ կտորեղէն ձեռք բերել եւ ուղարկել Կոստանդնուպօլիս՝ այնտեղից հետագայում Մայր Աթոռ տեղափոխելու նպատակով. «Կրկին պատուէր՝ զի քանի մի թօփ վեղարացու եւ փիլոնացու զուֆ⁵⁹ եւ շալեղէն հոգացեալ առ Զաքարիա վարդապետն հասուցէ

⁵⁴ «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը», մասն երկրորդ (1767–1776) (տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ը., հրատ. Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1908, էջ 107):

⁵⁵ Անդ, էջ 216:

⁵⁶ Անդ, էջ 280:

⁵⁷ Դապզ (արաբ.) – ստացական, անդորրագիր:

⁵⁸ «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը», մասն երկրորդ (1767–1776) (տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ը., հրատ. Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1908, էջ 307):

⁵⁹ Զուֆ (արաբ.) – բուրդ:

ի Պօլիս, որոյ եւ զղաւթարն առ մեզ յղեսցէ, զի անտի բերել տացուք զայն ի սուրբ Աթոռս առ մեզ»⁶⁰:

1775-ին Սիմէոնը յունիսի 10-ին նամակ է գրում Պոլսում գտնուող Գաղատիայի նուիրակ Յովհաննէս վարդապետին՝ վերջինիս կանչելով էջմիածին. «...հարկ՝ զի եկեսցէ ի ս. Աթոռս, որովհետեւ ասէ զգործդ զերծեալ ես ահա, եւ պիտոյ եւս ես մեզ հարկաւորապէս»⁶¹: Նոյն ամսի 23-ին գրուած նամակում կրկնում է վեհի պահանջը Մայր Աթոռ վերադառնալու մասին եւ աւելացում. «Ձի թէ գործ ինչ խնդրեսցես ասէ, աստէն յղելոց եմ»⁶²: Սակայն յետոյ, արդեն 1775 թուականի օգոստոսին կաթողիկոսը փոխում է իր մտադրութիւնը. «Ձի թէպէտ ի յունիսի Ժ. եւ ի ԻԳ. գրեաց (Սիմէոնը.՝ Ա. Ս.) նմա (Յովհաննէս վարդապետին.՝ Ա. Ս.) գալ ի ս. Աթոռս, բայց յետոյ զայլ իմն մտածելով, այժմ կրկին նուիրակ արար զնա ի վերայ Ուռումելու եւ գրեաց նմա, զի զհաշիւն իւրոյ նուիրակութեան պատրիարքին տացէ, եւ զթիւ Ուռումելու կոնդակին փոխեսցէ, եւ յՈւռումելին նուիրակ երթիցէ: Գրեաց եւս՝ եթէ Մեռոնդ պակաս իցէ ասէ, ի պատրիարքէն առ: Եւ թէ գիր ինչ պիտոյասցի ընդ քեզ տանելոյ, խնդրեա՛ ասէ ի մէնջ, զի յոգացեալ յղեսցուք»⁶³: «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանի» երկրորդ մասում 1776 թուականին վերաբերող գրառումների մէջ երկու անգամ անդրադարձ է կատարում «Ուռումելու նուիրակ Յովհաննէս վարդապետին» յղուած նամակներին (հոկտեմբերի 11 եւ դեկտեմբերի 4): Առաջին նամակի բովանդակութիւնից յայտնի է դառնում, որ Յովհաննէսն այդ ժամանակ գտնուելիս է եղել Ռումելիայի նուիրակութեան հայաբնակ վայրերից մէկում՝ Քիլում⁶⁴:

Որպէս Ռումելիայի նուիրակ Յովհաննէս վարդապետը յիշում է Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանի երրորդ մասի՝ 1777 թուականի մարտի 29-ին⁶⁵, 31-ին⁶⁶, սեպտեմբերի 14-ին⁶⁷ եւ հոկտեմբերի 12-ին⁶⁸, ինչպէս

⁶⁰ «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը», մասն երկրորդ (1767–1776) (տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ը., հրատ. Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1908, էջ 307):

⁶¹ Անդ, էջ 439:

⁶² Անդ, էջ 453:

⁶³ Անդ, էջ 465–466:

⁶⁴ Անդ, էջ 512:

⁶⁵ «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը», մասն III – վերջին (1777–1779) (տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք ԺԱ., հրատ. Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1913, էջ 71–72):

⁶⁶ Անդ, էջ 85:

⁶⁷ Անդ, էջ 171:

⁶⁸ Անդ, էջ 174:

նաեւ 1778 թուականի ապրիլի 12-ին⁶⁹ եւ յունիսի 20-ին⁷⁰ վերաբերող հատուածներում: 1779 թուականի ապրիլ-մայիս ամիսներին կաթողիկոսը նամակ է յղում Յովհաննէս վարդապետին, որից պարզւում է, որ վերջինս այլեւս Ռումելիայի նուիրակը չէ, եւ Սիմէոն Երեւանցին նամակով յորդորում է Յովհաննէս Տրապիզոնցուն վերադառնալ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին. «Թուղթ առ Ուռումէլու գործաւարտ նուիրակ Յովհաննէս վարդապետն, յիշեցուցանելով նմա զպայմանն որ պայմանեաց գալ ի գարնանս. ահա ասէ Զատիկն անցեալ՝ Համբարձումն եւ գարունն եւս անցանեն: Եթէ ի ճանապարհի ես, բարւոք է, իսկ թէ տակաւին չես ելեալ, ե՛լ եւ ե՛կ, զի այս է ժամանակ գալուն: Եւ թէ տակաւին եւս մնալոյ ես, եւ չես գալոյ, ապա՝ գրեա՛ զմիտսդ պարզապէս՝ զի գիտասցուք: Մի՛ կարծիցես թէ՛ զկարծիս ինչ զքէն ունիմք, միամիտ եմք. հետանալուդ պատճառ չգիտեմք: Եւ յոյժ հարկ ի գալ՝ յորդորմամբ»⁷¹: Ամեն ինչից հետեւում է, որ Յովհաննէս վարդապետը չի համաձայնել վերադառնալ Էջմիածին եւ, կաթողիկոսից համապատասխան համաձայնութիւն ստանալով, հաւանաբար շարունակել է նուիրակական առաքելութիւնը արդեն որպէս Գաղատիայի (Անկիր-րիայի) նուիրակ:

Սիմէոն Երեւանցուն յաջորդած Ղուկաս Կարնեցու (1780–1799) կաթողիկոսութեան առաջին տարիներին Յովհաննէս վարդապետ Տրապիզոնցին յիշում է իբրեւ Գաղատիայի նուիրակ⁷²: Գաղատիայի կամ Անկիրիայի նուիրակ կարգուել է հաւանաբար 1779-ին, Սիմէոն կաթողիկոսի հրամանով, քանի որ այդ ժամանակ արդեն աւարտել էր Ռումելիայի նուիրակութեան գործերը: Յովհաննէս Տրապիզոնցու մասին առաջին յիշատակութիւնը, որ հանդիպում ենք Ղուկաս Կարնեցու դիւանում, վերաբերում է 1780 թուականի օգոստոսի 4-ով թուագրուած նամակին՝ ուղարկուած Կ. Պօլսի նուիրակ Մինաս վարդապետին եւ Մահսարատար Պետրոս վարդապետին: Այստեղ Յովհաննէսի անունը չի նշում, բայց, ինչպէս երեւում է հետագայ շարադրանքից, «Գաղատիոյ նուիրակ»-ն ինքն է: Իր նախորդի հետեւութեամբ Ղուկաս կաթողիկոսը նոյնպէս Յովհաննէս վարդապետին ժամանակ առ ժամանակ ետ էր կանչում Մայր

⁶⁹ Անդ, էջ 247:

⁷⁰ Անդ, էջ 317:

⁷¹ Անդ, էջ 393:

⁷² «Ղուկաս կաթողիկոսի կոնդակներ» (տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Դ., հրատ. Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1899):

Աթոռ. «Վասն Գաղատիոյ նուիրակին եւս ահա գրեցաք պատրիարքին, եւ Մահտեսի Յարութիւն Ամիրային, միամիտ առնել եւ ի սուրբ Աթոռս յղել, եւ իւրեան գրեցաք միամտութեամբ գալ ի սուրբ Աթոռս: Դուք եւս յորդորելով եւ միամիտ առնելով, յօժարեցուսջիք դառնալ աստ»⁷³: Հակառակ պարագայում, այսինքն՝ Յովհաննէս վարդապետի չվերադառնալու դէպքում, պատուիրում է նրանից վերցնել Մայր Աթոռին պատկանող գումարը. «Իսկ եթէ ոչ եկեսցէ, ահա գրեցաք դարձեալ պատրիարքին եւ մահտեսի Յարութիւն Ամիրային զի ընդ ձեզ եւ միասին տեսցեն զհաշիւն, եւ առնուցուն զարդիւնսն սրբոյ Աթոռոյս որ ինչ մնացեալ է առ ինքն. եւ ձեզ յանձնեսցեն թէ դրամ, թէ յիշատակի որոց զգաւթարն ինքն յղեալ է աստ եւ գոյ առ մեզ եւ թէ այլ ինչ»⁷⁴: Դուկաս Կարնեցու Կոնդակներում պահպանուած նոյն թուականի մի նամակի բովանդակութեան վերաշարադրանքից երեւում է, որ Յովհաննէս Տրապիզոնցին ներկայացրել է, ներկայ եզրոյթով ասած, դրամական ինչ-որ հաշուետուութիւն. «Առ Յովհաննէս վարդապետ նուիրակն Գաղատիոյ ի միամտութիւն: Վասն հաշուարարութեան իւրոյ»⁷⁵: Հետաքրքիր է, որ 1780-ի սեպտեմբերին Դուկաս Կարնեցին «ի վերայ Գաղատիոյ եւ շրջակայից նորին» կոնդակ է հրապարակում եւ Յովհաննէս Վարդապետին նորից հաստատում է Գաղատիայի նվուիրակ. «Յորում եւ կրկին հաստատութիւն Յովհաննէս վարդապետին ի գործն նուիրակութեան»⁷⁶: Այստեղ խօսքը վերաբերում է ոչ թէ նուիրակ հաստատելուն, այլ ընդամէնը վերահաստատելուն, ինչը երեւում է 1781 թուականի մարտ ամսին գրուած կաթողիկոսի մի նամակի վերաշարադրանքից. «Նաեւ վասն Գաղատիոյ նուիրակ Յովհաննէս վարդապետին խնդրեալ էին սոքա (պոլիացի տիրացու Յովհաննէսը եւ պրուսացի տիրացու Սիմէոնը.՝ Ա. Ս.) ի սրբազան Վեհէն՝ ունիլ ի խնամս եւ զվերահաստատութեան կոնդակ յղել սակս մնացեալ գործոյն»⁷⁷: Իսկ նոյն ամսին գրուած մի նամակով կաթողիկոսը Գաղատիայի առաջնորդ Ստեփաննոս վարդապետին յանձնարարականներ է տալիս՝ կապուած Յովհաննէս վարդապետի գործունէութեան հետ. «Իսկ յայս թղթոջս եւ յանձնարարութիւն

⁷³ Անդ, էջ 97:

⁷⁴ Անդ, էջ 97–98:

⁷⁵ Անդ, էջ 491: «Հաշուարարութիւն» բառը չենք գտնում գրաբարի բառարաններում, հաւանաբար իմաստով մօտ է հաշուետուութեանը:

⁷⁶ Դիւան հայոց պատմութեան, նոր շարք, գիրք առաջին, Դուկաս Կարնեցի, հատ. Ա. (1780–1785), աշխատասիրութեամբ՝ Վ. Գրիգորեանի, Երեւան, 1984, էջ 111:

⁷⁷ Անդ, էջ 214:

վասն տեղւոյն նուիրակ Յովհաննէս վարդապետին»⁷⁸: Պահպանուել է նոյն սեպտեմբերին թուագրուող Ղուկաս կաթողիկոսի մէկ այլ նամակը՝ ուղղուած հենց Յովհաննէս վարդապետին: Նամակի համառօտագրութիւնից իմանում ենք, որ վեհը Յովհաննէսին հաղորդում է Սիմէոն կաթողիկոսի մահուանը եւ իր՝ կաթողիկոս ընտրուելուն վերաբերող «բազմակնիք թղթի» մասին, որ գրել են Սուրբ Աթոռի միաբանները եւ «երկրացիքս մեր ի մեծն Պօլիս»։ Ապա կաթողիկոսը յորդորում է, որ Յովհաննէս նուիրակը, շրջելով նշանաւոր տեղերում, ընթերցել տայ այդ Կոնդակը եւ իր առաջին օրհնութեան թուղթը։ Յայտնի փաստ է, որ շուրջ երկու տարի Պօլսի Զաքարիա պատրիարքը Ղուկաս Կարնեցու ընտրութիւնը չէր ընդունում՝ համարելով այն ոչ օրինական։ Նորընտիր կաթողիկոսի անունն արտասանելը արգելուած էր Պօլսոյ պատրիարքին ենթակայ եկեղեցիներում⁷⁹։ Այս առումով թերեւս կարելոր էր, որ Գաղատիայի թեմում, որ գտնւում էր Պօլսի պատրիարքի ազդեցութեան ներքոյ, ընդունուէր կաթողիկոսի ընտրութեան փաստը։ Եւ վերջում նորից, ինչպէս որ սպասելի էր, կաթողիկոսը Յովհաննէս վարդապետին պատուիրում է նուիրակութեան անաւարտ մնացած գործերը կատարել եւ ապա Սբ. Էջմիածին վերադառնալ. «Իսկ եւ զայս յատուկ գրեաց, թէ ջանա զմնացորդսն գործոյդ աւարտել եւ ի սուրբ Աթոռս դիմել»⁸⁰:

Շարունակութիւնը՝ յաջորդիւ

⁷⁸ Անդ, էջ 111:

⁷⁹ «Անուն Ղուկասու Կաթողիկոսի ո՛չ իսկ եւ իսկ յիշատակեցաւ յեկեղեցիս Հայոց որ յՕսմանեան Տէրութեան. զի Զաքարիա պատրիարք Կոստանդնուպօլսոյ նախապատիւ համարելով զանձն քան զնա, զչարեալ իմն էր՝ թէ ընդէ՛ր եւ ինքն չհրաւիրեցաւ յայն բարձրագոյն աստիճան. ուստի պատճառելով՝ թէ առանց իւրոյ գիտութեան կամ ազգային հաւանութեան լեալ է ընտրութիւնն Ղուկասու՝ արտաքոյ սովորական կարգի, արգել զհանումն հրովարտակի յՕսմանեան Դրանէ ի հաստատութիւն Կաթողիկոսութեան նորա, եւ չեթող յիշատակել զանուն նորա ի պատարագի զամս իբրեւ երկու» (տէ՛ս Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմէօնէ մինչ ցՅովհաննէս Ը., գրեալ ի ՄՍԵՐԱՅ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԷ ՄՍԵՐԵԱՆՅ ԶՄԻՌՆԱՅԻՈՅ, Մոսկուա, 1876, էջ 7):

⁸⁰ Դիւան հայոց պատմութեան, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հատ. Ա. (1780–1785), աշխատասիրութեամբ՝ Վ. Գրիգորեանի, Երեւան, 1984, էջ 111:

ՄԱՐԻԱ ՍԻՔՍ-ՀՈՀԵՆԲԱԼՔԵՆ

**ԵԶՐԻՆԵՐԻ 72-ՐԴ ՖԻՐՄԱՆԸ.
«ՔՈՂԱՐԿՎԱԾ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»՝
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՍԱՐՏԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ**

Սկիզբը՝ թիվ Դ., Ե., Թ.

ՃԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԵԻԱՆՔՆԵՐԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից մի քանի ամիս առաջ Կենտրոնական տերությունների (Գերմանիա, Օսմանյան կայսրություն ու Ավստրո-Հունգարական կայսրություն) եւ Ռուսաստանի բոլշևիկյան նոր կառավարության միջեւ կնքվեց Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը, որը խախտվեց միայն երկու ամիս անց, երբ երիտթուրքական բանակը հատեց Կովկասի սահմանը՝ հարձակվելով հայկական զորքերի վրա ու գրավելով սահմանամերձ շրջանները: Խաղաղ բնակիչների, այսինքն՝ ինչպես վաղուց հաստատված բնակչության, այնպես էլ փախստականների նկատմամբ շարունակվեցին հալածանքները, իսկ սահմանամերձ գավառները վերածվեցին անմարդաբնակ վայրերի:

Ինչպես նշվեց, որոշ դեպքերում զրուցակիցները հիշում էին իրենց նախնիների՝ հայրենի բնակավայրերը վերադառնալու փորձերի մասին, սակայն [ցեղասպանական] հալածանքների երկրորդ փուլն ստիպեց նրանց կրկին փախուստի դիմել:

Յոթանասունութամյա մի կին¹ այսօր բնակվում է գրեթե լքված սահմանամերձ գյուղում: Նրա ընտանիքն ապրել է սահմանին մոտ գտնվող այս բնակավայրում մինչեւ 1918 թվականի աքսորը: Նրանց գրեթե բոլոր համագյուղացիներն ապաստանել են Հայաստանում, եւ միայն քչերն են մնացել Թուրքիայում: Նա ասում է, որ իրենց փախուստը պայմանավորված է եղել ոչ թե ցեղասպանական հալածանքներով, այլ արտաքսման պատճառով: Նա եւ հարցման գրեթե բոլոր մյուս մասնակիցները հստակորեն զանազանում են հալածանքների տարաբնույթ ռազմավարությունները, ինչպես նաեւ տարանջատում տեղահանությունն ու ցեղասպանական հարձակումները՝ անկախ այն հանգամանքից, թե ովքեր են

¹ Հարցազրույց, 2015 թ. հոկտեմբերի 15:

այդ ամենի իրագործողները՝ զինվորները, հարեւանները, հրոսակախմբերը կամ քրդական վարձու ցեղային ստորաբաժանումները: Զրուցակիցներից ոմանք հիշատակեցին նաեւ, որ իրենց նախնիները հարձակումներից ու արտաքսումներից հետո փորձել են վերաբնակվել իրենց գյուղերում, բայց ստիպված են եղել կրկին փախչել, քանի որ նրանց հետապնդել են երկրորդ անգամ:

Պատերազմական սույն գործողությունների ընթացքում, որոնք այսօր հայտնի են «Բաշ-Ապարանի պատերազմ» անվանումով, երիտթուրքական վարչակարգի զինվորներն ամիսներ շարունակ գրավել են (ներկայիս) Հայաստանի շրջանները: Հայաստանի անկախությունը ձեռք է բերվել 1918 թ. Սարդարապատի ճակատամարտում, երբ հայկական զորքերը, 700 եզդի ռազմիկների աջակցությամբ, կարողացան հետ շարտել երիտթուրքական ուժերին: Հարցման մասնակիցներից ոմանք վկայեցին նաեւ զինագրավման այդ ամիսների ընթացքում կատարված դաժանությունների եւ հատկապես սեռային պատկանելությամբ պայմանավորված բռնությունների մասին:

Էլիզա Ֆոն Յոդեն-Ֆորգեյն ամենայն մանրամասնությամբ դիտարկել է ցեղասպանական բռնությունների երկարաժամկետ հետեւանքները՝ առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնելով նմանօրինակ համայնքների վերարտադրողականության վրա: «Այն փաստը, որ ընտանիքն այդպիսի կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում ցեղասպանական դաժանությունների դրսեւորումներում,— գրում է նա,— կարելի է բացատրել ամենատարբեր ձեւերով: Ընտանիքը սոցիալական այն հաստատություն է, որը կազմակերպում է խմբերի կենսագործունեությունը, հետեւաբար ընտանիքի շահագործումն այն ձեւերից մեկն է, որի միջոցով ոճրագործներն արտահայտում են [իրենց] ցեղասպանական վայրագությունը»²: Թե՛ կանայք, թե՛ տղամարդիկ չպահանջված տեղեկություններ են հաղորդել սեռական բռնության մասին, որը նրանք միշտ արտահայտել են ընդհանուր գծերով՝ այն երբեք չառնչակցելով մասնավոր որեւէ անձին կամ ընտանիքին: Եզդի կանանց նկատմամբ գործադրված սեռական բռնության նպատակը [եզդիական] համայնքի եւ դրա կորիզի բնաջնջումն էր: Համաձայն է. Ռ. Ռեյդ-Քանինգհեմի փաստարկման՝ սեռական բռնությունը

² Sön E. von JOEDEN-FORGEY, The Devil in the Details: “Life Force Atrocities” and the Assault on the Family in Times of Conflict, “Genocide Studies and Prevention: An International Journal”, vol. 5, Iss. 1, 2010, էջ 6, ամբողջական հոդվածը տե՛ս էջ 1—19, <https://doi.org/10.1353/gsp.0.0042>:

«կանանց, ընտանիքների ու համայնքների վրա ունեցած իր կործանարար ազդեցությունների պատճառով հաճախ ցեղասպանական արշավների անկյունաքարն է հանդիսանում՝ պատճառելով մարմնական կամ հոգեմտավոր լուրջ վնասներ, միտումնավոր կերպով ստեղծելով կյանքի այնպիսի պայմաններ, որոնք հաշվարկված են խմբի ֆիզիկական բնաջնջման համար»³։ Բաշ-Ապարանի պատերազմի օրերին բնակավայրերի զինագրավումների ընթացքում [թուրքերը] պարբերաբար առեւանգում էին գյուղերում բնակվող հայ ու եզդի կանանց, որոնց, որպես պատանդների, պահում էին ռազմական ճամբարներում եւ օրեր շարունակ սեռական բռնության ենթարկելուց հետո միայն հետ ուղարկում իրենց գյուղերը։ Թեեւ սույն պատմությունները կապված են որոշակի վայրերի հետ, եւ մարդիկ հաճախ էին նշում գյուղի մերձակայքում գտնվող այն մասնավոր տեղերը, որտեղ կայանել էին զավթիչները, այդուհանդերձ նրանք սովորաբար դադար էին առնում՝ առանց որեւէ այլ լրացուցիչ ակնարկի, թե ինչ է պատահել այդ կանանց։ Եզդիների՝ պատվի ու խայտառակության մասին պատկերացումների համաձայն՝ նրանք արդեն անարգված էին։ Ինչպես Ու. Լյունգյորն է նկատել, «Ցեղասպանության ժամանակ առեւանգումներն ու բռնի ամուսնությունները սովորական բան էին»⁴։ Հիրավի, դա ճշմարտություն էր եւ հայ, եւ եզդի կանանց պարագայում։ Եզդիական համայնքի համար, որի խմբային ներտոհմային (էնդոգամ) ամուսնության խիստ կանոնների⁵ շնորհիվ պահպանվում է վերջինիս ներտոհմային հասարակական-կրոնական կառուցվածքը, սեռական բռնությունը հարված է համայնքի նյարդին։

ՕՏԱՐ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՒ ԶԵԿՈՒՅՑՆԵՐ

Հետպատերազմյան Թուրքիայում թե՛ զինվորները եւ թե՛ գլխավոր ոճրագործները, ինչպիսիք զինվորական հրամանատարներն էին, շրջա-

³ Հմմտ. A. R. REID-CUNNINGHAM, Rape as a Weapon of Genocide, "Genocide Studies and Prevention: An International Journal", vol. 3, Iss. 3, 2008, էջ 280, ամբողջական տարբերակը տե՛ս էջ 279–296, <https://doi.org/10.1353/gsp.2011.0043>։

⁴ Տե՛ս Ս. Մ. Մ. ÜNGÖR, Orphans, Converts, and Prostitutes: Social Consequences of War and Persecution in the Ottoman Empire, 1914–1923, "War in History", vol. 19, № 2, 2012, էջ 187, ամբողջական հոդվածը տե՛ս էջ 173–192, <https://doi.org/10.1177/0968344511430579>։

⁵ Եզդիական համայնքի պատկանելությունը սահմանված է ծագումնաբանությամբ։ Եզդիականության ընդունումը կամ օտար զուգընկերոջ հետ ամուսնությունն անհնար է եւ հանգեցնում է համայնքից արտաքսմանը։

նառում էին [ցեղասպանության վերաբերյալ] պաշտոնապես հրամցված պատմությունը. զոհերը բնութագրվում էին իբրեւ դավաճանների ու խառնակություն առաջացնողների խմբեր: Ճգնաժամների, պատերազմի եւ անկումների ժամանակաշրջանում տրամաբանական հետեւանքն ու միակ հնարավոր ռազմական հակազդեցությունը, ինչպես ենթադրվում էր, կտրուկ միջոցների ձեռնարկումն էր⁶: Տարածաշրջանային քաղաքացիական ծառայողներին պարտադրել են իրագործել ռազմական հրամանները. նրանք, ովքեր փորձել են դիմադրել, սպանվել են⁷:

Տասնամյակներ շարունակ օսմանյան արխիվային փաստաթղթերի հասանելիությունը սահմանափակված էր. միայն վերջին տասնամյակի ընթացքում հնարավոր եղավ նմանատիպ վավերագրերի հիման վրա ձեռնարկել ինչ-որ հետազոտությունների⁸: Հայ եւ ասորի ժողովուրդների ցեղասպանություններին նվիրված ակադեմիական ուսումնասիրությունները երբեմն նաեւ տեղեկություններ են բովանդակում եզդիների ճակատագրի վերաբերյալ: Ինչպես Հ. Կայզերն է ընդգծել, 1908 թ.՝ Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո, Դիարբեքի թաղաքապետը պատվիրել է սպանել այն եզդիներին, որոնք բնակություն էին հաստատել քաղաքից արեւմուտք ընկած տեղանքում⁹ եւ Վիրանշեհիր¹⁰ քաղաքում¹¹: Դիարբեքի Նահանգում անիշխանության (անարխիա) վիճակը շարունակվել է մինչեւ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը: Դ. Գանթը համեմատել է ազգագրական առումով առավել փոքր կրոնական համայնքների՝ ասորիների

⁶ Տէս Ս. Ս. ÜNGÖR, նշ. աշխ., 2011, էջ 63:

⁷ Նույն տեղում, էջ 80:

⁸ Տէս, օրինակ, E. GÖLBAŞI, The Yezidis and the Ottoman State: Modern Power, Military Conscription, and Conversion Policies, 1830–1909, Istanbul: Boğaziçi University, 2008, և A. GÖKÇEN, Notes from the Field: Yezidism: A New Voice and an Evolving Culture in Every Setting, trans. by Caroline Tee, “British Journal of Middle Eastern Studies”, vol. 37, № 3, 2010, էջ 405–427, <https://doi.org/10.1080/13530194.2010.524442>:

⁹ Տէս H. KAISER, The Extermination of Armenians in the Diarbakir Region, in: “Let Them Not Return”, ed. by D. Gaunt, N. Atto & S. O. Barthoma, Istanbul: Bilgi UP, 2014, էջ 14, և D. GAUNT, Sayfo Genocide. The Culmination of an Anatolian Culture of Violence, in: “Let Them Not Return”, ed. by D. Gaunt, N. Atto & S. O. Barthoma, Istanbul: Bilgi UP, 2014, էջ 64:

¹⁰ Հայտնի է նաեւ Վիրանշեհր անունով. գյուղ պատմական Փոքր Հայքում՝ Սեբաստիայի գավառի Սեբաստիա քաղաքի մոտ: Նույնացվում է հին Զապետրա ամրոցի հետ (տես Թ. ՀԱՅՈՐՅԱՆ, Ս. ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆՇԱՆ, Հ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 4-րդ, Երեւան, 1998, էջ 807, ծնթ.՝ թրգմ.):

¹¹ Տէս D. GAUNT, Sayfo Genocide, 2014, էջ 54 և էջ 64:

ու եզդիների դեմ ձեռնարկված նախապատրաստությունների ռազմավարությունները եւ ներկայացրել նրանց՝ քրդական ցեղերի հետ դաշինքներ ձեւավորելու առնչությամբ [թուրքերի շրջանում] առկա մտավախությունը¹²:

Ականատեսների ու երրորդ կողմի անձանց՝ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում ազգերի համադաշնությունը ներկայացնող դիվանագիտական դիտորդների կամ գինվորական բարձրաստիճան սպաների վկայություններում գրեթե երբեք խոսք չի լինում եզդիների ճակատագրի մասին: Հարի Զարլզ Լյուբբերոպացի այն սակավաթիվ դիվանագետներից է, որը հաղորդումների եւ [մասնավոր] հրապարակումների միջոցով նկարագրել է հալածանքների ծավալները: Որպես բրիտանական գաղութատիրության նախարարության պաշտոնյա՝ նա մի քանի անգամ այցելել է Թուրքիա, պատերազմի ընթացքում նրան ծառայության են ուղարկել Լեւանտում¹³ տեղակայված արքայական նավատորմ: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո՝ նախքան Անդրկովկասի (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան) գլխավոր կոմիսար դառնալը, նա կարճ ժամանակով նշանակվել է Ֆամագուստայի¹⁴ կոմիսարի պաշտոնում: Զ. Լյուբբեր լայն գիտելիքներ ուներ տարածաշրջանի մասին եւ քաջատեղյակ էր եզդիների ճակատագրին: Իր «Մոսուլը եւ նրա ազգային փոքրամասնությունները» գրքում նա հիշատակում է Առաջին աշխարհամարտից առաջ եւ դրա ընթացքում եզդիների նկատմամբ կազմակերպված դաժան հալածանքների մասին: Սինջարում ստեղծված իրավիճակի առնչությամբ նա գրում է. «Եզդիների կոտորածներ տեղի են ունել 1892 թ. եւ Մեծ պատերազմի ընթացքում: Այժմ, ներառյալ՝ Անդրկովկասում ապրող եզդիները, չի կարող լինել ավելի քան 50 000 փրկված մի ռասայից, որի

¹² Նույն տեղում, էջ 62:

¹³ Լեւանտ անվանումը ծագել է ֆրանսերեն «Levant» կամ իտալերեն «Levante» բառերից եւ նշանակում է Արեւելք: Միջերկրածովյան տարածաշրջանի արեւելյան հատվածի երկրները (Սիրիա, Լիբանան, Իսրայել, Հորդանան, Եգիպտոս, Թուրքիա (պատմական Մեծ Հայքի հարավարեւմտյան մասը) դեռեւս ուշ միջնադարից հայտնի էին այդ ընդհանուր անունով (Լեւանտին վերաբերող մատենագիտությունը տես J. CHATZIPANAGIOTI-SANGMEISTER, Griechenland, Zypern, Balkan und Levante. Eine kommentierte Bibliographie der Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts, Band 1—2, Eutin: Lumpeter & Lasel, 2006, ծնթ.՝ թրգմ.):

¹⁴ Ֆամագուստան քաղաք է Կիպրոսի արեւելյան ափին՝ ներկայիս Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետության տարածքում: Այստեղ է գտնվում նաեւ Գանչվոր Սուրբ Աստվածածին հայկական եկեղեցին (1346 թ.), որտեղ ժամանակին ապրել ու ստեղծագործել է նաեւ Ներսես Լամբրոնացին (ծնթ.՝ թրգմ.):

ներկայացուցիչների թվաքանակը հարյուր տարի առաջ ավելի քան մեկ քառորդ միլիոն էր»¹⁵։

Իրականում Չ. Լյուքի նկարագրությունը չափազանց սահմանափակ է տվյալ ժամանակահատվածի խիստ բազմատեսակ հանգամանքները բացատրելու համար, հատկապես, երբ եզդիների վիճակը Սինջարում, որը եզդիաբնակ միավորված վերջին տարածաշրջանն էր, միանգամայն տարբեր էր Օսմանյան կայսրության հյուսիսարևելյան նահանգներում բնակվող նրանց հավատակիցների դրությունից։ Սինջարում կային նաև եզդիական ցեղային զինյալ ուժեր, որոնք ոչ միայն պաշտպանում էին Սինջարի բնակիչներին, այլև ապաստարաններ ու կացարաններ էին տրամադրում փախչող քրիստոնյաների խմբերին։ Սեփական կազմակերպություններ ունենալու, ճամփորդական երթուղիներն ու քարավանային արահետները վերահսկելու կամ բրիտանական գաղութատիրական ուժերին դաշնակցելու քաղաքականության հետ մեկտեղ նաև զինված լինելու գործոններով պայմանավորված այս գրեթե ինքնավար կարգավիճակն արտացոլում էր բացառիկ այն դերակատարությունը, որն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ վերապահվել էր եզդիական սուլն առանձնահատուկ համայնքին։ Լյուքի մեկնաբանությունները կարելու է են այնքանով, որ նրա հրապարակումը, ի լրումն քարոզիչների մի քանի զեկուլյցների (հրատարակված տասնամյակներ անց), սակավաթիվ այն օտար սկզբնաղբյուրներից մեկն է, որը վավերագրում է Օսմանյան կայսրությունում իրագործված բնաջնջման քաղաքականությունը։ Թեև նա ականատես չէ, այդուհանդերձ տեղյակ է եղել հալածանքների մասին եւ չի լռել կամ անտեսել դրանք։

Դիվանագիտական զեկուլյցներում եզդիներին հիշատակել են միայն այն դեպքերում, երբ նրանք նախաձեռնել են խռովություններ կամ ապստամբություններ¹⁶, սակայն դրանցում որեւէ խոսք առկա չէ եզդիների

¹⁵ Տե՛ս SIR H. LUKE, Mosul and its Minorities, London: Hopkins, 1925, էջ 128; Տե՛ս նաև նույնի, An Eastern Chequerboard, London: Lovat, 1934, էջ 266: Նրա մատնանշած թվերը հիմնավորված չեն պաշտոնական որեւէ վիճակագրական տեղեկություններով, եւ հետևաբար դրանք լոկ մոտավոր հաշվարկներ են։

¹⁶ Տե՛ս Y. TERNON, MARDIN 1915-Anatomie pathologique d'une destruction, "Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine", t. IV, 2002, էջ 231, <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome4/12-r6>, ինչպես նաև՝ J. S. GUEST, Survival among the Kurds: A History of Yezidis, London & New York: Kegan Paul International, 1993, եւ N. FUCCARO, Communalism and the State in Iraq: The Yazidi Kurds, c. 1869–1940, "Middle Eastern Studies", vol. 35, № 2, 1999, էջ 1–26:

նախապատմության ու նրանց անբարենպաստ վիճակի վերաբերյալ¹⁷։ Երբ ուսումնասիրում ենք ավստրո-հունգարական դիվանագիտական զեկուցագրերը՝ ուղարկված Օսմանյան կայսրության արեւելյան հատվածից, որտեղ տեղակայված են եղել զինվորականներ ու հյուպատոսարաններին կցված սպաներ, ապա տեսնում ենք, որ միայն երկու իրադարձություն է խթան հանդիսացել եզդիների վերաբերյալ զեկուցյուներ ներկայացնելու համար, մինչդեռ հալածանքների ենթարկված քրիստոնեական համայնքների ճակատագրի առնչությամբ առկա են ծավալուն փաստագրություններ։ Առաջին, երբ կարծում էին, որ եզդիները վտանգ են ներկայացնում ռազմական գործողությունների համար, նրանց հիշատակում էին քրդերի հետ միասին՝ սովորաբար հստակորեն չտարբերելով վերջիններից։ Երկրորդ՝ Սինջարի (եզդիական բնակավայրերի հարավային շրջան) եզդիների մասին հաղորդվում են տեղեկություններ, որոնք սերտորեն առնչվում են 1915 թ. եւ հետագայում Զեբել-Սինջարում¹⁸ ապաստանած հայերի հանդեպ՝ մինչ այդ գործադրված հալածանքների նկարագրություններին¹⁹։ Ֆրանսիացի պատմաբան Իվ Տերնոն²⁰ ուսումնասիրել է ականատես փրկվածների վկայությունները, որոնք ապաստան էին գտել Սինջարում։ Ցեղի առաջնորդ Համմո Շերուն եւ եզդիների մյուս ներկայացուցիչները ոչ միայն պաշտպանում էին Սինջար հասած քրիստոնյա գաղթականներին, այլ նաեւ դարանակալում Սիրիական անապատ ուղարկված տեղահանվածների քարավաններն ու փրկում նրանց։ Սինջարի նահանգը համեմատաբար անվտանգ ապաստարան էր

¹⁷ S. J. LEPSIUS, Deutschland und Armenien 1914—1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam: Tempelverlag, 1919; Տէս Նաեւ Մոսկուում գտնված Գերմանիայի ներկայացուցիչ Հոլշտայնի՝ Զեբել-Սինջարում եզդիների բարձրացրած ապստամբությունների վերաբերյալ ճեպագիրը՝ թվագրված 1915 թ. հուլիսի 28-ով՝ ուղղված Կ. Պոլսում տեղակայված Գերմանիայի դեսպանատանը։

¹⁸ Զեբել-Սինջարը կամ Զաբալ-Սինջարը 100 կիլոմետր երկարությամբ մի լեռնաշղթա է, որը գտնվում է Իրաքի հյուսիսարեւմտյան եւ Սիրիայի հյուսիսարեւելյան հատվածներում։ Շրջակա տափաստանային հարթավայրերի մակերեսովից ունի 1463 մ բարձրություն։ Եզդիների համար Զեբել-Սինջարը սրբազան լեռ է, որի շրջակայքում սփռված են եզդիական բազմաթիվ բնակավայրեր։ Ներկայումս այն գտնվում է Իրաքյան Քուրդիստանի տարածքում (սուլնի առնչությամբ առավել մանրամասն տես «Словарь географических названий зарубежных стран», отв. ред. А. М. Комков, 3-е изд., Москва: Недра, 1986, էջ 336, ինչպես նաեւ E. SAVELSBURG, S. HAJO & I. DULZ, Effectively Urbanized: Yezidis in the Collective Towns of Sheikhan and Sinjar, “Études Rurales”, №186, 2010 (juillet-décembre), էջ 101—116, եւ այլն, ծնթ.՝ թրգմ.):

¹⁹ S. Austrian State Archives: HHSTA, PA; Liasse Krieg 21a, 946:

²⁰ S. Y. TERNON, MARDIN 1915, էջ 231:

հալածանքի ենթարկվող քրիստոնյաների խմբերի համար²¹։ Նրանց այնտեղ պաշտպանում էր եզդիական համայնքը, որը հետագայում նույնպես ենթարկվեց ռազմական սպառնալիքների ու հարձակումների²²։ Համաձայն 1917 թվականի մի զեկուլյցի նկարագրություն՝ «հրացաններով զինված զգալի ուժեր ուղարկվեցին Ջաբալ։ Թալ Աֆարիներն ու շրջակայքի արաբական ցեղերը ոտքի ելան նրանց (այսինքն՝ եզդիների) դեմ, եւ երբ վերջիններիս գիմադրությունը հեշտությամբ հաղթահարվեց, նրանց գյուղերն ավերվեցին, ու նրանց գույքը մեծածախ վաճառքի հանվեց»²³։

Մի քանի տասնամյակ անց ամերիկացի մարդաբան Հենրի Ֆիլդը²⁴ նույնպես հիշատակել է Սինջարում փրկված քրիստոնյա փախստականներին, որոնց փրկությունը նախաձեռնել էր եզդիների առաջնորդ Համմու Շերուն։ Համընդհանուր այս հիշողությունը տասնամյակներ շարունակ պահպանել են եզդիական ու քրիստոնեական համայնքները, ինչպես նաեւ արեւմտյան որոշ գիտնականներ։ Այնուամենայնիվ, գրեթե ոչ ոք չի ուսումնասիրել Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հենց եզդիներին բաժին ընկած ճակատագիրը։

ՔՈՂԱՐԿԵԼՈՒ, ԼՌՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏՆԵԼՈՒ ԵՒ ՀԻՇԵԼՈՒ [ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ]

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած ցեղասպանությունները քննարկող միջազգային քաղաքական ու գիտական շրջանակները հազվադեպ են կենտրոնանում [բնաջնջման ծրագրում] ընդգրկված ցեղային ու կրոնական բոլոր խմբերի վրա։ Հայոց ցեղասպանության առնչությամբ քննարկումները հաճախ ստվերում են եզդիներից բացի նաեւ այլ ժո-

²¹ Առավել մանրամասն տե՛ս J. S. GUEST, Survival among the Kurds..., 1993, եւ N. FUCCARO, Communalism and the State in Iraq..., "Middle Eastern Studies", vol. 35, № 2, 1999, էջ 1—26։

²² Տե՛ս SIR H. LUKE, An Eastern Chequerboard, էջ 267։

²³ Տե՛ս "Civil Administration of Mesopotamia", "Review of the Civil Administration of Mesopotamia", London: Stationery Office, 1920, էջ 50։

²⁴ Տե՛ս H. FIELD, The Anthropology of Iraq: The Lower Euphrates-Tigris Region, "Anthropological Series", vol. 30, part I, № 2, Chicago: Field Museum of Natural History, 1949։ Հենրի Ֆիլդը 1930-ական եւ 1940-ական թթ. հետազոտություններ է իրականացրել Իրաքում եւ դարձել ԱՄՆ նախագահ Ֆ. Դ. Ռուզվելտի մարդաբանության հարցերով խորհրդականն ու անդամագրվել Սպիտակ տան հետախուզական հատուկ ստորաբաժանմանը։ Նա տարաբնույթ ուսումնասիրություններ է կատարել Մերձավոր Արեւելքում։

ղովուրդների՝ ասուրիների, ուղղափառ ասորիների, քաղղեացիների եւ հույների հանդեպ իրագործված հալածանքների ու կոտորածների փաստերը²⁵:

Հանիբալ Թրեւիսն ուսումնասիրել է մոտ 250 000 ասուրիների ու քաղղեացիների՝ այն ժամանակ կազմակերպված ցեղասպանությունը եւ ապացուցել, որ այս ոճրագործությունները լուծյան մատնելու նպատակով գործնականում գոյություն են ունեցել [հատուկ մշակված] ռազմավարություններ. «...Ազգային անվտանգության անառարկելի դրույթների (դոգմա), պատմական հիշողության կորստի, ցեղասպանության համընդհանուր պատկերի առնչությամբ քաղաքականացված մեկնաբանությունների եւ համընդհանուր ուժային քաղաքականությունների արդյունքում ցեղասպանությունները կարող են «քողարկվել»»²⁶: Թուրքիայում լուծյան ու ժխտողականության խախտումը գրեթե անհնարին էր եւ է նույնիսկ հայկական՝ միջազգայնորեն ազդեցիկ սփյուռքի համար: Ի տարբերություն տարածաշրջանի քրիստոնյաների՝ եզդիները չունեն համադրելի որեւէ շահախումբ (լոբբի) կամ Եկեղեցու միջոցով ձեւավորված անդրազգային ցանցեր:

Խորհրդային Հայաստանում ստալինյան [բռնապետության] ժամանակաշրջանում, ինչպես նաեւ հետագայում ստեղծված քաղաքական հանգամանքների արդյունքում եզդիները դարձան զգուշավոր՝ սույն խնդիրները հասարակության մեջ քննարկելու հարցում: Ստալինյան իշխանության օրոք հնարավոր չէր խոսել հասարակական ճարտարագիտության, հալածանքների ու տեղահանությունների հետ առնչվող անցյալի քաղաքական բռնությունների մասին: Նույնիսկ Հայոց ցեղասպանությունն էր արգելված նյութ, քանի որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած ցեղասպանության վերաբերյալ տեսության զարգացումը թույլ կտար դրա ու ստալինյան Խորհրդային Միության տարածքում կազմակերպված հալածանքների եւ զանգվածային բռնությունների միջեւ զուգահեռներ անցկացնել²⁷: Միայն հինգ տասնամյակ անց՝ 1965 թվականին, Խորհրդային Միությունը պաշտո-

²⁵ Առավել մանրամասն տե՛ս “Late Ottoman Genocides...”, ed. by D. J. Schaller & J. Zimmerer, 2010:

²⁶ Տե՛ս H. TRAVIS, Native Christians Massacred: The Ottoman Genocide of the Assyrians during World War I, “Genocide Studies and Prevention: An International Journal”, vol. 1, Iss. 3, 2006, էջ 327–372:

²⁷ Սույնի առնչությամբ տե՛ս, օրինակ, “The Armenian Genocide: Wartime Radicalization or Premeditated Continuum”, ed. by R. G. Hovannisian, New York: Routledge, 2017:

նապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Դրանից բացի՝ ստալինյան իշխանության օրոք քաղաքականապես անցանկալի մարդիկ, օրինակ՝ ազգայնական քաղաքական հայացքներ կրող անհատները կամ իրենց սեփական ազգային ու կրոնական խմբերի ներսում ազդեցիկ դիրքեր զբաղեցող մարդիկ, ինչպիսիք, օրինակ, եզդիական ցեղերի զորեղ առաջնորդներն ու կրոնական ներկայացուցիչներն էին, ուղարկվում էին գուլագ²⁸, եւ նրանք երբեք չէին վերադառնում այնտեղից:

Սույն չարագործությունները հերքելու եւ դրանք ամբողջությամբ լուծված մատենելու ռազմավարությունն իրագործել է Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ պետությունը՝ Թուրքիան: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին տեղի ունեցած ցեղասպանություններից հետո անցումային արդարադատության²⁹ որեւէ ձեւ երբեք չի կիրառվել: Հստ Զ. Սայդըրի՝ հիշողությունների ձեւավորման գործընթացում լուծվումը ուժային փոխհարաբերությունների հիմնատարրն է. լուծվումը «կա-

²⁸ Ռուսերեն սույն՝ «ГУЛАГ» հապավումը թարգմանաբար նշանակում է «ճամբարների եւ կալանավայրերի գլխավոր վարչություն»։ այն ԽՍՀՄ ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի, ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության եւ ԽՍՀՄ արդարադատության նախարարության ստորաբաժանում էր, որը 1934–1960 թթ. իրականացնում էր զանգվածային բռնի ազատազրկման ու կալանավորման վայրերի ղեկավարումը (առավել մանրամասն տե՛ս S. G. WHEATCROFT, Victims of Stalinism and the Soviet Secret Police: The Comparability and Reliability of the Archival Data-Not the Last Word, “Europe-Asia Studies”, vol. 51, № 2, 1999, էջ 315–345, ինչպես նաեւ՝ Г. М. ИВАНОВА, История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты, Москва: Наука, 2006, եւ այլն, ծնթ.՝ թրգմ.):

²⁹ Անցումային արդարադատությունը մարդու իրավունքների զանգվածային խախտումների ժամանակաշրջանի հետ կապված ժառանգության հաղթահարման դատական եւ ոչ դատական միջոցառումների մի համակարգ է: Նման միջոցառումներն ընդգրկում են քրեական հետապնդում, իսկություն պարզման հանձնաժողովներ, փոխհատուցման ծրագրեր եւ բազմաթիվ հանրակարգային այլ բարեփոխումներ: Անցումային արդարադատությունն ունի երկու գլխավոր նպատակ. առաջին՝ հաստատել որոշակի մակարդակի արդարություն, եւ երկրորդ՝ վերահաստատել խաղաղություն, ժողովրդավարություն եւ հարաբերությունների վերականգնում, որոնց հասնելու համար անցումային արդարադատության գործիքակազմն իր մեջ կարող է պարունակել քրեական, վերականգնողական եւ հասարակական արդարադատության տարրեր: Անցումային արդարադատությունն արդարադատության հատուկ եղանակ չէ: Այն հարմարեցվում է այն եզակի դեպքերին, երբ հասարակությունների անցումային փուլերում լինում է ժամանակաշրջան, երբ արձանագրվում են մարդու իրավունքների զանգվածային խախտումներ: Որոշ դեպքերում այն կիրառվում է միանգամից՝ ունենալով խոր հետեւանքներ, իսկ մյուս պարագաներում կարող է կյանքի կոչվել միայն տասնամյակներ անց (առավել մանրամասն տե՛ս նաեւ Э. СОТТАС, Правосудие переходного периода и санкции, «Международный Журнал Красного Креста», т. 90, № 870, 2008, էջ 225–263, ինչպես նաեւ՝ “Transitional Justice and Dealing with the Past”, in: “Berghof Glossary on Conflict Transformation. 20 notions for theory and practice”, Berlin: Berghof Foundation, 2012, եւ այլն, ծնթ.՝ թրգմ.):

րող է եւ պարտադրված, եւ ընտրված լինել»³⁰։ Լուռությունը կարող է լինել ինչպես գոյատեւման ռազմավարություն, այնպես էլ վերահսկողության համակարգ։ Ներկայացված դեպքի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ ոչ թե առանձին անհատներն են քողարկել ու լուռության մատնել փորձառված վայրագությունները, այլ խորհրդային վարչակարգն է պարտադրել լուռության քաղաքականությունը, որի արդյունքում ճակատագրական սույն պատմությունը վերածվել է «հանրային գաղտնիքի»։

Մայրահեղ բռնության հաղթահարումից հետո Միշել-Ռոլֆ Թդույոյն³¹ սահմանել է տեղեկատվության վերականգնման շորս քայլ. «Փաստերի ստեղծում (սկզբնաղբյուրների պատրաստում), փաստարկների հավաքագրում (արխիվի ստեղծում), դեպքերի վերականգնում (պատմությունների նախապատրաստում) եւ հետադարձ նշանակություն (վերջնական եզրահանգումների հիմամբ պատմության մշակում)»³²։ Եզդիների պարագայում այն իրողությունը, որ պատմությունների մշակումը՝ ներառյալ հուշերի կամ նոթերի տեսքով մի քանի հրատարակությունները, հակառակ նրանց՝ կիսահանրային ոլորտում գտնվելու հանգամանքի, կարող էր կատարվել նույնիսկ խորհրդային Միության վերջին տասնամյակներում, վկայում է այն մասին, որ համաձայն Թդույոյի համակարգի՝ ընտանեկան սույն պատմությունները կազմակերպվել³³ ու վերածվել են

³⁰ Տէս "Between History and Histories: The Making of Silences and Commemorations", ed. by G. Sider & G. Smith, Toronto: University of Toronto Press, 1997, էջ 17:

³¹ Տէս M.—R. TROUILLOT, Silencing the Past: Power and the Production of History, Boston: Beacon, 1995:

³² Միշել-Ռոլֆ Թդույոյի հիշյալ երկից բեված սույն մեջբերումը տրված է ըստ հետեւյալ հրատարակության՝ A. G. ALTINAY, Gendered Silences, Gendered Memories: New Memory Work on Islamized Armenians in Turkey, "L'Homme. Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft", Band 24, Heft 2, 2013, էջ 78, <https://doi.org/10.7767/lhomme.2013.24.2.73>:

³³ Իրաքում բնակվող եզդիների պատմությունների հետ համեմատությունների առնչությամբ տես C. ALLISON, նշ. աշխ., 2013: Հարկ ենք համարում նշել, որ բնագրում սույն հղումը թերի է, քանի որ հոգվածագիրը, առաջին անգամ հղելով Ք. Էլիսոնի՝ 2013-ին հրապարակած նյութին, չի նշել երկի կամ հոգվածի ամբողջական տվյալները: Փնտրտուքի արդյունքում գտել ենք նրա՝ 2013-ին հրատարակած հետեւյալ հոգվածները՝ C. ALLISON, From Benedict Anderson to Mustafa Kemal: Reading, Writing and Imagining the Kurdish Nation, in: "Joyce Blau: L'éternelle chez les Kurdes", ed. by H. Bozarslan & C. Scalbert-Yücel, Paris, 2013, էջ 101–133, ինչպես նաեւ՝ նույնի, Addressivity and the Monument: Memorials, Publics and the Yezidis of Armenia, "History and Memory", vol. 25, № 1, 2013, էջ 145–181, <https://doi.org/10.2979/histmemo.25.1.145>, եւ նույնի, Memory and the Kurmanji Novel: Contemporary Turkey and Soviet Armenia, in: "Remembering the Past in Iranian Societies", ed. by C. Allison & P. G. Kreyenbroek, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2013, էջ 189–218: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ շարադրանքում խոսքը վերաբերում է խորհրդային Միության եւ հատկապես խորհրդային Հայաստանի եզդիներին,

«փաստերի հավաքագրման»։ Թեեւ եզդիների հիշողությունները զուգահեռ են հայերի ձեռք բերած փորձառություններին, եւ Հայոց ցեղասպանության շուրջ բուռն քննարկումներ են ծավալվել, այդուհանդերձ մինչ օրս Հայաստանում եւ եզդի բնակչություն ունեցող այլ երկրներում պաշտոնապես չի ճանաչվել եզդիների ցեղասպանությունը։

Ցեղասպանական հալածանքների երկարատեւ «քողարկմանը» նպաստած արտաքին գործոններն իրենց մեջ ներառում էին ոճրագործների՝ տասնամյակներ տեւած լուծվյունն ու ժխտողականությունը, արխիվային վավերագրերի անհասանելիությունը, Հայոց ցեղասպանության ժխտումն ու մյուսներին լուծվյուն պարտադրելը, ինչպես նաեւ Թուրքիայում այդ նյութին վերաբերող որեւէ ուսումնասիրություն կատարելու կամ հրապարակում անելու համար երկարաժամկետ ազատագրկման սպառնալիքը։ Թուրքիայում մնացած եզդիական համայնքները շարունակաբար բախվել են հալածանքի ու արտաքսման քաղաքականություններին, ինչը 1960-ական թվականներից հանգեցրել է բռնի արտագաղթմանը դեպի եւրոպական երկրներ։

Եզդիական կրոնական համայնքի կենտրոնացումը բանավորության վրա եւ անգրագիտության բարձր ցուցանիշները, ինչպես նաեւ Թուրքիայում, Եւրոպայում եւ հատկապես հետստալինյան ժամանակաշրջանի խորհրդային Միության տարածքում սույն հարցի մասին բարձրաձայնած գիտնականների կամ պատմաբանների համեմատաբար փոքր թվաքանակն այն ներքին գործոններն են, որոնք նպաստել են այս հալածանքների քողարկված բնույթին։ Խորհրդային Միությունում եզդիները հայտնվել են անորոշ իրավիճակում։ Չնայած նրանց լեզվի եւ բանահյուսական ավանդույթների վերարժեւորմանը՝ նրանց ճակատագրական անցյալի առնչությամբ պաշտոնական հիշատակության օրինակներ գտնելը կամ ակադեմիական հետազոտություններում այն զարգացնելը գրեթե անհնար էր խորհրդային պետության տարածքում։ Սա ուշագրավ է, քանի որ նրանք հայերի հետ միասին ձեռք են բերել հալածանքների համընդհանուր փորձառություն։

Այսպիսով՝ հիշատակության ուղղությամբ տարվող աշխատանքի ընթացքում միայն վերջին տասնամյակում են կատարվել առաջին քայ-

կարելի է միայն ենթադրել, որ Մ. Սիքս-Հոհենբալենի հղած աղբյուրը պետք է լինի վերջին երկու ուսումնասիրություններից որեւիցե մեկը (ծնթ.՝ թրգմ.)։

լերը: Հայաստանում եւ արտերկրում ապրող եզդիների ներկայացուցիչներն ու գիտնականները խթանում են պատմական քննարկումը, ինչպես նաեւ հանրային իրազեկվածությունը: Սակայն պարզվեց, որ եզդիների ինքնության ու պատկանելության հարցի շուրջ քննարկումն առավել լայն խնդիր է՝ իր սեփական մարտահրավերներով: Խորհրդային ժամանակաշրջանում հայաստանաբնակ եզդիները խճճվել էին խորհրդային ինքնության տեսությունների եւ ազգային գաղափարախոսությունների միջեւ, որոնք հիմնականում խարսխված էին լեզվախմբերի՝ տվյալ դեպքում քրդերենի քուրմանջի բարբառի³⁴ առանձնահատուկ ձեւերի վրա: Սույն ժամանակահատվածում փոփոխության ենթարկվեցին միջցեղային ու ներցեղային սահմանների ընկալումները, ինչպես նաեւ եզդի կամ քուրդ լինելու հարցադրումները: Մի քանի տասնամյակ շարունակ հայաստանաբնակ եզդիների՝ իրենց մայրենի լեզվով մշակութային ինքնարտահայտման ազատությունը շրջադարձային եղավ՝ հարեւան երկրների՝ Թուրքիայի, Իրաքի, Իրանի եւ Սիրիայի տարածքում առկա քրդական բոլոր համայնքներում դրա բացակայության համեմատությամբ, քանի որ այդ երկրներում քրդերենը, մեծավ մասամբ, արգելված լեզու էր: Ի հակադրություն դրան՝ Խորհրդային Հայաստանը, օրինակ, հիմնեց ռադիոհաղորդում՝ քրդերենով: Քրդական լեզվին ու մշակույթին վերաբերող կրթական ու ակադեմիական սույն ծրագրերից մի քանիսը հիմնված էին Հայաստանում առկա եզդիական սփյուռքի վրա. քանի որ դրանք կարելի էր ստանալ նաեւ հարեւան պետություններում, այդ ծրագրերն աստիճանաբար ներթափանցեցին Մերձավոր Արեւելքի քրդական համայնքներ:

Պատկանելության հարցի շուրջ քննարկումները մեծ ծավալների հասան Խորհրդային Միության փլուզումից հետո³⁵: Այդ ժամանակից ի վեր կրոնական համայնքի ազգայնականացումը³⁶ շարունակական գործըն-

³⁴ Քրդերենի երկու հիմնական բարբառներից մեկը:

³⁵ Սույնի առնչությամբ առավել մանրամասն տես T. DALALYAN, Construction of Kurdish and Yezidi Identities among the Kurmanji-speaking Population of the Republic of Armenia, in: “Changing Identities: Armenia, Azerbaijan, Georgia (Collection of Selected Works)”, ed. by Heinrich Böll Foundation South Caucasus, Tbilisi: Heinrich Böll Foundation South Caucasus, 2012, էջ 177–201:

³⁶ Բնագրում հեղինակը կիրառել է անգլերեն «ethnicization» եզրույթը, որի հայերեն ճշգրիտ համարժեքը գոյություն չունի: Սույն հասկացությունը ենթադրում է մի գործընթաց, որի շրջանակում անհատը յուրացնում է ծագումնաբանական իր խմբին հատուկ հոգեւոր արժեքները: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ նշյալ բառը թարգմանել ենք «ազգայնականացում»

Թաց է՝ եզդիական պատմության եւ մշակույթի յուրահատուկ հատկանիշներով, որոնք զգալիորեն տարբերվում են քրդական մշակույթից: Հատկապես, թվում է, 2014 թ. օգոստոսին «ԴԱՆՇ»-ի՝ այսպես կոչված՝ Իսլամական Պետության (ԻՊ)՝ Սինջարում եզդիների դեմ նախաձեռնած հալածանքներն ունեցան վճռական դերակատարություն՝ եզդիների պատկանելությունն ու ինքնությունն ընդգծելու համար: Այս առումով որոշիչ էր նաեւ հետեւյալ փաստը. երբ հայտնի դարձավ, որ «ԴԱՆՇ»-ը հարձակվելու է Սինջարի վրա, քրդական փեշմերգայի³⁷ ստորաբաժանումները դուրս բերվեցին Սինջարից՝ առանց քաղաքացիական խաղաղ բնակչությանը որեւէ կերպ նախազգուշացնելու: Եզդիներին թողեցին իրենց բախտի քմահաճույքին՝ առանց փրկության հնարավորությունների կամ ինքնապաշտպանության դիմելու միջոցների: Սինջարում բռնություններից եւ տեւական անապահովությունից ու քաղաքական անկայունությունից հետո, ինչն անհնարին դարձրեց եզդիների վերադարձը, կրոնական համայնքի ազգայնականացման գործընթացն ավելի ամրապնդվեց թե՛ անդրազգային համայնքներում եւ թե՛ Հայաստանում: Եզդիներին ցուցաբերվելիք քաղաքական կամ ռազմական աջակցության բացակայության պատճառով եզդի-(սուննի)քրդական անկայուն փոխհարաբերությունները եւս մեկ անգամ սրված ընթացք են ստացել: Այս խիստ քաղաքականացված համատեքստում 72-րդ Ֆրիմանի³⁸ որպես ցեղասպանության ճանաչման հարցը քննարկվում է Հայաստանում, ինչպես նաեւ եզդիական սփյուռքում:

2015 թվականին՝ Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյա տարելիցին, Հայաստանի Հանրապետությունում պաշտոնական կարգախոսն էր՝ «Հիշում եմ եւ պահանջում»: [Նույն՝] 2015 թ. ապրիլին Հայաստանի խորհրդարանում եզդիական համայնքը ներկայացնող մի քանի կազմակերպությունների հետ տեղի ունեցավ հանդիպում, որի ընթացքում քննարկվեց այն հարցը, թե արդյո՞ք պետք է Օսմանյան Թուրքիայում եզդիների դեմ գործադրված հալածանքները հռչակել իբրեւ ցեղասպանություն: Հանդիպման մասնակիցները նաեւ հորդորեցին, որ Ազգային Ժողովում ձեւավորվի [համապատասխան] աշխատանքային խումբ³⁹:

եզրույթով, որը, թերեւս, իմաստային առումով ավելի մոտ է հիշյալ հասկացությանը (ծնթ.՝ թրգմ.):

³⁷ Սուլեյի առնչությամբ տե՛ս «Էջմիածին», 2023, Դ., էջ 83, 55-րդ ծնթ. (ծնթ.՝ թրգմ.):

³⁸ Նույն տեղում, էջ 71, 17-րդ ծնթ. (ծնթ.՝ թրգմ.):

³⁹ Տե՛ս Yekir Media, <http://www.yekirmedia.am/mobile/?page=news&lan=en&id=26027> (վերջին մուտք՝ 21.05.2015 թ.):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում իրականացված դաշտային հետազոտության արդյունքում ստացված փորձառական սույն նյութը թույլ է տալիս Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում կիրարկված բնաջնջման տարբեր ռազմավարությունները համեմատել Ցեղասպանության ներկայիս Համաձայնագրի Բ. հոդվածում մատնանշված ռազմավարությունների հետ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում օսմանյան իշխանությունների՝ եզդիների դեմ կազմակերպած հալածանքների նպատակը մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ եզդիական համայնքի կանխամտածված ոչնչացումն էր: Սույնն իր մեջ ընդգրկում էր խմբի անդամների զանգվածային սպանությունները, մարմնական կամ հոգեմտավոր լուրջ վնասների պատճառումը, ինչպես նաև համայնքի գոյատևման համար անհրաժեշտ կենսապայմանների վերացմանն ուղղված ռազմավարությունները՝ ներառյալ սեռային պատկանելությամբ պայմանավորված բռնությունները, որոնք ուղեկցվում էին համայնքի վերարտադրողականության կենսական ուժի հանդեպ ոտնձգություններով: Եզդի գաղթականները Հայաստանում շարունակաբար վերապրել են բնաջնջման սույն ռազմավարությունները նույնիսկ 1918 թ. խաղաղության գործընթացներից հետո՝ Բաշ-Ապարանի պատերազմի ընթացքում: 2015 եւ 2016 թվականներին Հայաստանում իրականացրած դաշտային ուսումնասիրության ընթացքում հավաքված պատմություններում եզդիներն իրենց նախնիների պատմությունների առնչությամբ բացահայտեցին իրենց իսկ բուռն հուզական հիշողությունները: Հետեւելով 2014 թ. Սինշարում տեղի ունեցած հալածանքների վերաբերյալ լրատվամիջոցների մեկնաբանություններին ու դիտելով փաստավավերագրական տեսանյութերը՝ հարցման մասնակիցները սույն տեսարանները սերտորեն առնչակցում էին իրենց նախնիների փրկության ու տառապանքի պատմությունների հետ: Նրանք ասացին, թե որքան վշտացնող են զգայուն նյութերի՝ իգական սեռին պատկանող նախնիների առեւանգման, ստրկացման ու անհետացման կամ երեխաների որբացման մասին հիշեցումները:

Ժողովրդագրական առումով առավել փոքր կրոնական խմբերը, ինչպիսիք քրդաբնակ շրջաններում բնակվող եզդիներն էին, գտնվում էին քրդական հասարակության «ծայրամասում», միջուկը կազմված էր

սուների մահմեդականներից, որոնք ձեռավորված էին ցեղային կառուցվածքով⁴⁰։ Սոցիալական ու քաղաքական տարաբնույթ փոխակերպումների գործընթացների պատճառով պատկանելության հարցերը բազմիցս վիճարկվել են վերջին տասնամյակներում։ Ինքնությունները երբեք էլ կայուն չեն, այլ գտնվում են բանակցային մշտական գործընթացի մեջ։ Սեփականը եւ ուրիշինը քննարկելու եւ կերտելու համար անհրաժեշտ են մեկ կամ մի քանի երկնմանակներ։ Եզդիների պարագայում առկա են մի քանի բնութագրիչ խմբեր եւ երկնմանակներ՝ Թուրքիայում, Իրաքում, Սիրիայում եւ անդրազգային համայնքներում բնակվող քրդական սուների բնակչության մեծամասնությունը՝ իր քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներով, եզդիներով բնակեցված երկրների բնակչության մեծամասնությունը (Թուրքեր, Իրաքցիներ, սիրիացիներ, հայեր, ինչպես նաեւ նախկին Խորհրդային Միության բնակչությունը) եւ եզդիական (քաղաքական) ազդեցության տարաբնույթ խմբավորումները։ Անդամագրման եւ պատկանելության շուրջ բանակցելու համար հարցականի տակ են հայտնվում ոչ միայն ազգային ինքնությունների այս շարքը, այլ նաեւ քաղաքական տարաբնույթ մտադրությունները, որոնք ազդել եւ դեռ ներազդում են եզդիական համայնքների հետ առկա փոխգործակցության վրա։ Սույն քաղաքականությունը նշանավորվեց խտրական ու վիրավորական նախապաշարմունքներով, արտաքսումով, քաղաքական բռնաճնշումներով, ծայրահեղ բռնության արտահայտչաձևերով, նպատակաուղղված կրոնափոխությամբ, տարանջատմամբ (որպես առանձին խումբ Հայաստանում) կամ ընդգրկմամբ (քրդական հասարակության մեջ)՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, թե ո՞րն էր առավել նպատակահարմար։ Վերջինը նաեւ պարունակում էր հարձակողական կամ վիրավորական բաղադրատարր, երբ եզդիները հռչակվեցին իբրեւ քրդական նախասկզբնական կրոնի ներկայացուցիչներ։

Փրկվածների հաջորդ սերունդների շրջանում հիշողության նմանաբնույթ գործընթացների քննությունը, իհարկե, չի կարող փոխարինել արխիվային փաստաթղթերի մանրազնին ուսումնասիրությանը, որը կփաստի հալածանքների ցեղասպանական բնույթի մասին։ Սա-

⁴⁰ S. M. VAN BRUINSEN, Kurden zwischen ethnischer, religiöser und regionaler Identität, in: "Ethnizität, Nationalismus, Religion und Politik in Kurdistan", Heraus. von C. Borck, E. Savelsberg & H. Siamend Savelsberger, Münster: LIT, 1997, էջ 197, ամբողջական հոդվածը տե՛ս էջ 185–216։

կայն հիշողության աշխատանքի⁴¹ վերաբերյալ սույն հետազոտությունը կարող է հստակեցնել ապագայում իրականացվելիք ուսումնասիրությունների անհրաժեշտ շրջանակը: Վերջին հալածանքների մասին հայտնի դարձած պատմությունների ներդրումը քննարկումների մեջ բացահայտում է այն իրողությունը, թե ինչպիսի մարտահրավերների կհանդիպեն ապագայում իրականացվելիք ակադեմիական հետազոտությունները: Պատկանելության շուրջ տեղի ունեցող քննարկումներում առկա է գործիքականացման⁴² վտանգը, եւ հետեւաբար ապագայում կատարվելիք հետազոտություններում առկա տեսական կառուցվածքն ու կիրառական միջոցները պետք է զգուշությամբ քննության առնեն տարածված օրինակները:

Անգլերենից թարգմանությունը՝
ՅՈՒՆԱ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

⁴¹ Հիշողության աշխատանքն անցյալին առնչվող մի գործընթաց է, որն ունի եւ բարոյաբանական, եւ պատմական դերակատարություն: Հիշողության աշխատանքի ընթացքում պատկեր ստեղծելու գործընթացը կամ այն, ինչ մենք անվանում ենք երեւակայականի արտադրություն, ունի կենտրոնական նշանակություն: Հետեւաբար հիշվող պատմության վերլուծության բանալին հակասություններն են: Սույնը պահանջում է ընդլայնված արխիվ, որն իր մեջ կընդգրկի «բանավոր ու ժողովրդական ավանդույթները», ինչպես նաեւ գրավոր այն ավանդությունները, որոնք սովորաբար կապված են արխիվային վավերագրերի հետ (սույնի առնչությամբ առավել մանրամասն տե՛ս B. GABRIEL, The Unbearable Strangeness of Being; Edgar Reitz's Heimat and the Ethics of the Unheimlich, in: "Postmodernism and the Ethical Subject", ed. by B. Gabriel & S. Ilcan, Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press, 2004, էջ 11, եւ F. Haug, Memory Work, "Australian Feminist Studies", vol. 23, № 58, 2008, էջ 537–541, ինչպես նաեւ՝ L. BASU, Memory Dispositifs and National Identities: The Case of Ned Kelly, "Memory Studies", vol. 4, № 1, 2011, էջ 33–41, եւ այլն, ծնթ.՝ թրգմ.):

⁴² Գործիքականացում (անգլ.՝ «instrumentalization») հասկացությունը մարդու արժանապատվության ոտնահարման տեսակ է, որով բնութագրվում է մարդու որպես գործիքի կամ որեւէ նպատակի հասնելու միջոցի ընկալումն ու վերջինիս հանդեպ համապատասխան վերաբերմունքը (առավել մանրամասն տե՛ս P. KAUFMANN, Instrumentalization: What Does It Mean to Use a Person?, in: "Humiliation, Degradation, Dehumanization: Human Dignity Violated", ed. by P. Kaufman, H. Kuch, C. Neuhäuser, E. Webster, in: "Library of Ethics and Applied Philosophy", vol. 24, Springer, 2011, էջ 57–65, ծնթ.՝ թրգմ.):

ՀՌԻՓՍԻՄԵ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ԽՈՐՀՐԱՎՅԻՆ ԵՒ ՀԵՏԽՈՐՀՐԱՎՅԻՆ ՓՈԻԼԵՐԻ ԱՐՏԱՅՈԼՈՒՄՆԵՐԸ ՎՅՈՑ ԽԱՂԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ¹

Վայկական միջավայրում մինչ օրս առկա խորհրդային եւ հետխորհրդային շրջանների խաղերի կառուցվածքային ձևերի ուսումնասիրությունը մեր գիտական քննության խնդիրներից է, քանի որ այն թույլ է տալիս իմաստավորել դեռևս անցյալ դարի 20-ական թվականներից սկսած՝ խորհրդային սկզբնական փուլում հայ իրականության մեջ ձևավորված խաղերի հասարակական-քաղաքական, հասարակական-մշակութային երանգավորումները: Հոգվածի մեթոդաբանական հիմքը կառուցվածքաբանական մեթոդն է, որի կիրառումը թույլ է տալիս վերլուծության ենթարկել ոչ թե խորհրդային եւ հետխորհրդային խաղերի տարրերն ու բաղադրիչներն առանձին-առանձին (երգ, պար, բանահյուսական բնագիր, հագուստ եւ այլն), այլ խաղի կառուցվածքը, կառուցվածքային ձևերը, գործառույթները, խաղերի զարգացման գործընթացները արդի հայ իրականության մեջ:

Խորհրդային սկզբնական շրջանում, հասարակական-քաղաքական զարգացումներին համընթաց, Հայաստանում եւս նկատելիորեն զգացվում է խորհրդային քաղաքական մշակույթի ազդեցությունը, որը չէր կարող իր հետքը չթողնել ժամանակի հասարակական մտքի, մթնոլորտի, կենցաղի, մշակութային կյանքի եւ առաջին հերթին՝ մանկական բանահյուսության եւ խաղերի վրա՝ առաջ բերելով բովանդակային փոփոխություններ: Խաղերում սկսում են շոշափել այնպիսի երեւույթներ, ինչպիսիք են պատերազմը, կոիվը, եւ հերոսականացում են այնպիսի անհատի անուն, ինչպիսին է Կարմիր բանակի հրամանատար Վ. Չապաեւը:

Այս առումով շատ բնութագրական օրինակներ են մեր գրառած հետեւյալ խաղերը.

¹* Ստացվել է՝ 8.05.2023, գրախոսվել է՝ 10.05.2023: էլ. հասցե՝ hripetnos@mail.ru:

«Կոիվ-կոիվ»² խաղացել են միշտ, սակայն այս շրջանում խաղի մեջ ավելացան նոր հերոսներ ու որոշ տարրեր: Խաղացողները կարող էին ճակատներին կարմիր աստղ նկարել եւ այլն: Այն խաղացել են խառը կազմով՝ մինչեւ 13–14 տարեկան տղաները: Վերջիններս բաժանվել են երկու խմբի, ով լավ կռվող է համարվել եւ հստակ հրամաններ է արձակել, նրան ընտրել են առաջնորդ, որին Չապաեւ են անվանել: Նա ձեռքով պահել է մի փայտ, որը կռվի ժամանակ թափահարելով՝ զենք է ձեւացրել: Եթե վերջինս ճիշտ հրամաններ չարձակեր, ապա մեկ ամիս, որպես պատիժ, այլեւս Չապաեւ չէր կարող ընտրվել: Խմբերը կռվի ժամանակ օգտագործել են փայտ ու քար:

Երեխաների շրջանում սկսեցին կիրառվել Վ. Չապաեւի անվան հետ կապված հանելուկ-զվարճախոսություններ.

—Այն ի՞նչն է, ի՞նչը, բեխերն էսենց (ցուցամատը սահեցնում է շրթունքի վերեւի հատվածով), սուրն էսենց (ցուցամատը սահեցնում է ոտքի կողքով):

—Չապաեւի բեղերը,— հնչում էր պատասխանը:

Խաղերում ի հայտ եկան նաեւ բոլշևիկյան կուսակցության դեկավար Վ. Լենինի անվան հետ առնչվող հաշվերգեր, որոնք բավական տարածված էին.

«Լենին պապին մեռել է, //Մեզի ավան[դ] թողել է, //Պուճուր բալեֆ մեծացեֆ, //Այս աշխարհը կառուցեֆ»:

Հարկ է նշել նաեւ, որ խորհրդային համակարգի վաղ շրջանում խաղերի կազմակերպման ժամանակ դեռեւս պահպանված էին ավանդական կենցաղում սովորույթի ուժով խստորեն կիրառվող տարիքային եւ սեռային բաժանումները:

Խաղային փոփոխությունների ժամանակագրության առումով բավական ուշագրավ փուլեր են նաեւ Երկրորդ աշխարհամարտը եւ հետպատերազմյան շրջանը³:

Այդ շրջանում նկատելիորեն զգացվում են նաեւ խաղերի բովանդակային եւ առարկայական փոփոխություններ: Կան խաղեր, որոնք խիստ բնութագրական են տվյալ ժամանակաշրջանի համար:

² Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետեւ՝ ԴԱՆ) 2013, ՀՀ Շիրակի մարզ, գ. Հառիճ, բանասաց՝ Արտավազդ Աբգարյան, ծնվ.՝ 1951 թ.:

³ Խաղերի հասարակական-քաղաքական բնույթն առավել դրսևորվել է 1950-ականներից հետո ծնվածների շրջանում:

«Պատերազմ եւ խաղաղություն»⁴ խաղալիս 12–14 տարեկան աղջիկ-տղա հաշվերգով բաժանվում էին երկու խմբի: Այնուհետեւ փորում էին մի փոս եւ 2–3 մետր հեռավորությունից միաժամանակ փոսի մեջ էին նետում կաղինի մեծություն ունեցող հինգ կլոր քար: Որ խմբի նետած քարերը փոսի մեջ ավելին էին, այդ խումբն էլ սկսում էր խաղը՝ հեծնելով մյուսի անդամներին որպես ձի, եւ հեծյալներն սկսում էին կռվել միմյանց դեմ:

Խաղերում սկսում են ոչ միայն ներառել պատերազմը եւ հերոսականացնել Ստալինին, Հիտլերին, որոնք նույնացվում էին ուժի, քաջության կամ հակառակորդ պետության ռազմական ղեկավարի հետ⁵, այլեւ ի հայտ են բերում տեխնիկական նոր միջոցների հետեւանքով առաջ եկած սարքավորումների մանրուքներ, որոնք օգտագործվում են խաղերում:

Այս առումով շատ բնորոշ օրինակ է մեր գրառած հետեւյալ խաղը.

«Շարիկ պաշտնիկ»⁶ խաղը խաղացել են պատանի տղաները (մինչեւ 5-րդ դասարան) «պաշտնիկների» «շարիկներով»: Սա, ինչպես ասվեց, կապվում է խորհրդային շրջանի տեխնիկական նորամուծություններին: «Պաշտնիկը» առանցքակալն է, իսկ «շարիկները» գնդիկներն են, որոնք դրվում էին նրա մեջ: «Շարիկների» քանակին համապատասխան՝ գծել են մի շրջան ու յուրաքանչյուրը 2–30 «շարիկ» է գցել մեջը: Եւ որքան շատ են եղել «շարիկները», այնքան հեռվից են «խփել»՝ մեկ այլ «շարիկով»: Ում «շարիկը» մոտ է ընկել շրջանին, նա էլ իրավունք է ստացել առաջինը «խփելու»: «Խփողը» այնքան «շարիկ» էր վերցնում իրեն, որքան կարողանար հասնել շրջանից: Եթե «շարիկը» դեպի շրջան նետելիս միանգամից ընկներ շրջանի մեջ, համարվում էր «ПОЖАР», եւ բոլոր «շարիկները» նետողին էին, իսկ եթե նետված «շարիկը» մնար շրջանի մեջ ու կանգ առներ, նետողը պարտվում էր:

⁴ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, ԴԱՆ, 2011, ՀՀ Արագածոտնի մարզ, ք. Ապարան, բանասաց՝ Քոչարյան Գեորգ Գուրգենի, ծնվ.՝ 1955 թ.:

⁵ Հատկանշական է, որ «1910–20-ականների պատերազմների ժամանակ «ձնե մարդերը» անպայման թուրք փաշաների անուններ էին ստանում, իսկ 1941–1945 թթ.՝ Հայրենական պատերազմի ժամանակ, դրանք արդեն հայտնի էին Հիտլեր անունով, որին ոչնչացնելիս երեխաները երգում կամ արտասանում էին հետեւյալ երգը. «Հրեմ, կաշկեմ գալիս ա, Հիտլերը մեջը լալիս ա. Մի՛ լա, մի՛ լա, քո՛ն Հիտլեր, Հրե՛մ, գյուլլեմ գալի՛ս ա» (տե՛ս Վ. ԲԴՈՅԱՆ, Հայ ժողովրդական խաղեր, հտ. II, Երեւան, 1980, խաղ 543, էջ 208–209):

⁶ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, ԴԱՆ, 2013, ՀՀ Շիրակի մարզ, գ. Հառիճ, բանասաց՝ Հովհաննիսյան Սամվել Ալեքսանի, ծնվ.՝ 1955 թ.:

Այստեղ պատերազմի թեման թեեւ արտահայտված չէ (եթե հաշվի չառնենք ակնարկային «пожар» եզրույթը), սակայն կարելու է նշել, որ կենցաղում տեխնիկական նոր միջոցների կիրառումը «հուշել» է երեխային խաղի մեջ օգտագործել այդ միջոցների հնարավորությունները, որի հետեւանքով, ենթադրում ենք, ավանդական «Լեփ», ինչ-որ չափով նաեւ «Քարկտիկ» խաղերը ենթարկվել են ձեւաբանական փոփոխությունների եւ երեխաների միջավայրում այլ անվանում ստացել:

Մեր դաշտային աշխատանքների համաձայն՝ խորհրդային շրջանում, ընդհուպ մինչեւ 1970-ականները, տարածված էր խաղային հետեւյալ պատկերը, որոնցից ոչ բոլորն են ձեւավորվել այդ շրջանում⁷: Դրանք են՝ փայտով («Ցից», «Բիստ»), գնդակով («50–50», «Ֆուտբոլ», «Թուփ»), թաքնվելու («Պախկվոցի», «Պահմտոցի», «Թու թու գյորդում», «Թը գյորդում»), կռահելու կամ գուշակելու («Գուշակ», «Ճըզ»), գոտիով («Ղայիշ տփոցի», «Ղայիշ», «Ճիպոտ», «Գոդ ծեծող»), թռչելու («Մարդաբոյ», «Էրկեն էշ», «Երկար էշ», «Էշ-միլիցա», «Հավալա»), առարկաներով («Ծայր», «Սանկա», «Կլաս», «7 ֆար կամ բլավա», «Շարիկ», «Շախմատ», «Քարկտիկ», «Պարան», «Զլիկ», «Հոլ», «Կոն») եւ տոնածիսական ու մրցումային խաղերը («Մենամարտ», «Գյուլլաշ» (բասմայի վրա), «Համբարձում»)՝ եւ այլն:

Խորհրդային միջին շրջանում եւս խաղերը պահպանեցին կանոնների որոշակի հստակություն. խմբերը բաժանվում էին վիճակահանությունամբ՝ ֆար եւ չոփ պահելով կամ ոտք գցելով եւ հաշվեդրո:

⁷ Խորհրդային ժամանակաշրջանի բաժանումներում բանասացների նշած բոլոր խաղերի անունները բերում ենք՝ պատկերացում կազմելու համար տվյալ ժամանակաշրջանում խաղերի տարածվածության մասին: Շեղատառ են ներկայացվում միայն այն խաղերը, որոնց անունները չենք հանդիպել ավանդական խաղերում, եւ հնարավոր է, որ դրանք ձեւավորվել են հենց այդ շրջանում:

⁸ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, ԴԱՆ, 2008, ՀՀ Արարատի մարզ, գ. Արեւշատ, բանասաց՝ Ասատրյան Մարտիկ Աղվանի, ծնվ.՝ 1957 թ.: ԴԱՆ, 2009, ՀՀ Արագածոտնի մարզ, գ. Մաստարա, բանասաց՝ Թորոսյան Մուկուշ Գրիշայի, ծնվ.՝ 1956 թ.: ԴԱՆ, 2009, ՀՀ Արագածոտնի մարզ, գ. Մաստարա, բանասաց՝ Հովսեփյան Ալվարդ Տարոնի, ծնվ.՝ 1958 թ.: ԴԱՆ, 2011, ՀՀ Արագածոտնի մարզ, ք. Ապարան, բանասաց՝ Քոչարյան Գեորգ Գուրգենի, ծնվ.՝ 1955 թ.: ԴԱՆ, 2011, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, ք. Մարտունի, բանասաց՝ Հակոբյան Ռիմա Ժորայի, ծնվ.՝ 1952 թ.: ԴԱՆ, 2011, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, ք. Մարտունի, բանասաց՝ Ոսկանյան Հերիքնազ Գուրգենի, ծնվ.՝ 1961 թ.: ԴԱՆ, 2012, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, ք. Վարդենիս, բանասաց՝ Կարապետյան Վաչագան Հրանտի, ծնվ.՝ 1959 թ.: ԴԱՆ, 2013, ՀՀ Շիրակի մարզ, գ. Հառիճ, բանասաց՝ Հովհաննիսյան Սամվել Ալեքսանի, ծնվ.՝ 1955 թ.:

խորհրդային ուշ շրջանի (1970-ականներից մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը) խաղերն իրենց բնույթով քիչ էին տարբերվում նախորդ փուլի խաղերից:

Այդ շրջանի խաղերը կազմակերպվում են փայտով («Ձալի չիբուխ»), թուղթերով («Էշ-միլիցա», «Հալամուկ»), առարկաներով՝ գնդակ, պարան, քար, ռեզին («Պոբեդա», «16», «50», «Դոդալ», «Ռեզին», «Քարտեզ», «Կլաս», «Պարան», «Քարկտիկ»), մրցմամբ («Գոռո ֆշել») եւ այլ ձևերով («Սոլ մակարոն», «Աղջիկփախցնոցի», «Սագեր, սագեր»)⁹:

Խորհրդային ուշ շրջանի խաղերում նկատելի է որոշակի «ազատության» եւ տարիքային, եւ սեռային խտրականության հարցում:

Անկախության շրջանում հիմնականում պահպանվել են վերը նշված խաղերը, բայց դրանց մի մասը ձեռք է բերել նոր երանգավորում: Խաղերում արդեն շեշտադրվում է ազգային-ազատագրական պայքարի թեման, ձևավորվում են խաղային նոր եզրույթներ եւ դրանց համապատասխան բանահյուսական բնագրեր (հայ-թուրք դերային բաժանումները, սահմանը, քարտեզը կամ քաղաքի հատակագիծը՝ որպես պատերազմական գործընթացի կարեւորագույն հանգամանք, դրոշմ՝ որպես հաղթանակի խորհրդանիշ, նախկին победа-ին փոխարինում է հաղթանակ¹⁰ եզրույթը եւ այլն): Անկախության շրջանում տարածվեցին հետեւյալ ռազմական բնույթի խաղերը՝ «Ձնե ֆաղաֆ», «Քարֆցիկ»:

Բավական ուշագրավ է երիտասարդների խաղացանկին բնորոշ ռազմական գործողություններով հարուստ «Ձնե ֆաղաֆ»¹¹ խաղը, որը համեմատելի է «Խան-փաշա» խաղի կամ «Բերդախաղի» հետ: Ապարանում, ըստ դաշտային տվյալների, այդ խաղը մի խումբ գործուն երիտասարդների նախաձեռնությամբ, առաջին առատ ձյան տեղալուն պես, կազմակերպվում է մեծ հանդիսավորությամբ¹²:

⁹ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, ԴԱՆ, 2011, ՀՀ Արագածոտնի մարզ, ք. Ապարան, բանասաց՝ Բագրատյան Մխիթար Աշոտի, ծնվ.՝ 1983 թ.: ԴԱՆ, 2011, ՀՀ Արագածոտնի մարզ, գ. Թթուջուր, բանասաց՝ Մարգարյան Սոնա Տիգրանի, ծնվ.՝ 1985 թ.: ԴԱՆ, 2011, ՀՀ Արագածոտնի մարզ, ք. Ապարան, բանասաց՝ Պարույրյան Մարիամ Արարատի, ծնվ.՝ 1983 թ.: ԴԱՆ, 2013, ՀՀ Շիրակի մարզ, ք. Արթիկ, բանասաց՝ Հակոբյան Վահրամ Վալդիսյանի, ծնվ.՝ 1978 թ.:

¹⁰ Հմմտ. Հաղթանակը կյանք դարձած մահն է... հաղթողը նա է, ով ողջ է մնում՝ Օ. Ֆրեյդենբերգ, Поэтика сюжета и жанра, Семантика победы, М., 1997, էջ 69–70:

¹¹ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, ԴԱՆ, 2011, ՀՀ Արագածոտնի մարզ, ք. Ապարան, բանասաց՝ Բագրատյան Մխիթար Աշոտի, ծնվ.՝ 1983 թ.:

¹² Խաղի նկարագրությունը բերում ենք ամբողջությամբ, քանի որ այս խաղը պահպանել է «խան-փաշա» թատերախաղի եւ կառուցվածքը, եւ իմաստը:

Նախապատրաստական աշխատանքներն սկսվում են մեկ շաբաթ առաջ: Պարսպի շինարարությունը կարող է տեւել 2–3 օր, իսկ խաղը՝ 5–12 ժամ: Զգեստների պատրաստությունը եւս հոգում են նախապես: Հագնում են հնաոճ շորեր, թիկնոցներ են գցում իրենց վրա: Յուրաքանչյուրն ունի իր սեփական հագուստը: Բաժանվում են երկու խմբի. «պարսիկները» կամ «թուրքերը» դնում են քոլոզներ, իսկ «հայերը»՝ մորթե գլխարկներ: Օգտագործում են փայտյա սրեր, գինու տակառի խուփերը կիրառում են որպես վահաններ, թագերը պատրաստում են փայլաթիթեղից: Երբ խաղացողները շատ են լինում, մինչեւ 200 մետր երկարությամբ ձնե պարիսպ է կառուցվում: Պատերի բարձրությունը հասնում է մինչեւ 2 մետրի, հաստությունը՝ 30 սանտիմետրի: Յուրաքանչյուր մետրը մեկ նախատեսվում է կանգնեցնել մեկ հոգի պաշտպան զինվոր: Կառուցվում է երկու՝ ճշտությամբ իրար նման «ձնե թագավորություն», որոնց միջեւ ընկած տարածությունը 100–140 մետր է: Այդ տարածքը կոչվում է շեզոֆ զոաի: Որոշված սահմաններից բացի՝ նախատեսում են մի հողատարածք եւս, որին տալիս են կովախմձոֆ անվանումը: Պատրաստում են ձնագնդիներ ու վրան ջուր լցնում, որպեսզի դրանք սառույցի վերածվեն: Այնուհետեւ որոշված օրը հավաքվում են Բերդի գլուխ կոչվող վայրում՝ մոտ 50–70 երիտասարդ տղա-աղջիկ (աղջիկների մասնակցությունը խաղին ուշ շրջանի երեւույթ է): Նախապես փոքրիկ թղթերի վրա գրված են լինում բոլոր խաղացողների անունները: Դրանք լցնում են մի ամանի մեջ, հետո սկսում հանել ու բարձրաձայն կարդալ: Լցված թղթերի կեսը կարդալուն պես մի խումբ է կազմվում: Այնուհետեւ յուրաքանչյուր խումբ իր ներսում (աղջիկները՝ առանձին, տղաները՝ առանձին) «ցեղա»¹³ է գցում ու որոշում, թե ովքեր են լինելու իրենց թագավորության թագավորը եւ թագուհին: Սրանից հետո գալիս է երրորդ վիճակահանության հերթը. երկու թագավորությունները, «չոփ պահելով», որոշում են, թե որ խումբն է հին Ապարանը, որ խումբը՝ Ստամբուլը:¹⁴ Ում բաժին է ընկնում կարճ չոփը, նա էլ դառնում է ներքեւի թագավորությունը, այսինքն՝ թուրքերի թագավորությունը: Յուրաքանչյուր թա-

¹³ «Յեղան» գործողության ձեւ է, որն ուղեկցվում է բանավոր խոսքով եւ շատ ընդունված է ժամանակակից խաղերում. բոլոր խաղացողները հերթականությամբ բացած փերը դնում են մեկը մյուսի վրա, բարձրացնում են եւ բացականչում՝ ցեղա, ես հեղա:

¹⁴ Խմբերը կազմելիս խաղացողները հաշվի են առել են հայ-պարսկական կամ հայ-թուրքական հարաբերությունները եւ խաղում, կարեւորելով այդ հանգամանքը, հանդես են եկել կամ թուրքերի, կամ պարսիկների դեմ:

գավորություն տարածքի կենտրոնում դրվում է տվյալ թագավորության դրոշը, որի տակ բազմում են թագավորն ու թագուհին: Վերելի հատվածում՝ Բերդի գլխին, միշտ հայերի թագավորությունն է լինում: Հաշվի են առնում, որ հայերը միշտ էլ բարձր են եղել թուրքերից: Յուրաքանչյուր թագավորություն ունենում է իր հրամանատարը: Հայերինը կոչվում է Մխիթար Սպարապետ, թուրքերինը՝ ոմն Գյուլլար (պարսիկների դեպքում՝ Սալախադի): Սկսվում են բանակցություններ կովախնաճ համարվող հողի տարածքի շուրջը.

Թուրք – էս հողերը մերն են:

Հայ – Ո՛հ, մերն են, մենք կյանքի գնով էլ պայքարելու ենք, մենք հաղթելու ենք:

Հայտարարվում է պատերազմ: Հայոց թագավորը հրամանատարին կոչ է անում հարձակվել: Այդ ժամանակ վերելից սահնակներով իջնում են դեպի ներքելի թագավորություն՝ միաժամանակ սառցե գնդիկներով հարվածելով: Բնականաբար՝ ներքելի թագավորությունը հնարավորություն չի ունենում ազատորեն առաջ գալու, դրա համար էլ վերելից հեշտովյամբ իջնում են հայերը եւ ձնե դարպասներն ավերելով՝ մտնում են թուրքերի սահման եւ առաջինը դրոշն իջեցնում, ապա՝ թագավորին «սպանում» ու թագուհուն գերի վերցնում: Թագուհուն տանում են վերելի թագավորություն ու մի կես ժամ պահելուց հետո հայհոյելով տանում ուրիշ պետության սահման, օրինակ՝ Պարսկաստան: Խաղի մեջ ամեն ինչ թույլատրելի է: Սկսում են թագուհուն համբուրել, եթե գեղեցիկ է, ապտակել ու վիրավորել, եթե տգեղ է (հաջորդ օրը, իհարկե, ներողություն են խնդրում): Սրանից հետո միայն հաղթող թագավորությունը քանդում է սահմանը եւ այն միացնում իր թագավորությանը, որով եւ ավարտվում է խաղը:

Խաղի մեջ Պարսկաստանի սահմանը ոչ միայն շոշափելի տարածք է, այլեւ, ըստ էության, չեզոք՝ անորոշ, բայց խորհրդանշական մի վայր, որտեղ «դատ» է տեղի ունենում:

Ժողովրդական խաղում, ինչպես կարելի է հասկանալ պահպանված ու գրանցված նյութերից, դատելու վայրը՝ «քննարանը», պարտադիր կերպով լինում է առանձին տեղում՝ բնակության վայրից դուրս: Դատելու համար չեզոք վայրի ընտրությունն ամենեւին էլ պատահական չէ: Այն սրբազան (սակրալ) մի տարածք է, որն անմատչելի տարածքում է՝ բնակավայրերից դուրս, եւ նշանագրված է:

Խաղի Ապարանի տարբերակում դատում կամ փորձությունների են ենթարկում գերի ընկած թագուհուն, որը պարտված թագավորության խորհրդանիշն է, տերը կամ տիրուհին, որին դատելով՝ «սպանելով»՝ վերականգնում են կյանքի բնականոն ընթացքը: Այս խաղի մեջ իրավիճակը ներկայանում է «շրջված»՝ «թարս»¹⁵ ձևով, ճիշտ այնպես, ինչպես Բուն Բարեկենդանի օրը՝ տեր—ստրուկ հարաբերության ժամանակ, երբ տեղի էր ունենում դիրքերի փոխանակում,¹⁶ իսկ «խան-փաշաներում» փորձության է ենթարկվում առաջնորդը, ղեկավարը, բեկը, շահը, խանը՝ տերը, բայց քանի որ վերջինս չի կարող «մեռնել», անհրաժեշտ է փոխարինող, որին եւ կարելի է «սպանել»՝ սկիզբ դնելով բարի կենդանությանը: Խաղի իմաստը դատն է, նպատակը՝ մաքրվելը (Մեծ պասից առաջ, մինչև գարնանային աշխատանքների սկիզբը, ըստ ժողովրդական պատկերացումների, բոլորը պետք է հասցնեին իրենց մեղքերը գցել ուրիշի վրա ու ազատվել դրանցից՝ պասի ընթացքում Աստծուն հաղորդակից լինելու համար): Այս, ինչպես մյուս նմանօրինակ խաղերում, հարց ու պատասխանը, «դատվելու» ու «փրկագնվելու» արարողություններն ունեն խաղ—նպատակ—արդյունք—հատուցում¹⁷ քառամաս կառույցը, որը համապատասխանում է բարեկենդանյան յուրաքանչյուր փուլի ծիսական բաղադրատարրերին եւ կրում է «քավության նոխազի» գաղափարը (յուրաքանչյուր անախորժ, վատ կամ ամոթալի արարք գործած անձնավորություն պետք է պատասխանատվություն կրի՝ դատապարտվի, դատվի):

Բարեկենդանյան «խան-փաշաների» մեջ կարելի է տեսնել նաեւ մարդու ենթագիտակցականում ընկած աշխարհի կառուցվածքի մասին առասպելական պատկերացումների եռամաս համակարգի¹⁸ շեր-

¹⁵ Ս. ԼԻՍԻՅՅԱՆ, Լեոնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ), Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն, 12, Երեւան, 1981, էջ 69:

¹⁶ «Ստրուկը»՝ ժողովուրդը, պայքարում էր Մարդու Տիրոջ դեմ (խան, փաշա, շահ) եւ ձգտում հաղթանակի (սրա մասին մանրամասն տես Հ. ԱՍԱՏՅԱՆ, Թատերականը հայ ժողովրդական խաղերում, ԵԹԿՊԻ, Հանդես (գիտական հոգվածների ժողովածու), № 6, Երեւան, 2006, էջ 17–22):

¹⁷ Ծիսական մտածողության հետ փոխկապակցված այս խաղային համակարգը համապատասխանում է Բարեկենդանի ծիսական փուլերին.

1. երբ, որի մեջ մտնում են բոլոր տեսակի խաղերը, պարերը եւ այլն,
2. պայքար (Կոսմոսի ու Քաոսի), որի նպատակը պիտի լինի կործանելը, քանդելը, իսկ արդյունքը՝ մեղավորի մահվամբ ու հարության մեջ աչք ամենը վերականգնելը,
3. խնջույք, որով եւ ամփոփվում է տոնը:

¹⁸ Աշխարհի կառուցվածքի մասին առասպելական հնագույն պատկերացմամբ աշխարհն ունի եռամաս կազմություն՝ բաղկացած երկնքից, երկրից եւ (ծիրանի) ծովից»

տեր, որոնք ժողովրդական խաղում անձնավորված են. երկու հակադիր կողմ, որոնք բախվում են իրար, պարտվում եւ հաղթում (հայ-թուրք), եւ երրորդ կողմ (պատժող), որը դատում կամ փորձության է ենթարկում պարտվողին կամ մեղավորին՝ բնակության վայրից դուրս: Այս եռամաս համակարգի մասին պատկերացումների դրսեւորումները կարելի է գտնել ոչ միայն հայ ժողովրդական խաղերում¹⁹, այլեւ հեքիաթներում²⁰:

Նվիրագործումն իր հերթին ենթադրում է «պատժի» փուլը (ժողովրդական խաղում՝ փորձության իմաստով), որը նույնպես ունի եռամաս համակարգ՝ անհատի վտարում հասարակությունից, սահմանային շրջան՝ մի քանի օրից մինչեւ մի քանի տարի տեւողությամբ, եւ վերադարձ՝ արդեն վերամարմնավորված²¹: Խոսքը մի դեպքում տարածական եռամաս կառույցի մասին է, մյուս դեպքում՝ ժամանակային: Ժամանակային եռամաս այս կառույցն իր իմաստաբանական բոլոր հատկանիշներով պահպանվել է բարեկենդանյան բոլոր խաղերում, քանի որ լինի շահ, դատավոր թե ծպտված անձ՝ առօրեականից տարբերվող, ուրիշ աշխարհին հատուկ զգեստավորումով, արդեն ենթադրում է անհատի առանձնացում հասարակությունից:

Բարեկենդանյան երկշաբաթյա շրջանն այն փորձությունների ժամանակահատվածն էր, որում խաղերի, պարերի, թատերական գործողությունների միջոցով յուրաքանչյուրը (բոլորն էլ մեղավոր են)²² պիտի հասցնի անցնել ժամանակային եռամաս կառույցի այդ փուլերով՝ իրեն նվիրաբերելով վերին ուժերին՝ մաքրվելով, որպեսզի իրավունք ունենա մտնելու Մեծ պահլի հիսնօրյա շրջան: Բուն բարեկենդանը երկու աշխարհների սահմանագիծն է, որում գործում են՝ դատում ու զոհաբերում²³: Սահմանային շրջանն ավարտվում է հերոսի «հարություն»՝ ազ-

(տե՛ս Ս. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ 2000 թ., էջ 9): Հմմտ. И. Дьяконов, Арханческие мифы востока и запада. М., 1990, էջ 54. А. Дандес, О морфологии игры: исследование структуры невербального фольклора (տե՛ս Фольклор: семиотика и / или психоанализ, Сборник статей. М., 2003. էջ 30–45:.

¹⁹ Վ. ԲԴՈՅԱՆ, նշ. աշխ., հտ. I, հաղ 27, Փաշա, էջ 109 եւ այլն:

²⁰ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտ. I, № 39, հտ. III, № 9, հտ. IV, № 50, հտ. V, № 25, հտ. VI, № 12, հտ. VII, № 176, հտ. VIII, № 54, հտ. IX, № 64, հտ. XI, № 16, հտ. XIII, № 12 եւ այլն:

²¹ Տե՛ս Г. ЛЕВИНТОН, Инициация и мифы. — Мифы народов мира, т. 1, М., 1987, էջ 543–544:

²² «Որպէս եւ գրեալ է, թէ ոչ ոք է արդար՝ եւ ոչ մի» (Հռոմ, Գ. 10):

²³ Հմմտ. քրիստոնեության ապաշխարության խորհրդի հետ, ըստ որի՝ մարդը փրկության արժանանալու համար պետք է ինչ-որ բան զոհի իր գործած մեղքերի դիմաց:

դարարելով մեղավորի, «պատժվածի», այն աշխարհից հետ եկածի, նոր կյանք, բարի կենդանություն²⁴ ստացածի վերադարձը:

«Ձնե ֆաղաֆ» խաղը, բացի բարեկենդանյան «Բերդախաղի» հետ ունեցած իր արտաքին նմանություններից, ունի նաեւ ներքին իմաստաբանական կապ նույն տոնի հետ, որն ապացուցվում է խաղի մեջ կերպարների գործառույթները եւ կատարման ժամանակահատվածը քննելիս: Դաշտային ազգագրական նյութերի մեր տարբերակն իր կառուցվածքով, կերպարներով, խաղային եղանակներով ու կատարման ժամանակով նույնությունամբ համապատասխանում է Երեւանի Մատենադարանի թիվ 4184 ձեռագրում պահպանված «Բերդախաղին»²⁵: Այստեղ շատ որոշակի նկարագրված է, թե ինչպես Վարդանանց տոնի հինգշաբթի օրը Շարանենց խաչոն, հավաքելով թաղի բոլոր տղաներին, ձնե բերդ է կառուցում՝ երկու մարդաչափ բարձրությամբ եւ 80–100 ոտք լայնությամբ: Հակառակորդ խմբերից մեկը հայերի բանակն է խորհրդանշում, մյուսը՝ պարսից: Այնուհետեւ «...խաչոն յարձակման նշան տալուն պէս պարսից եւ հայոց բանակաց պէս իրարու վրայ սաստիկ եւ ուժգին հարձակում կընեինք: Մի կողմանէ խնդալով, մի կողմանէ զիրար գնդակով հարուածելով: Բերդերու գնդակներ սպառելով այնչափ ձիւն իրարու երեսին եւ գլուխն կուտայինք, մինչեւ ամենք եւս ձիւնաթաթախ լինէինք: Յաղթող կողմն բերդի վերայ յարձակուելով բերդ կառնէր եւ կիսոյ չափ կըքանդէր: Հետո խաչոն հրաման կընէր նորէն նորոգել. ամենք միաբանաց աւերակ բերդ շինէինք, գնդակներով խորշեր լեցունելով կերթայինք տուներ: Թորուան զգեստներ չորացնելով կուոյ շարունակութիւն հաջորդ աւուր թող տալով եւ այս էր շարունակութիւն մինչեւ մեծի պահոց չորեքշաբթին: Մեր ձիւնակոյտ բերդեր երբեմն մինչեւ Լուսաւորչին եւ Մաղկազարդին առանց հալելոյ իբրեւ կոթող արտերու մէջ կենային...»²⁶:

²⁴ Բարի կենդանությունն այն դրախտային կյանքն է, որը ժողովուրդը հասկանում է «ամառ թե ձմեռ մի կանաչ բաղ ու բախշա, անուշ հոտով սիրուն ծաղիկներ, ամեն տեղ ուրախություն, կեր ու խումբ, երգ ու պար, որտեղ ոչ մինը գեշություն չի անում, ուրիշ ունենալուց էլ ուրախ ա» (տե՛ս Վ. Կազարյան, Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ, Ազգագրության եւ բանահյուսության արխիվ, 4/110, № 1, թղթ. 3, Ձեռագիր, 399 էջ, Գուգարքի շրջանի Մարգահովիտ գյուղի ազգագրությունը, Հանդերձյալ կյանք, էջ 374):

²⁵ ՄԱՄ, թիվ 4184, Երեմիա եպիսկոպոս Տեր-Սարգսյանց (Տեւկանց), Տոհմային հիշատակարան, գիրք Ա. եւ Բ., Վարագ, 1881, թերթ 82ա–86ա:

²⁶ Անդ: Այս խաղի եւ այլ Վարդանանց խաղերի նկարագրությունները տե՛ս նաեւ Վ. Բղոյան, նշ. աշխ., հ. 1, էջ 68–71:

«Քարեցիկը»²⁷ խաղում են միայն տղաները (10–13 տարեկան), որի նպատակը դիպուկ խփելն է։ Բաժանվում են խմբերի։ Եթե խաղացողները շատ են լինում, մինչև 5 խումբ են կազմում (այդ ժամանակ խաղն սկսվում է ժամացույցի պտույտի ուղղությամբ), եթե քիչ են, «ցելա» են գցում, որպեսզի իմանան, թե որ խումբն է առաջինը նշված սահմանագծից քարը նետելու դեպի նշանակետ, որն անվանում են «կոլ» (խողովակ կամ ցից)։ Այն ցցում են խաղադաշտի կենտրոնում՝ գետնից 20–25 սմ բարձրությամբ, որի վրա դնում են քար։ Յուրաքանչյուր խումբ (հերթականությամբ) ցցից 10 մետր հեռավորությունից նետում է խմբին պատկանող քարը։ Եթե ցցի վրա դրված քարին կպչի ու վայր գցի, տվյալ խումբը մի սահմանագիծ՝ 2 մետր, առաջ կգա։ Ցցից մինչև խաղացողների մոտ ընկած տարածությունը 2-ական մետր սահմանագծերով է բաժանված, իսկ ցցից հետո անմիջապես ամենաառաջինը՝ 1 մետր սահմանագծով։ Ցցի վրայի քարը գցելու դեպքում խմբի անդամները մի սահմանագիծ առաջ են գալիս։

«Կոլ» եզրույթը հարազատ չէ հայերենին եւ հեռու է թվում խորհրդանշական իմաստ կրելուց։ Եթե այն դիտարկենք խաղի համատեքստում, կտեսնենք, թե ինչ իմաստ ունի։ Բառարաններում առկա են կոլ արմատի տարատեսակ բացատրություններ²⁸, բայց, ելնելով խաղի մեջ օգտագործվող առարկայի՝ խողովակի ձևից եւ կիրառական նշանակությունից, կարծում ենք, որ այն համապատասխանում է վիզ, պարանոց բառին։ Այս դեպքում քարը տրամաբանորեն պետք է համարել գլուխ, գունդ։ Խաղի մեջ կոլը՝ խողովակը եւ քարը, իմաստային առումով, կարծես, համապատասխանում են մարդու մարմնի մասերին՝ վիզ եւ գլուխ։ Եւ թվում է՝ խաղի մեջ քարը ցցի վրայից գցելը համեմատական է հակառակորդին գլխատելու հետ։

Նորագույն շրջանում (1991 թվականներից մինչև մեր օրերը) ավանդական խաղերն աստիճանաբար մոռացության են մատնվում, չնայած դրանց մի մասը գոյատևում է, եւ քանի դեռ ավագ սերունդը հիշում է, նրանց նախաձեռնությամբ որոշ խաղեր երբեմն «բեմադր-

²⁷ Այդ խաղի տարբերակներ գրանցել ենք այլ մարզերում եւս (Արարատ, Արագածոտն)։

²⁸ Կոլ՝ պարանոց։ Կոլոմն առաջին նշանակությամբ գումդ է, երկրորդով՝ դիզել, կիտել (տես Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հտ. Գ., Երեւան, 2004, էջ 130)։ Գումդ եզրը նշանակում է գնդաձեւ մարմին (տես Հ. Բ. ԱճԱՌՅԱՆ, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Ա., Երեւան, 1971, էջ 593)։

վում են», որոշներն էլ՝ ձեռք բերում «նոր կյանք՝ այլ ձեւերով» եւ առաջին հերթին՝ համակարգչային խաղերում: Այս փոփոխություններին նպաստում են, իհարկե, նոր զարգացող գիտատեխնիկական հնարավորությունները, որոնք իրենց հետ բերում են արտադրողական ուժերի զարգացման նոր ձեւեր:

Արդի կենցաղում փոփոխությունների, տեխնիկական նորագույն սարքավորումների համատեքստում խաղի մի շարք պայմաններ մնացել են անփոփոխ: Ինչպես ավանդական տարբերակներում, այժմ էլ գործում են խաղն սկսելու գրեթե միեւնույն կանոնները՝ խմբերի բաժանվելու տարբերակները, վիճակահանության թղթերը, ղեկավար ընտրելու սկզբունքները, խաղի մյուս կանոնները՝ այլ բնորոշումներով ու ձեւերով: Իսկ ինչ վերաբերում է սեռային ու տարիքային բաժանումներին, դրանք առավել քիչ են արտահայտվում՝ պայմանավորված «գենդերային հավասարության» ժամանակակից ընկալումներով: Խաղն սկսելուց առաջ խմբեր կազմելու արդի ձեւերից են քայլերով գործողությունները՝ ծիփ-ծիփը կամ ծիպուկը²⁹, որոնց ժամանակ խմբի ավագները որոշակի տարածության մեջ կանգնում են դեմ դիմաց եւ հաջորդաբար առաջ գալիս մեկական քայլերով՝ արտասանելով՝ «ծիփ» կամ «ծիպուկ»³⁰:

Այսօր երեխաների կենցաղում տարածված են խաղի հետեւյալ բանաձեւերը՝ «Ես դրսի ամբողջ եմ» կամ «դու դրսի ամբողջ ես», «դու պիտուղ ես» կամ «ես պիտուղ եմ», «ես ազատ ֆաղաֆացի եմ», «ես՝ նիտուկ» կամ «ես՝ մշոտ» (դրսի աքլոր)³¹: Առաջին չորս բանաձեւերից մեկն ասում է այն խաղացողը, որը հաշվերգի կամ վիճակահանության կանոններից դուրս է, բոլորի հետ խաղում է եւ իրավունք ունի «ազատելու» յուրաքանչյուրին: «Ես ազատ ֆաղաֆացի եմ» արտահայտությունը գործածում են եւ խաղն սկսելուն պես, ինչը նշանակում է, որ առաջին «այրվելու», «մեռնելու» դեպքում խաղից դուրս չի գալիս եւ շարունակում է խաղալ, մինչեւ հաջորդ «մեռնելը», եւ հետապնդող՝ գնդակով խաղերի ժամանակ, երբ խաղացողները տեսնելով, որ ներսի խաղացողն արդեն ընտրել է իր «զոհին», այսինքն՝ վազում է որեւէ մեկի հետեւից կամ պատրաստվում է

²⁹ Ծիպ-ծիպ՝ մանր, փոքր, նաեւ՝ հավերին կանչելու ձայն (տե՛ս Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հտ. Բ., Երեւան, 2002, էջ 407, ՀՐ. Ա. ՃԱՌԵԱՆ, Հայերէն գաւառական բառարան, հտ. Թ., Թիֆլիս, 1913, էջ 515):

³⁰ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, ԴԱՆ, 2011, ՀՀ Արարատի մարզ, Արտաշատի տարածաշրջան, գ. Այգեգատ, բանասաց՝ Առաքելյան Սյուզի էդիկի, ծնվ.՝ 1988 թ.:

³¹ Խաղի ժամանակ խաղացողների կենտ թվի դեպքում բոլորի հետ խաղացող երեխա:

գնդակով հարվածելու որեւէ մեկին, եւ իրենք ազատ են: Իսկ «ճիտուկը» կամ «մշուն» այն խաղացողն է, որը բոլորի հետ խաղում է, սակայն «կյանք հանելու»՝ «կյանք տալու» իրավունք չունի: Այսինքն՝ այդ խաղացողի համար կարեւորը ոչ թե որեւէ խմբի անդամ լինելն է կամ կանոններով խաղալը, այլ անդադար՝ առանց «մեռնելու» կամ «այրվելու» խաղալը: Սովորաբար ճիտուկ կամ մշուն դառնում են անհավասար քանակով խաղացողների դեպքում, կամ դառնում է ամենափոքր խաղացողը, որի համար դժվար է խաղալ կանոններով, կամ՝ մեկը, որը պարզապես չի ուզում խաղալ կանոններով: Օրինակ՝ «Գործնագործ»³² կամ «Բաղերն ու որսորդները» խաղալիս, երբ ճիտուկը կամ մշուն «պաս»³³ է բռնում, «կյանքը չի տալիս» ընկերներից որեւէ մեկին, այլ շարունակում է խաղալ³⁴:

Ինչպես դիտարկվեց, խաղային մշակույթը վերջին հարյուրամյակում էականորեն փոխվել է: Մենք առանձնացրինք զարգացման չորս փուլ՝

1. վաղ խորհրդային,
2. միջին խորհրդային (Երկրորդ աշխարհամարտ եւ հետպատերազմյան շրջան),
3. ուշ խորհրդային (1970-ականներ),
4. անկախության (1991-ականներից մինչեւ մեր օրերը):

Հստ հետազոտությունների՝ թեեւ մոռացվել են ավանդական խաղերի շատ տարրեր, եւ խաղի կանոնները փոխվել են, դարձել ավելի պարզունակ, այնուամենայնիվ դրանք, որոշակի ձեւափոխումներով հանդերձ, կենցաղավարում են առ այսօր:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Խաղային, մշակույթ, խաղի պատկեր, նշանաբանական եղանակ:

³² Խաղը կոչվում է «Город за город», որը ոչ թարգմանաբար, իհարկե, հայացվել է:

³³ Երեխաների միջավայրում «պաս բռնել» նշանակում է փոխանցում (դեպի իրեն եկող գնդակը բռնել առանց ձեռքից գցելու եւ մինչեւ գնդակի գետնին ընկնելը):

³⁴ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, ԴԱՆ 2012, ՀՀ Շիրակի մարզ, գ. Սառնաղբյուր, խաղը ներկայացողներ՝ Անտոնյան Ֆենյա Գարեգինի, ծնվ.՝ 2000 թ., Անտոնյան Ռաֆիկ Գարեգինի, ծնվ.՝ 2003 թ., Անտոնյան Վահե Գարեգինի, ծնվ.՝ 2005 թ.: ԴԱՆ 2011, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, գ. Սարուխան, Հակոբյան Սոֆի Արսենի, ծնվ.՝ 2001 թ.: ԴԱՆ 2010, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Գավառի տարածաշրջան, գ. Բատրիկյան, Հարությունյան Գրիշա Զորիկի, ծնվ.՝ 2000 թ. եւ Բանասաց՝ Վարդանյան Նաիրի Ամրայի, ծնվ.՝ 1999 թ.:

РЕЗЮМЕ

Начиная с 20-х годов прошлого века игры, сформировавшиеся в советско-армянской действительности на начальном этапе существования Советского Союза, получили общественно-политический характер. В этих играх затрагиваются такие темы, как война и борьба, а также героизированы имена таких личностей, как легендарный командир В. Чапаев и вождь революции В. Ленин.

С точки зрения хронологии изменений игр, весьма примечательными периодами также были Вторая мировая война и послевоенный период. В этих играх также затрагиваются темы войны и боевых действий, а персонажами становятся Сталин и Гитлер, которые отождествляются с силой, бесстрашием и конфликтами с военачальниками. В играх также фигурируют разные технические детали, которые появились в результате введений новых средств.

В последнее время (с 1991 года и по сей день) традиционные игры постепенно забываются, хотя некоторые из них сохранились.

В общем мы выделяем четыре стадии развития игровой культуры за последнее столетие:

1. ранняя советская
2. среднесоветская (Вторая мировая война и послевоенный период)
3. поздняя советская (1970-е)
4. независимости (с 1991 г. по настоящее время).

Согласно исследованиям, хотя многие элементы традиционных игр были забыты, а правила изменились и стали более примитивными, однако до сих пор сохранились с некоторыми модификациями.

SUMMARY

Beginning from the 20's of the last century, the games that were formed in the Armenian reality at the initial stage of the existence of the Soviet Union received socio-political development. The games touch upon such themes as war and struggle, as well as glorification of such personalities as V. Chapaev, V. Lenin.

In terms of the chronology of game changes, World War II and the post-war period were also very remarkable. The games not only deal with the themes of war

and hostilities, but also the heroization of Stalin and Hitler, who were identified with strength, bravery or conflict with the military leader, as well as details of the equipment used in the games, which appear as a result of the emergence of new technical means.

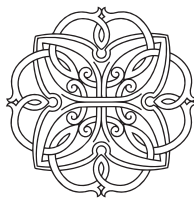
In recent times (since 1991 to present day), traditional games have been gradually forgotten, although some of them have survived.

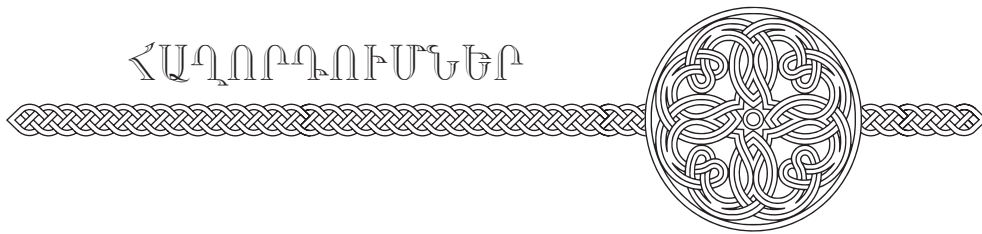
Game culture changed significantly over the last century.

We distinguish four stages of development:

1. Early Soviet,
2. Middle Soviet (World War II and post-war period),
3. Late Soviet (1970s),
4. Independence (from 1991 to the present).

According to the research, although many elements of traditional games have been forgotten and the rules of the game have changed and become more primitive, they still survive with some modifications.

10.56737/2953-7843-2023.10-145

ԼԻԼԻԹ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ
ՄՄ

ԱՐՄԱՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
ՄՄ

ԶԱՐԴԱՆԱԽՇՆ ԶԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՔԱՐԱԵՍՏՈՒՄ

Զարդանախշը (ornament)² հայկական զարդարվեստի գլխավոր տարրերից է եւ կիրառվում է գրքային գեղանկարչության, քանդակի, ճարտարապետության բնագավառներում, գեղազարդային (decorative) կիրառական արվեստի տեսակներում՝ խեցեգործության, գորգագործության, ոսկերչության, արծաթագործության, տարազի, հագուստի ձեւավորման մեջ: Զարդանախշը ծառայում է առարկաների գեղարվեստական զարդարման, կենցաղային իրերի, կառույցների, տների ներքին (interior) եւ արտաքին (exterior) հարդարման միջոցով մարդու գեղագիտական խնդիրների լուծմանը:

Հայ ժողովուրդը, լինելով աշխարհում հնագույններից մեկը, դարերի ընթացքում կերտել, զարգացրել եւ հարստացրել է իր ազգային մշակութային, որտեղ առանձնահատուկ դեր ու նշանակություն ունի զարդարվեստը³: Վերջինս հայկական ժողովրդական արվեստի ամենահին ու «ամենակենսունակ»⁴ բնագավառներից մեկն է, որի հազարավոր տարրերը (motif), վաղանջագույն ժամանակներից սկսած, զարդարել են պատմական, կրոնական զանազան հուշարձանները, ճարտարապետական կոթողները, եկեղեցիները, դամբարաններն ու գերեզմանաքարերը, խաչ-

^{1*} Ստացվել է՝ 13.09.2023, գրախոսվել է՝ 29.09.2023: Էլ. հասցե՝ lilam77@yandex.ru:

² Օրնամենտ – լատիներեն՝ ornamentum – զարդարանք, զարդ, դրվագանախշ, որը բնորոշվում է կառուցվածքային տարրերի համաչափ դասավորությամբ, կրկնությամբ (տե՛ս 300 слов по изобразительному искусству, Ереван, 1978, էջ 49):

³ Ա. Մ. ՄԱՅԱԿԱՆՅԱՆ, Հայկական զարդարվեստ, Երեւան, 1955, էջ VII:

⁴ Նույն տեղում:

քարերը, ձեռագիր մատյանները, կենցաղային իրերը, հագուստները, եկեղեցական կահ-կարասին, սպասքն ու արարողակարգի զգեստները, սրբազան իրերն ու մասնատուփերը եւ այլն:

Հայկական մանրանկարչական արվեստը, լինելով կարեւոր սկզբնաղբյուր զարդարվեստի զարգացման եւ պատմության ուսումնասիրման համար, բնութագրվում է զարդային տարրերի ու ձևերի հարստությամբ ու բազմազանությամբ: Զարդանախշը մարմնավորում է հայ ժողովրդի՝ տվյալ ժամանակաշրջանի ազգային մտածելակերպը, աշխարհի զգայական ընկալումն ու պատկերումը՝ գեղարվեստական ձևերի բազմիմաստ խորհրդաբանությամբ:

Հայկական ձեռագրերի մեծ մասը կազմող Ավետարաններն ու Աստվածաշունչ մատյանները զարդարվել են Սուրբ Գրքի բովանդակությանը համապատասխանող մանրանկարների պատկերաշարերով, լուսանցապատկերներով, խորանագարդերով, գլխագարդերով, բաժանագարդերով⁵, որոնցում կիրառվել են «հորինվածքն ավելի արտահայտիչ դարձնելու գեղարվեստական ամենահարուստ ու շքեղ հնարքները՝ զարդային մոտիվները»⁶, հին եւ նոր, պարզ եւ բարդ զարդանախշերը՝ իրենց փիլիսոփայական, աստվածաբանական խորհրդաբանությամբ: Հայկական ազգային զարդանախշերն արտացոլում են ժամանակի հայ մարդու պատկերացումները, աշխարհըմբռնումը, հոգեւոր ներաշխարհը եւ նրան հուզող հարցերը:

«Զարդանախշը գեղարվեստական, մշակութային ու հոգեբանազգայական յուրահատուկ նշանակություն ունեցող տարր է հայկական ազգային արվեստում՝ մասնավորապես մատենական գեղանկարչության արվեստում եւ դրա հորինվածքային կառույցներում»⁷: Զարդանախշի՝ «օրնամենտի ամբողջական պատկերը ամենից առաջ արտահայտում է որոշ աշխարհագրացում, կյանքի նկատմամբ մարդկային վերաբերմունք»⁸, արտացոլում է «ժողովրդի «հոգին» ու նրա երազանքները գեղեցկության ու երջանկության

⁵ Բաժանագարդերը հայկական մանրանկարչությանը բնորոշ զարդապատկերներ են, որոնք տեղակայվում են ձեռագիր գրքի բնագրային էջի լուսանցքում, տառ-թվանշանի շուրջը եւ ցույց են տալիս համապատասխան գլուխները կամ պարբերությունները (տես Լ. ԴՈՒՆՈՎՈՎ, Հայկական մանրանկարչություն, Երեւան, 1969, էջ 14):

⁶ Լ. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ, Հայկական մատենական գեղանկարչության ուսուցման գործընթացում հորինվածք (composition) ստեղծելու արդյունավետ եղանակներ, էջմիածին, 2021, Թ., էջ 116:

⁷ Նույն տեղում, էջ 116–117:

⁸ Վ. ԿՈՓՆՈՎ, Արվեստի տեսակները, Երեւան, 1962, էջ 58:

մասին»⁹: Զարդանախը կառուցվում է մեկ ընդհանուր մանրանկարչական հորինվածքում պարբերաբար կրկնվող երկրաչափական տարրերի, բնական ձևերի (բուսական, կենդանական) եւ տարրերի, ինչպես նաեւ մարդկային կերպարների ձեւաստեղծմամբ, միասնությունամբ, համաչափությունամբ, որտեղ հորինվածքի հիմքը հանդիսացող զարդաձևերն արտահայտում են որոշակի փիլիսոփայական, գեղագիտական իմաստ եւ վերացական նշանների (խորհրդանիշների) տեսքով առնչվում են բնագրային էջի համապատասխան գրվածքի գաղափարական բովանդակությանը:

Հայկական ձեռագրարվեստում հայ մանրանկարիչները հասել են անասելի բարձունքների՝ վերարտադրելով մեկ, երկու եւ ավելի զարդային բաղադրատարրերից կազմված լուսանցազարդեր, պարզ եւ բարդ հորինվածքային լուծումներով գլխազարդեր, խորաններ, կիսախորաններ, զարդանախշերով եզրագծված մանրանկարներ, ավետարանիչների դիմանկարներ, Ավետարանների անվանաթերթեր: Մանրանկարիչների եւ ծաղկողների վրձնած շքեղ պատկերներն ու զարդային կերպավորումները, արտացոլելով տվյալ մանրանկարչական դպրոցին բնորոշ գծերը, նկարչի ճաշակն ու գեղագիտական մոտեցումները, արտահայտում են գրքագարդման համակարգի ամուր կապը Սուրբ Գրքերի եւ հոգեւոր կյանքի հետ¹⁰: Աստվածաշնչյան նյութը խորապես ներգործել, ազդել է հայ մանրանկարիչ վարպետների երեւակայության, գեղարվեստական մտածողության ու աշխարհի հոգեւոր ըմբռնման վրա:

«Նկարիչների մեծ մասին, ըստ երեւույթին, առանձնապես հրապուրում էր զարդարվեստի բնագավառը»¹¹: Հայ մանրանկարչի վերացական ու «զարդարվեստային մտածողությունը»¹² շատ լայն եւ ընդգրկուն էր, նա երբեք չէր կորցնում պարզության, հավասարակշռության, համաչափության զգացումը զարդարվեստային բազմազան նմուշներ ստեղծելիս¹³: Հայկական ժողովրդական զարդարվեստը բնութագրվում է «կենսասիրտությամբ, տոկունությամբ, գեղեցկությամբ»¹⁴, այն ունի «ոչ միայն գեղարվեստական, այլեւ դաստիարակչական նշանակություն»¹⁵:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Լ. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 120:

¹¹ Լ. ԴՈՒՌՆՈՎՈ, նշ. աշխ., էջ 11:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Լ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, Կերպարվեստ եւ գեղարվեստական աշխատանք, Երեւան, 2007, էջ 24:

¹⁵ Նույն տեղում:

Մանրանկարիչների նպատակն էր իրական, բնական ձևերի ռճավորմամբ¹⁶՝ պարզեցմամբ, նախշերի համաչափ դասավորությամբ ու խորհրդաբանությամբ զարդարել, համադրել ու ամբողջացնել պատկերի հորինվածքային կառուցվածքն ու Աստվածաշնչի բնագրի տվյալ դրվագի բովանդակային իմաստը:

Մանրանկարիչը հաճախ բուսական ձևեր՝ մոտիվներ պատկերելիս, «ըստ իր զարդանկարի ռճական մտահղացման»¹⁷, այնքան էր պարզեցնում, ռճավորում կամ փոփոխում բույսի ձևը, որ ելակետային տարրը ճանաչելն անհնարին էր դառնում¹⁸: Ինչ վերաբերում է մարդկային, կենդանական եւ թռչնային կերպարներին, ապա դրանք, թեեւ ռճավորվում էին, սակայն չէին ձեւափոխվում այն աստիճանի, որ անճանաչելի դառնային: Զարդանկարչական պատկերներում, բացի աստվածաշնչյան եւ խորհրդաբանական նյութից, հանդիպում են նաեւ կենցաղային տեսարաններ՝ որսորդական, ռազմական, թատերական, կրկեսային դրվագներ, գործիքներ եւ կենցաղում գործածվող այլ առարկաներ:

Միջնադարյան հայկական զարդանկարչության մասին մենք պատկերացում ենք կազմում՝ Ժ.-ԺԱ. դարերից մեզ հասած ձեռագրային նմուշների հիման վրա, քանի որ գրիչներն ու ծաղկողներն ընդօրինակում էին ոչ միայն բնագրային էջերը, այլեւ մատյանների մանրանկարներն ու զարդապատկերները: Կարելի է ասել, որ մանրանկարի ստեղծման համար հիմք էին հանդիսանում նախորդ կամ տվյալ ժամանակաշրջանի մանրանկարչական դպրոցների պատկերագրական տեսակներն ու կառուցվածքները, որոնք զարգացվում էին կրկնօրինակման եւ ստեղծագործական վերարտադրման եղանակով: Մեկ պատկերագրական տարրի կրկնօրինակումը, վերարտադրումն ու հղկումը ժամանակագրական առումով իրար հաջորդած մանրանկարիչների կողմից հաճախ պատկերագրման կանոնական սկզբունքի հիմք էին հանդիսանում գրքերի ձեւավորման արվեստում: Հայ ժողովրդի ազգային դիմագիծն ու նրա անցած ճանապարհը

¹⁶ Ոճավորումը բնական ձևերի փոխակերպումն է պայմանականի, պարզեցվածի, ընդհանրացվածի ու զարդայինի: Լմբոնելով կերպարի բովանդակային իմաստը վերացական մտածողությամբ, գեղարվեստորեն ընդհանրացնելով, պարզեցնելով կերպարի բնութագրիչ հատկանիշները եւ անտեսելով երկրորդական գծերը՝ կատարվում են առարկայի զարդանախշային կերպարի ստեղծում, ռճավորում եւ նրա ձևի ու որոշակի նպատակի ընդգծում (տես Լ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 29):

¹⁷ Լ. ԴՈՒՌՆՈՎՈ, նշ. աշխ. էջ 11:

¹⁸ Լ. ԴՈՒՌՆՈՎՈ, նշ. աշխ., էջ 12:

բնութագրող գծերը հղկվում, բյուրեղանում էին դարերի ընթացքում, կատարելագործվում եւ վերածվում զարդային բնական ձեւերի ոճավորման՝ թե՛ գծանկարի կառուցմամբ, թե՛ նրբագեղ գույների համադրումով:

Հայկական զարդարվեստում գերակշռում են բուսական եւ կենդանական բնական ձեւերը: Դրա պատճառն այն մեծ դերն է, որ մարդու կյանքում խաղացել է բնությունը՝ բուսական ու կենդանական աշխարհը:

Մանրանկարչական պատկերների ու զարդանախշերի բնական տարրերի՝ մոտիվների ակնհայտ պարզեցումը՝ ոճավորումը, վերացարկումն ու ձեւափոխումը խորհրդանշանի հետեւանք են նաեւ այն հանգամանքի, որ «հայկական ձեռագրական գեղանկարչության արվեստում գերակշռում է խորհրդանշական (symbolic), հարթապատկերային (երկչափ տարածական) պատկերման ձեւը»¹⁹: Իրական եւ առարկայական աշխարհն արտացոլված է «տեսողական խորհրդանշանների՝ վերացական նշանների (սիմվոլների)»²⁰ միջոցով:

Հայկական մանրանկարչական արվեստում՝ մասնավորապես Սուրբ Գրքերի պատկերազարդումներում, զարդային բաղադրատարրերը, նույնիսկ գույներն ունեն ոչ միայն գեղագիտական, այլեւ աստվածաբանական նշանակություն եւ խորհրդաբանություն, որոնց մասին խորհել ու դրանք վերլուծել են հայ անվանի աստվածաբանները, փիլիսոփաները, մանրանկարիչներն ու մանկավարժները: Մեզ են հասել Գրիգոր Տաթևացու (ԺԴ.-ԺԵ. դդ.), Ստեփանոս Սյունեցու (Ը. դ.), Հովհաննես Օձնեցու (Ը. դ.), Ներսես Շնորհալու (ԺԲ. դ.) եւ ուրիշների հեղինակած խորաններ²¹ մեկնությունները, որոնցում ներկայացված են զարդանախշերի ու գույների խորհրդաբանական իմաստները: Խորանների միջնադարյան աստվածաբանական մեկնություններն ուսումնասիրել է արվեստագիտության դոկտոր Վիգեն Ղազարյանը «Խորանների մեկնություններ» (Երևան, 1995) եւ «Մեկնութիւնք խորանաց», հետազոտություն եւ բնագրեր (Ս. Էջմիածին, 2004) աշխատություններում:

Խորանազարդերում հանդիպող արծիվը, ձկնկուլը, աքաղաղը, կաքավը, առյուծը, ցուլը, եղնիկը, հուշկապարիկը²² եւ երեսակայական այլ

¹⁹ Լ. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 115:

²⁰ Լ. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 116:

²¹ Խորանը զարդանկարային պատկեր (հորինվածք) է՝ Ավետարանների համաբարբառները նշանակող տառ-թվանշաններով (տես Լ. ԴՈՒՆՈՎՈ, նշ. աշխ., էջ 14):

²² Հուշկապարիկ – Ավերակներում բնակվող առասպելական ոգի (տես Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հտ. երրորդ, Երևան, 1974, էջ 400): Հուշկապարիկը

կենդանիներ (հրեշներ) հաճախ զուգամետ (symmetrical) դիրքով կենտրոնական տեղ են զբաղեցնում գլխազարդի քառանկյուն հորինվածքում՝ զարդանախշային խաչերի, բուսական տարրերի հետ միասին կազմելով հորինվածքային ներդաշնակ ամբողջություն²³:

Մեր բազմադարյան մշակույթի շատ անգին գոհարներ այսօր դարձել են պատմության «լուռ վկաները»: Որեւէ թանգարանի ցուցափեղկում դրված նկարազարդ Սուրբ Գիրքը, ձեռագիր մատյանը, ծառի ստվերում խոնարհ կանգնած խաչքարը, աշխարհի չորս ծագերում հայ ժողովրդի պես սփռված հայկական մշակույթի թանկարժեք մասունքները վկայում են, թե ովքեր ենք մենք, որտեղից ենք գալիս եւ ուր ենք գնում: Եւ այսօր մեզ՝ հարուստ ժառանգությունը կրողներին եւ պահպանողներին է վստահված այդ լուռ վկայությունը աշխարհին լսելի դարձնելու գործը:

Հոգվածում փորձեցինք վերլուծության ենթարկել զարդարվեստի գլխավոր բաղկացուցիչ տարրի՝ զարդանախշի դերն ու նշանակությունը հայկական մշակութային կոթողների, հուշարձանների՝ մասնավորապես հայ միջնադարյան գրքարվեստի ոլորտներում: Ներկայացված են զարդանախշի կառուցման ու պատկերման ձեւատեղծման եղանակներն ու խորհրդաբանությունը միջնադարյան գրքազարդման արվեստում: Հոգվածում անդրադարձ է արվել զարդաձեւերի արտահայտած առանձնահատուկ գեղագիտական, աստվածաբանական խորհրդաբանությանը, ինչպես նաեւ նրանց գունային նշանակությանը՝ դրսևորված վերացական նշաններում (խորհրդանիշներում), որոնք կապված են Աստվածաշնչի բնագրային էջի համապատասխան գրվածքի գաղափարական բովանդակության հետ:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Մանրանկար, գրիչ, գրչություն, ծաղկող, ձեռագիր, զարդանախշ:

հեթանոսական ժամանակներից հայկական մանրանկարչական արվեստ ներմուծված կանացի դեմքով երեւակայական թռչնի կերպար է:

²³ Խորանների այս կարեւոր հորինվածքային բաղադրիչների խորհրդաբանության եւ մեկնության մասին տես Վ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Խորանների մեկնություններ, Երեւան, 1995:

սերմանել սերմն ըստ ազգի և նմանութեն.

Արարչագործություն, «Այս են զարդ աշխարհի», Առաջին Ավետարան,
Երեսան (1995—1997 թթ.), գրիչ, նկարիչ եւ ծաղկող Լ. Ամիրջանյան

РЕЗЮМЕ

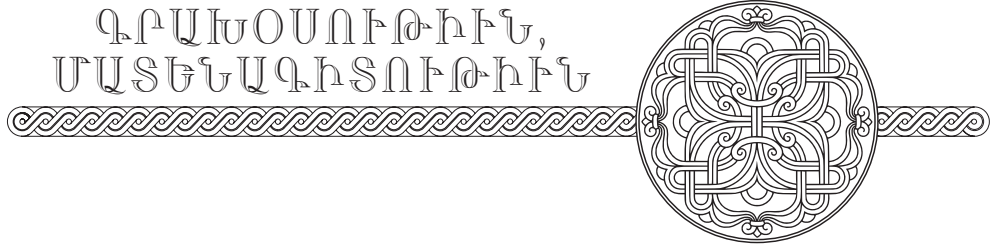
В статье проанализированы роль и значение главного элемента орнаментального искусства-орнамента в сфере развития армянских культурных памятников, в частности, средневекового армянского книжного искусства. Представлены способы построения и изображения, а также символика орнамента в средневековом книжном искусстве. В статье говорится об особом теологическом, философском, эстетическом смысле и семантики орнаментов, мотивов, а также их цветов, проявленных в абстрактных знаках (символах) и связанных с идейным содержанием соответствующего письма на оригинальных страницах Священных Книг.

SUMMARY

The article analyzes the role and significance of the ornament, main element of ornamental art, in the sphere of development of Armenian cultural monuments, in particular, medieval Armenian book art. The methods of construction and depiction and the symbolism of the ornament in medieval book art are also presented.

The article speaks about the special philosophical, aesthetic meaning and significance of ornaments, motifs, as well as their colors, manifested in abstract signs (symbols), related to the ideological content of the corresponding letter on the original page of the Scriptures.

10.56737/2953-7843-2023.10-152

ՈՉ ՅԱՓՇՏԱԿԵՍՅՈՒՔ, ՈՉ ԱԻԱՐԵՍՅՈՒՔ, ՈՉ ԱՌՅՈՒՔ ԶԱՅԼՈՅ. ԻՒՒ ԿԵՅՅՈՒՔ...

«Բուզանդարանքում» կարճառօտ, բայց յոյժ խօսուն անդրադարձ կայ Հայոց Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսին. «Վասն Գրիգորիսի եպիսկոպոսի, որդւոյ Վրթանայ, եղբօրն Յուսկան, որ կաթողիկոսն էր կողմանցն Վրաց եւ Աղուանից: Իբրեւ եկաց սա յիւրում պաշտամանն, մինչ դեռ մանուկն եւս էր, շինեաց, նորոգեաց զամենայն եկեղեցիս կողմանցն այնոցիկ...» եւ զնաց քարոզելու եւ աւետարանելու «Քրիստոս»:

Եւ մօտեցաւ Գրիգորիսը խմբուածներին եւ «ասէ ցնոսա, թէ՛ «Ծաներո՞ւք զԱստուած»: Լուան եւ ընկալան զառաջինն եւ հնազանդեցան: Ապա սկսան քննել զօրէնսն Քրիստոսի, եւ ուսան ի նմանէ, թէ՛ ատելի է Աստուծոյ աւարառութիւն եւ յափշտակութիւն, սպանութիւն, ազահութիւն, այլազրկութիւն, զայլոցկերութիւն, ցանկութիւն այլոց ստացուածոց: Ապա այսպիսի իմն իրօք իբրեւ լուան, զայրացան ընդ բանս նորա եւ ասեն. «Զի ո՞չ յափշտակեսցուք, զի ո՞չ աւարեսցուք, զի ո՞չ առցուք զայլոյ. ի՞նչ կեցցուք...»: Զկամենալով-չկարողանալով հրաժարուել զազանաբարոյ կենցաղից՝ արիւնռուշտները «...կալան ձի մի ամեհի, կապեցին կախեցին զմանուկն Գրիգորիս զազւոյ ձիոյն եւ արձակեցին ընդ ծովեզեր դաշտին հիւսիսական ծովուն մեծի, արտաքոյ իւրեանց բանակին ի դաշտին Վատնեայ: Եւ այսպէս սպանին զառաքինի քարոզն Քրիստոսի զմանուկն Գրիգորիս...»¹: Նահատակ սուրբի մարմինը յուղարկաւորուեց Ամարասոմ՝ Արցախի մեծագոյն սրբարաններից մէկում: Եւ չնայած դարեր են անցել իր նուիրական գործունէութեան եւ քարոզութեան ժամանակներից, սակայն չգողանալու, չկողոպտելու, ուրիշինը չյափշտակելու,

¹ «Բուզանդարան պատմութիւնք», Գ. դպր., գլ. 2.:

չիւրացնելու, չաւերելու մասին նրա խօսքերը՝ պարզ համամարդկային նուազագոյն մտքերը դեռ չեն հասել աշխարհի մոլթ ու մռայլ կողմերը, եւ սուրբ նահատակին չհասնելով՝ Լոյսի թշնամիները պայքարում են, Գրիգորիսի, իր յաջորդների ու նախորդների, ազգակիցների ու արիւնակիցների կանգնեցրած տաճարների, աղօթատների, կրթական ակումբների եւ անգամ շիրմաքարերի դէմ, որ յօշոմ եւ աւերում են, փշրում եւ ջնջում աշխարհի երեսից: Ահա Արցախի մշակութային անանց գանձերի՝ յատկապէս քրիստոնէական ժառանգութեան ոչնչացման եւ իւրացման հանգամանքներին է նուիրուած Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հերթական լոյսընծայումը², որ Ամենայն Հայոց Վեհափառ եւ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի հրամանով ընթերցողի դատին է յանձնել Սուրբ Աթոռի հրատարակչութիւնը:

Հայաստանն առաջին պետութիւնն էր, որ Դ. դարի սկզբին քրիստոնէութիւնը հռչակեց պետական կրօն՝ համաքրիստոնէական մեծագոյն սուրբ, Հայոց առաջին հայրապետ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզներով եւ Սուրբ Տրդատ Գ. արքայի ջանքերով: Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին՝ իբրեւ ազգային հոգեւոր կառոյց եւ մէկը աւանդական Եկեղեցիներից, աւելի քան երկու հազարամեակ անխոտոր առաջնորդում է իր ժողովրդին առ վարդապետութիւնը մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի, սուրբ առաքեալների, շնորհընկալ սրբերի եւ եկեղեցական հայրերի ուսուցումները:

Եւ քրիստոնէութեան արշալոյսին, երբ դարձի եկաւ կենտրոնական Հայաստանը, անմիջապէս յաջորդեց Փրկչի աւետարանի քարոզը Հայոց Արեւելից կողմերում՝ «յամուր երկրին Առձախոյ»՝ պատմական Հայաստանի տասներորդ նահանգում, որի սահմանագլխին՝ Արտազ գաւառում, նահատակուել էր Հայքում քրիստոնէութիւն տարածելու կոշուած Թադէոս առաքեալը: Նրա մասին պատմում են, որ «եկեալ ի Հայս՝ յԱրտազ գաւառ. անդ առնու վախճան մարտիրոսութեան ի Սանատրկոյ արքայէն Հայոց»³: Երանելի ուսուցչի մահուան գոյժը Երուսաղէմ է հասցնում Թադէոսի աշակերտներից մէկը՝ Եղիշէն. «Եւ աշակերտ նորին Սուրբն Եղիշայ դառնայ յԵրուսաղէմ եւ պատմէ զտենչալի նահա-

² ԱՐՄԻՆԷ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ, Արցախի քրիստոնէական ժառանգութեան ոչնչացման եւ բռնաւորացման ազդեցական քաղաքականութիւնը, Ս. Էջմիածին, 2023, 160 էջ + 8 գունաւոր ներդիր էջ:

³ ՄՈՎՍԷՍ ԴԱՍԵՆՈՒՐԱՆՅԻ/ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, հտ. Ա., գլ. 2., հմմտ., ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, գիրք. Բ., գլ. ԼԴ.:

տակույթինն առաքելակցացն նորա»։ Եւ այնտեղ՝ Երուսաղէմում, ինքը՝ Եղիշէն, «յազգմանէ Սուրբ Հոգւոյն ձեռնադրի ի ձեռաց Սրբոյն Յակովբայ՝ եղբօրն Տեառն, որ էր առաջին հայրապետ Երուսաղէմի»⁴։ Ձեռնադրութեան արժանանալով՝ Եղիշէն վերադառնում եւ շարունակում է իր ուսուցչի կիսատ մնացած գործը։ Բայց, ցաւօք, շատ չանցած՝ Թադէոս առաքեալի պէս մարտիրոսական պսակ է ընդունում եւ ինքը։ Սակայն, կամօքն Աստուծոյ, դարերի ընթացքին «յԱրցախ աշխարհի լուցեալ» լոյսը եւ յոյսն առ Աստուած չեն մարում, այլ պայծառանում են նոր շողով ու զօրութեամբ՝ յարդիւնս Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութեամբ սկիզբ առած Հայոց Դարձի։ Կեսարիայից վերադառնալով՝ Գրիգոր Լուսաւորիչն սկսում է եկեղեցիներ հիմնել Հայոց աշխարհի տարբեր ծագերում։ Եւ, ի թիւս այլոց, հիմնում է Ամարասի վանքը, որի կառուցումն ու բարեկարգումն աւարտին հասցրեց իր թոռ Գրիգորիսը։ Յընթացս ժամանակի սիրուած եւ մարգաշատ ուխտավայր պիտի դառնար վանքը, իսկ Մեսրոպ Մաշտոցի այցով՝ նաեւ կրթական խոշոր կենտրոն, եւ պիտի շատանային ու ծաղկէին Արցախ աշխարհի՝ առաքելական հաւատքի սրբատեղիները։ Բաւական է յիշել լոկ մոգույթիւնից ճշմարիտ աստուածպաշտութեան դարձած Վաչագան Բարեպաշտի օրինակը, որ «ըստ թուոյ աւուրց տարւոյն եկեղեցի շինեաց յարեւելս»⁵։ Եւ այսպէս անյիշելի ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը երբեւէ ու որեւէ խիոյեանի դէմ չընկրկած արցախահայույթիւնը իր հոգեւոր եւ աշխարհիկ իշխանութիւնների առաջնորդութեամբ անառիկ պահեց իր ամրոց երկիրը՝ շէն ու ծաղկուն փայփայելով այն, ամեն քայլի գիտութեան, կրթութեան, պաշտամունքի վայրեր ստեղծելով, միջին ու խաւար հարիւրամեակները ուսման եւ լոյսի դարերի վերածելով։ Արցախեան եւ անկախութեան շարժման զար-

⁴ ՄՈՎՍԷՍ ԴԱՍԽՈՒՐԱՆՅԻ/ԿԱՎԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, Պատմութիւն, հտ. Ա., գլ. Զ.:

⁵ Անդ, հտ. Գ, գլ. ԻԳ.: Վաչագան Բարեպաշտի կարեւոր ներդրումներից յիշենք, որ «...իր օրօք գտնուեցին Զաքարիայի, Պանդալէոնի եւ Ս. Գրիգորիսի մասունքները։ Շինել է Ամարասի մատուռը, գումարել է Աղուէնի եկեղեցական ժողովը։ Իրեն է գրել Յովհ. Բ. կաթողիկոսը շրջաբերական մի կոնդակ նեստորականների դէմ»։ Հ. Բ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ե., Երեւան, 1942, էջ 38։ Եւ վերջապէս՝ դիտելի են պաշարն ու յաղթանակն աղանդների դէմ. «Յաստուածուստ պսակեալն այն Վաչագան հրամայէր ժողովել զմանկունս կախարդացն, եւ դիւթաց, եւ քրմաց, եւ մատնահատաց, եւ դեղատուաց. հրամայէր ի դպրոցս ունել եւ ուսուցանել զաստուածեղէն ուսումն եւ տեղեակս առնել վարուց քրիստոնէութեան, առ ի հաստատել ի հաւատս երրորդութեանն եւ ուղղել յաստուածապաշտութիւն... Իսկ զյոյովս ի մանկանցն յիւր սեփական գիւղն Ռուտակ անուն ժողովէր եւ կարգէր ոռճիկս եւ դպրապետս ի վերայ. եւ հրամայէր վարժել եւ հմուտ լինել կարգի քրիստոնէութեանն»։ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, հտ. Ա., գլ. ԺԸ.:

Թօնքով եւ ազատամարտի յաղթանակներով նոր կեանք եւ աւիւն առաւ Արցախի հոգեւոր-գիտամշակութային ընթացքը: Հազարամեայ կոթողներին ու յուշարձաններին, եկեղեցիներին ու վանքերին աւելացան նորերը, վեր յառնեցին խոնարհուածները: Մինչեւ վերջերս Արցախի հանրապետութիւնում հաշուառուած էր աւելի քան 2500⁶ եկեղեցի ու վանք, որոնք, սակայն, նախ՝ 2020 թ. 44-օրեայ պատերազմից յետոյ, իսկ աւելի ուշ՝ 2023 թ. սեպտեմբերին հայերի էթնիկ զտման ու բռնի կամ պարտադրեալ տեղահանութեան հետեւանքով անցնում են ադրբեջանական վերահսկողութեան ներքոյ: 44-օրեայի պայմանական աւարտից օրեր անց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը հանդէս եկաւ մի շարք նախաձեռնութիւններով, որոնցից այստեղ կկամենայինք յիշել գրահրատարակչական-քարոզչականը: Այս ասպարէզից յիշատակելի են Արցախի հոգեւոր մշակութային յուշարձանների քարտէզի, Յէնրիկ Սուազեանի՝ «Աղուանից աշխարհի հոգեւոր առաջնորդները եւ առաջնորդանիստ կենտրոնները», Jasmine Dum-Tragut, Christina Maranci, Sergio La Porta հեղինակային խմբի՝ «Armenian cultural-Religious Heritage of Artsakh», Զօհրաբ Հոքոյեանի «Հայոց Քաջաթաղը» գրքերը, որոնց օրերս աւելացաւ Արմինէ Տիգրանեանի վերոնշեալ աշխատութիւնը՝ պատմագիտութեան դոկտոր, պրոֆեսոր Համլէտ Պետրոսեանի խմբագրութեամբ: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է 2020 թ. 44-օրեայ պատերազմի ընթացքում եւ դրանից յետոյ Ադրբեջանի բռնազաւթած տարածքներում քրիստոնէական՝ հայկական ժառանգութեան (եկեղեցիներ, վանքեր, մատուռներ, վանական համալիրներ, խաչքարեր եւ այլն) թիրախաւորման, դրանց ոչնչացման եւ բռնիւրացման եղանակներին: Առանձին շեշտադրմամբ գրքում ներկայացուած են յուշարձանների պահպանութեան հիմնադրոյթները՝ ժառանգութեան «իսկութեան», «ամբողջականութեան», «մշակութային կարեւորութեան», «բացառիկութեան» միջազգային սկզբունքների լոյսի ներքոյ:

Հեղինակը հաւաքել եւ գիտական մանրամասն քննութեամբ, հիմնաւոր փաստարկներով ներկայացրել է Ադրբեջանի՝ ցայսօր ոչնչացրած կամ վնասած հայկական քրիստոնէական արժէքների զգալի մասը: Գիտենք, որ Ադրբեջանի պետական եւ հանրային ողջ քարոզչամեքենան լծուած է հակագիտական տեսութիւնների միջոցով միջազգային լայն

⁶ Այս ակապակցութեամբ տես օր.՝ Գ. ՏԱՐԳՅԱՆ, Монастыри и церкви Арцаха: Иллюстрированный каталог / пер. с арм. С. Гасарджяна; Москва, 2022:

հարթակներում հայոց պետականութեան եւ ողջ հայութեան դէմ կեղծ ու հերիւրածին տեղեկութիւնների տարածմանը: Համայն հայութիւնն ու միջազգային հանրութիւնը պարբերաբար ականատես են լինում Արցախի պատմամշակութային ժառանգութեան պղծմանն ու ոչնչացմանը, իսկ որոշ դէպքերում նաեւ դրանց, այսպէս ասած, աղուանականացմանն ու ուղիացմանը, խեղաթիւրման ու եղծանման այլեւայլ փորձերի եւ փաստերի: Համապատասխան օրինակների միջոցով իրականութիւնը վեր հանելուց յետոյ կարելի կլինի արձանագրել, որ Ադրբեջանի վանդալական գործողութիւնները միջազգային եզրոյթով բնորոշելի են իբրեւ ազգասպանութիւն (ethnocide⁷) հայ ժողովրդի հնագոյն եւ բնիկ պատմական տարածքում: Մանրակրկիտ յղումներով ցոյց է տրուում, որ միջազգային բազմաթիւ պայմանադրութիւններով (convention) արգելուած են մշակութային յուշարձանների պղծումը, ոչնչացումը, նախնական տեսքի աղաւաղումը եւ վանդալեան այլ դրսեւորումները: Ադրբեջանը նոյնիսկ պետական քաղաքականութիւն է մշակել, ըստ որի՝ ստեղծուել է Կովկասեան Աղուանքի պատմութիւնն ու ճարտարապետութիւնն ուսումնասիրող մասնագէտներից բաղկացած մի խումբ, որը հեռացնելու է «աղուանական կրօնական տաճարների վրայից հայկական հետքերը»⁸: Եւ ահա վերջին տարիների ընթացքում ականատես ենք լինում հայկական եկեղեցիների, խաչքարերի, գերեզմանների պղծմանն ու ոչնչացմանը՝ «մասնագիտական» խմբերի գործունէութեանը:

Ազգային ինքնութեան համար պայքարող Արցախի հայութեան դէմ իրականացուած ոճրագործութիւններն իրական պատկերն են Ադրբեջանի հակահայ պետական քաղաքականութեան: Սակայն առաւել հիասթափեցնող է Արցախում տեղի ունեցածի հանդէպ միջազգային հանրութեան լռութիւնը կամ անհամաչափ արձագանքը, որ, ըստ էութեան, որեւէ ազդեցութիւն չունեցաւ եւ չէր կարող ունենալ յանցագործութիւնների կանխարգելման ու բացառման հարցում:

Արմինէ Տիգրանեանի «Արցախի քրիստոնէական ժառանգութեան ոչնչացման եւ բռնիւրացման ադրբեջանական քաղաքականութիւնը» գիրքը հանրամատչելի եղանակով հայ ընթերցողին ներկայացնում է նախ՝ հոգեւոր արժէքների պաշտպանութեան հանգամանքները՝ ժա-

⁷ Ազգասպանութիւն է համարուում, ժողովրդին ողջ թողնելով հանդերձ, նրա մշակութի ոչնչացումը: Եզրոյթն առաջինը կիրառել է Ռաֆայէլ Լեմկինը 1944 թուականին:

⁸ Տե՛ս <http://www.genocide-museum.am/arm/17.02.22.php>:

ռանգութեան պահպանութեան միջազգային համակարգում: Այնուհետեւ հեղինակն անդրադառնում է հոգեւոր արժէքների պահպանութեան եւ պաշտպանութեան անհրաժեշտութեանը՝ անցեալում, ներկայիս եւ ապագային: Ըստ կարելւոյն ներկայացուած են Արցախի հայկական քրիստոնէական ամբողջ ժառանգութիւնը եւ ռազմական գործողութիւնների ժամանակ հոգեւոր-մշակութային կոթողների ոչնչացման դէպքերը, պատերազմի քողի ներքոյ նպատակային կերպով հասցուած վնասներն ու աւերածութիւնները: Յայտնի է, որ պատերազմից յետոյ տիրանալով հայկական հինաւուրց Շուշի քաղաքին՝ յարձակման ենթարկուեց նաեւ Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչը՝ Ղազանչեցւոց եկեղեցին: Այս եւ նման դէպքերի կապակցութեամբ հեղինակը նկատում է, որ «Յեղասպանութեան կանխարգելման պատժի մասին» 1948 թ. պայմանադրութեամբ մշակութային ժառանգութեան ոչնչացումը որակւում է որպէս մշակութային ցեղասպանութիւն եւ յանցագործութիւն՝ ուղղուած մարդկութեան դէմ⁹:

2021 թ. մարտին ադրբեջանական լրատուամիջոցները տարածեցին մի տեսանիւթ, որից պարզ դարձաւ, որ Ադրբեջանի նախագահն այցելել է Հազրուրթի շրջանի Ծակուռի գիւղի Սուրբ Աստուածածին հայկական եկեղեցի եւ հէնց այնտեղ յայտարարել է, որ այն «ալբանական» է, հայերէն արձանագրութիւններն ու խաչքարերը կեղծ են, եւ Ադրբեջանը պատրաստուում է վերանորոգել եւ բերել «հին տեսքին»¹⁰: Այս յայտարարութիւնը միանշանակ մշակութային ժառանգութեան ձեւափոխման միտում է արտայայտում: Ըստ ԻԻՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նիւթական մշակութային ժառանգութեան պահպանութեան» պայմանադրութեան՝ մշակութային ժառանգութեան պահպանում նշանակում է ժառանգութեան կենսունակութեան ապահովում: Նոյնատիպ դրոյթներից է, որ պահպանել ժառանգութիւնը նշանակում է ապահովել դրա ամբողջականութիւնը, ժառանգութեան իսկութեան, կարեւորութեան, միատարրութեան, բացառիկութեան չափանիշները: Իսկ ըստ «Զինուած բախումների դէպքում մշակութային արժէքների պաշտպանութեան մասին» 1954 թ. պայմանադրութեան՝ արգելւում է մշակութային արժէքի ցանկացած վերափոխում, ինչպէս նաեւ դրա օգտագործման ձեւի փոփոխութիւն, որ միտում է թաքցնելու կամ ոչնչացնելու մշակութային, պատմական կամ գիտական վկայութիւնները: Այստեղ պարզապէս յիշեցնենք, որ Արցա-

⁹ Տե՛ս <http://www.genocide-museum.am/arm/08.12.2018-UNGC70.php>:

¹⁰ Տե՛ս <http://www.hayzinvor.am/99840.html>:

խի հայկական ճարտարապետութեան գլուխգործոցներից մէկը՝ Հաղ-րութի շրջանի Ծակուռի գիւղի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին, երբեմնի փթթուն Ծաղկավանք վանական համալիրից պահպանուած միակ եկեղեցին է, որ կանգուն է ԺԲ. դարից ի վեր: Դիտելի է, որ հայկական եկեղեցիների իւրացման գործում Ադրբեջանի ցանկալի թիրախներից էր Դադիվանքը, որի հանդէպ ոտնձգութիւնները քողարկուած էին կեղծ եւ ուշադրութիւն չեղող քարոզչութեամբ: Բնական է այս կապակցութեամբ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի յայտարարութիւնը. պատմական անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ վանքն ի սկզբանէ եղել է հայկական եւ որեւէ առնչութիւն չունի որեւէ օտար հոգեւոր կառոյցի հետ, առաւել եւս՝ այսօրուայ նորայայտ աղուանաուղիական կրօնական համայնքի հետ¹¹:

Մշակութային արժէքների գործառնոյթների փոփոխման օրինակները բազմաթիւ են՝ Հաղրութի շրջանի Դիզափայտ լեռան գագաթին գտնուող Կատարոյ վանքի պղծումը, Մեխակաւանի Զօրաւոր Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու աւերումը, Զրաղացներ գիւղի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու բռնափոխումը, Շուշիի Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ կամ Կանաչ ժամ եկեղեցու Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցուն վերագրելը եւ այլն:

Մշակութային անվտանգութիւնն ազգային անվտանգութեան կա-րեւորագոյն բաղադրիչներից է՝ առաւել եւս փոքրաթիւ ազգերի համար եւ յատկապէս մեր ժամանակներում: Մի կողմից համահարթեցումը, հա-մաշխարհայնացումը, մշակութային ուծացումը, իսկ միւս կողմից հակա-մարտութիւններն ու պատերազմները իրական սպառնալիք են մշակու-թային ժառանգութեան պահպանութեան համար:

Ցեղասպանութեան կանխարգելման Լեմկինեան հաստատութիւնը՝ որպէս միջազգային անկախ հասարակական կազմակերպութիւն, Ար-ցախեան պատերազմից յետոյ «Կարմիր դրօշի» բազմաթիւ ահազան-գեր է հնչեցրել Ադրբեջանի վերաբերեալ՝ վերջինիս գործողութիւնները որակելով ցեղասպանական: Հաստատութիւնն իր յայտարարութիւննե-րի մէջ նշել է, որ Արցախը 99,7%-ով հայկական է՝ իր անբաժանելի մշա-կութային ժառանգութեամբ¹²: Այս եւ նման փաստերի արձանագրման, այլ եւ այլ վկայութիւնների մէկտեղման աշխատանքներն այսօր այժ-

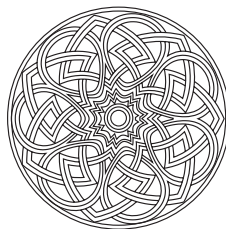
¹¹ Տէս <https://www.azatutyun.am/a/32391576.html>:

¹² Տէս [%3A-there-is-no-peace-or-prosperity-through-genocide">https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/statement-on-self-determination-of-armenians-in-artsakh-\(south-caucasus\)">%3A-there-is-no-peace-or-prosperity-through-genocide](https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/statement-on-self-determination-of-armenians-in-artsakh-(south-caucasus)):

մէական են, պահի հրամայական, որ ապագայում ազգային հարցերի լուծմանը նուիրողների համար խիստ օգտակար եւ անհրաժեշտ կլինեն: Մայր Աթոռի այս հրատարակութիւնը նախատեսուած է մշակութային ժառանգութեան պահպանութեամբ զբաղուող մասնագէտների, ուսանողների եւ արցախահայութեան մշակութային ժառանգութեան պաշտպանութեամբ ու պահպանութեամբ մտահոգ ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

Տարւոյս հոկտեմբեր 1-ի համազգային եւ զօրակցական աղօթքից յետոյ Վեհափառ Հայրապետն իր պատգամում նշեց. «Մեր հայրենեաց անգին նշխարը՝ Արցախ աշխարհը, մերն է ու մեր սրտում է, եւ Արցախի հայապատկան լինելու գիտակցութիւնը երբեք չի տկարանայ սերունդների մէջ»¹³: Այս գաղափարին պէտք է միտուած լինեն մեր գիտակրթական ողջ գործունէութիւնը, ներուժը, իսկ ազգայինին հակառակ «գիտութիւնը», ապագային կրթութիւնն ու այլասերող դաստիարակութիւնը պէտք է ի սպառ մերժուած լինեն. այլ ճանապարհ, ուղի եւ անգամ արահետ չունենք:

ՅԱՍՄԻԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

¹³ Տե՛ս <https://www.aztagdaily.com/archives/594409>, հմմտ. ներկայ համարի էջ 5–8:

СОДЕРЖАНИЕ

ПАТРИАРШИЕ ЭНЦИКЛИКИ И ГРАМОТЫ БЛАГОСЛОВЕНИЯ

Слово ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА ГАРЕГИНА II, ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА И КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН , по случаю общенациональной молитвы за Арцах	5
Послание ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА ГАРЕГИНА II, ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА И КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН , по случаю рукоположения епископов	9

ОФИЦИАЛЬНОЕ

Епископ Ошакан Гюлгюлян	14
Епископ Теодорос Закарян.	16
Епископ Месроп Парсамян	18
Епископ Корюн Багдасарян	21
Епископ Киракос Давтян.	23

ПРОПОВЕДИ

Проповедь ПРОТОАРХИМАНДРИТА ЗАКАРИИ БАГУМЯНА , произнесенная во время Святой Литургии в церкви Зоравор Сурб Аствацацин Еревана в день поминания святого апостола Анании	25
Проповедь ПРОТОИЕРЕЯ ХОРЕНА КИРАКОСЯНА , произнесенная во время Святой Литургии в монастыре Святой Гаяне.	30
Проповедь ИЕРОМОНАХА АСОГИКА КАРАПЕТЯНА , произнесенная во время Святой Литургии в монастыре Святой Гаяне.	34

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

ФЕОФИЛ АНТИОХИЙСКИЙ — Послание к Автолику	38
АРХИМАНДРИТ МАТТЕОС ДЖУГАЕЦИ — Проповедь о слове «Премудрость восхваляется на стезях».	62

АВЕТИС КАЛАШЯН — Его Святейшество Гарегин II, Верховный Патриарх и Католикос Всех Армян о школьном образовании.	74
---	----

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

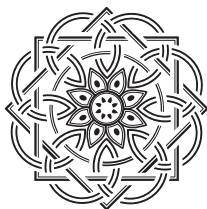
АСАТУР САРЯН — Ованес Трапизонци и его Путевые заметки о чудотворной силе святого миро	94
МАРИЯ СИКС-ГОГЕНБАЛКЕН — 72-ой фирман езидов: «Замаскированный геноцид», организованный в ходе Первой мировой войны	113
РИПСИМЕ АСАТРЯН — Отражение советского и постсоветского периодов в армянской игровой культуре	130

СООБЩЕНИЯ

ЛИЛИТ АМИРДЖАНЫН, АРМАН ВАРДАНЫН — Орнаментика в армянском книжном искусстве	145
--	-----

РЕЦЕНЗИИ. БИБЛИОГРАФИЯ

АСМИК МАДОЯН — «Если не грабить, не похищать и не отнимать, то как же жить...?».	152
--	-----

CONTENTS

PONTIFICAL ENCYCLICALS, LETTERS OF BLESSING

Message of HIS HOLINESS KAREKIN II, CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS , on the occasion of the national prayer service for Artsakh	5
Message of HIS HOLINESS KAREKIN II, CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS , on the occasion of the episcopal ordination	9

OFFICIAL

Bishop Oshagan Gulgulian	14
Bishop Theodoros Zakaryan	16
Bishop Mesrop Parsamyan	18
Bishop Koryun Baghdasaryan	21
Bishop Kirakos Davtyan	23

SERMONS

Sermon delivered by PROTO-ARCHIMANDRITE ZAKARIA BAGHUMYAN during the Divine Liturgy celebrated at Zoravor Holy Mother of God Church on the commemoration day of Apostle St. Ananias	25
Sermon delivered by ARCHPRIEST KHOREN KIRAKOSYAN during the Divine Liturgy celebrated at St. Gayane Monastery	30
Sermon delivered by REV. FR. ASOGHIK KARAPETYAN during the Divine Liturgy celebrated at St. Gayane Monastery	34

RELIGIOUS STUDIES

THEOPHILUS OF ANTIOCH – To Autolycus	38
ARCHIMANDRITE MATTHEOS OF JULFA – Sermon on “Wisdom crieth without; She uttereth her voice in the streets”	62

AVETIS KALASHYAN — His Holiness Karekin II, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, on the school education	74
--	----

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

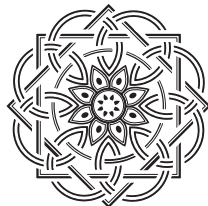
ASATUR SARYAN — Hovhannes of Trebizond and his Travelogue about the miraculous power of the Holy Chrism	94
MARIA SIX-HOHENBALKEN — The 72 nd Firman of the Yezidis: A “Hidden Genocide” during World War I?	113
HRIPSIME ASATRYAN — Reflection on the Soviet and Post-Soviet Phases in the Armenian Game Culture	130

ESSAYS

LILIT AMIRJANYAN, ARMAN VARDANYAN — The ornament in the Armenian book art	145
---	-----

LITERARY REVIEW

HASMIK MADOYAN — “If we do not ravage, do not loot, do not take the belongings of others, how will such a huge multitude of troops as we live?”	152
---	-----

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ. ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ խօսքը
յանուն Արցախի համազգային աղօթքի առիթով 5

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
պատգամը եպիսկոպոսական ձեռնադրության առիթով 9

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ

Տ. Օշական եպս. Գիւլգիլեան 14

Տ. Թէոդորոս եպս. Չաքարեան 16

Տ. Մեսրոպ եպս. Պարսամեան 18

Տ. Կորիւն եպս. Բաղդասարեան 21

Տ. Կիրակոս եպս. Դաւթեան 23

ՔԱՐՈՉԽՕՍԱԿԱՆ

Տ. ՉԱՔԱՐԻԱ Ծ. ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄԵԱՆԻ քարոզը՝ խօսուած Երեւանի
Չօրաւոր Ս. Աստուածածին եկեղեցում Ս. Անանիա առաքելի
յիշատակութեան օրը 25

Տ. ԽՈՐԷՆ ԱԲ. ՔՀՆՅ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԵՆԻ քարոզը՝ խօսուած Ս. Գայանէ
վանքում մատուցուած Ս. Պատարագին 30

Տ. ԱՍՈՂԻԿ ԱՔՂՅ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆԻ քարոզը՝ խօսուած Ս. Գայանէ
վանքում մատուցուած Ս. Պատարագին 34

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԹԵՈՓԻՆՈՍ ԱՆՏԻՈՔԱՅԻ — Առ Առևտրիկոս 38

ՄԱՏԹԷՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ — Քարոզ մահուան մասին.
«Իմաստութիւնը ճանապարհներուն վրայ կը գովաբանուի» խօսքին 62

ԱԲԵՏԻՍ ՔԱԼԱՇԵԱՆ — Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագոյն Պատրիարք
եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը դպրոցական կրթութեան մասին 74

ՊԱՏՄԱՐԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՐԵԱՆ — Յովհաննէս Տրապիզոնցին եւ նրա Ուղեգրութիւնը
սրբալոյս միւռոնի հրաշագործ զօրութեան մասին 94

ՄԱՐԻԱ ՍԻՔՍ-ՀՕՀԷՆԲԱԼՔԷՆ — Եզդիների 72-րդ ֆիրմանը.
«Բողարկուած ցեղասպանութիւն» Ա. աշխարհամարտի ընթացքում 113

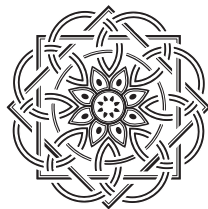
ՀՌԻՓՍԻՄԷ ԱՍԱՏՐԵԱՆ — Խորհրդային եւ յետխորհրդային փուլերի
արտացոլումները հայոց խաղային մշակոյթում 130

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԼԻԼԻԹ ԱՄԻՐՋԱՆԵԱՆ, ԱՐՄԱՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ — Չարդանախշը
հայկական գրքարուեստում 145

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՍՄԻԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ — Ո՛չ յափշտակեսցուք, ո՛չ աւարեսցուք,
ո՛չ առցուք զայլոյ. ի՞նչ կեցցուք... 152

- ԱԲՀ** - Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի (Մ. Ալգերեան, Գր. Ճէլալեան), Վենետիկ, 1846 եւ 1865
- ԱԺ** - Արեւելագիտական ժողովածու, Երեւան
- ԱԻ** - Արեւելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԱՀ** - Ազգագրական հանդէս (խմբ.՝ Ե. Լալայեան), հ. 1-26, Շուշի/Թիֆլիս, 1896-1916
- ԱՅՏ** - Աստվածաբանության ֆակուլտետի տարեգիրք, Երեւան
- ԲԵՀ** - Բանքեր Երեւանի համալսարանի, Երեւան
- ԲՀ** - Բանքեր հայագիտության, Երեւան
- ԲՀԱ** - Բանքեր Հայաստանի արխիվների, Երեւան
- ԲՄ** - Բանքեր Մատենադարանի, Երեւան
- ԳԱԹ** - Գրականության եւ արվեստի թանգարան, Երեւան
- ԳԻ** - Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԳՀՃ** - Գեղորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), Ս. Էջմիածին
- ԴԱՆ** - Դաշտային ազգագրական նյութեր
- ԴՀՊ** - Դիւան հայոց պատմութեան (խմբ.՝ Գ. Աղանեան), հ. 1-13, Թիֆլիս, 1893-1917
- ԴՀՎ** - Դիվան հայ վիմագրության, Երեւան
- Ե(Լ)Ժ** - Երկերի (լիակատար) ժողովածու
- ԵՊԿ** - Երեւանի պետական կոնսերվատորիա
- ԵՊՀ** - Երեւանի պետական համալսարան
- ԷԱԺ** - Էմինյան ազգագրական ժողովածու (խմբ.՝ Գ. Խալաթյան, Կ. Կոտանյան), հ. 1-9, Մոսկվա, 1901-1913
- ԷՊԱԹ** - Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան
- ԼԻ** - Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԼՀԳ** - Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երեւան
- ՀԱ** - Հանդէս Ամսօրեայ, Վիեննա
- ՀԱԱ** - Հայաստանի ազգային արխիվ, Երեւան
- ՀԱԲ** - Հայերեն արմատական բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-4, Երեւան, 1971-1979
- ՀԱԲՆ** - Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն, Երեւան
- ՀԱԲՈ** - Հայոց անձնանունների բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-5, Երեւան, 1942-1962
- ՀԱԹ** - Հայոց ազգագրության եւ ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան, Մարդարապատ
- ՀԱԻ** - Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ՀԱՊ** - Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Երեւան
- ՀԲԲ** - Հայերեն բացատրական բառարան (Ստ. Մալխասյան), հ. 1-4, Երեւան, 1944-1945
- ՀԺՀ** - Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երեւան
- ՀՀ** - Հայագիտական հանդէս, Երեւան
- ՀՀ ԳԱԱ** - Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա, Երեւան
- ՀՀՀ** - «Հասկ» հայագիտական հանդէս, Անթիլիաս
- ՀՀՀԾ** - Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երեւան
- ՀՀՀՍ** - Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Բեյրութ
- ՀՀՄ** - Հայաստանի հնագույն մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՄԾ** - Հին Հայաստանի մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՑ** - Հայագիտության հարցեր, Երեւան
- ՀՀՇՏԲ** - Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Ս. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բաքսեղյան), հ. 1-5, Երեւան, 1986-2001
- ՀՊԹ** - Հայաստանի Պատմության թանգարան, Երեւան
- ՀՊՀ** - Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, Երեւան
- ՀՊՀՑ** - Հայոց պատմության հարցեր, Երեւան
- ՀՊՄՀ** - Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան, Երեւան
- ՀՍՀ** - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1-13, Երեւան, 1974-1987
- ՀՏ** - «Հուշարձան» տարեգիրք, Երեւան
- ՄԱ** - Մերձավոր Արեւելք, Երեւան
- ՄԱԵԺ** - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, Երեւան
- ՄՀ** - Մատենագիրք Հայոց, Անթիլիաս

- ՄՄ** - Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Երևան
- ՄՊՎ** - Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Երևան
- ՄՅՀԶ** - Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Երևան
- ՆՀԲ** - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (Գ. Անտիքեան, Խ. Սիւրմէլեան, Մ. Աւգերեան), հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837
- ՆՀԺՊ** - Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, Երևան
- ՇՀՀԿ** - Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. գիտական աշխատանքներ, Գյումրի
- ՊԲՀ** - Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան
- ՊԻ** - Պատմության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան
- ՊՄ** - «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան
- ՎՀԵՊ** - Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության, Երևան
- ՎՀՀ** - «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան
- ՏՀԳ** - Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Երևան
- ՑԶՄՄ** - Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Երևան
- ՔՀ** - Քրիստոնյա Հայաստան, Ս. Էջմիածին
- ՔՀՀ** - «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002
- ՕԱՀՀՄ** - Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, Երևան
- АГВ** - Армянский гуманитарный вестник, Ереван
- АО** - Археологические открытия, Москва
- АПА** - Археологические памятники Армении, Ереван
- АРА** - Археологические раскопки в Армении, Ереван
- ВВ** - Византийский временник, Ленинград-Москва
- ВДИ** - Вестник древней истории, Москва
- ВЕУ** - Вестник Ереванского университета, Ереван
- ВОН** - Вестник общественных наук, Ереван
- ДВ** - Древний Восток, Ереван
- ДКА** - Древнейшая культура Армении, Ереван
- ИАЭ** - Институт археологии и этнографии, ИАН РА, Ереван
- ИАН** - Известия Академии наук Армянской ССР, Общественные науки, Ереван
- ИФЖ** - Историко-филологический журнал, Ереван
- КБС** - Кавказско-ближневосточный сборник, Тбилиси
- КВ** - Кавказ и Византия, Ереван
- КДА** - Культура древней Армении, Ереван
- КСИА** - Краткие сообщения института археологии, Москва
- КСИИМК** - Краткие сообщения института истории материальной культуры, Москва
- МАК** - Материалы по археологии Кавказа, Москва
- МИАН** - Материалы по истории армянского народа, Ереван
- МНМ** - Мифы народов мира, Москва (ред. С. А. Токарев), 1991-1992
- НАА** - Национальный архив Армении, Ереван
- СА** - Советская археология, Москва
- СМОМПК** - Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа, т. 1-46, Тифлис, 1881-1915
- СЭ** - Советская этнография, Москва
- ХВ** - Христианский Восток, Санкт-Петербург
- AJNES** - Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan
- AS** - Anatolian Studies, Cambridge
- AW** - Antike Welt, Mainz am Rhein
- BAR** - British Archaeological Reports, International Series, Oxford
- CAH** - Cambridge Ancient History, Cambridge
- IC** - Iran and the Caucasus, Leiden
- JANER** - Journal of Ancient Near Eastern Religions, Leiden
- JAOS** - Journal of American Oriental Society, Michigan
- JAS** - Journal of Armenian Studies, Belmont
- JSAS** - Journal of the Society for Armenian Studies, Fresno
- MDOG** - Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin
- OrCh** - Oriens Christianus, Leipzig
- PO** - Patrologia Orientalis, Paris-Brepols
- REArm** - Revue des études arméniennes, Paris
- SMEA** - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma

ISSN 1829—4243
eISSN 2953—7843

Հրատարակում է
Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի
(աստուածաբանական համալսարան)
գիտխորհրդի երաշխատրույթեամբ եւ որոշմամբ

Հրատարակչական բաժնի տնօրէն՝
Տ. Արարատ քինյ. Պօղոսեան

Խմբագրութեան հասցէն՝
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, Ք. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ,
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ»
ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин, редакция журнала «Эчмиадзин»

Republic of Armenia, Etchmiadzin, Editorial Office of the Journal "Etchmiadzin"

Էլ. փոստ՝ etchmiadzinamsagir@gmail.com
Հեռ. (+374-10) 517-276

Ստորագրուած է տպագրութեան՝ 18.11.2023 թ.

ԵՔԵՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ
ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ